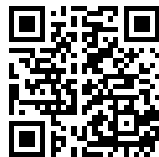

This is a reproduction of a library book that was digitized by Google as part of an ongoing effort to preserve the information in books and make it universally accessible.

Google™ books

<http://books.google.com>

32101 074446657

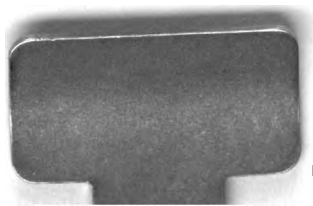
2332'
.17
.512
t.3, v.1-2

Library of

Princeton University.

Elizabeth Foundation.

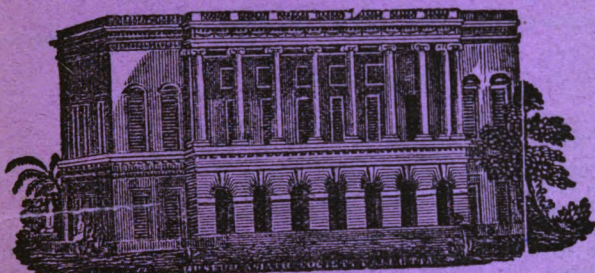

983

BIBLIOTHECA INDICA;

COLLECTION OF ^AORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
NEW SERIES No. 830.

तत्त्वचिन्तामणिः ।

TATTVA-CHINTA'MANI.

EDITED BY
PANDITA KAMAKHYA-NATHA TARKA-RATNA.
VOLUME III. FASCICULUS I.

~~~~~
CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY. 57, PARK STREET.

1893.

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA.

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. KEGAN PAUL, TRENCH,
TRÜBNER & CO., LD.

PATERNOSTER HOUSE, CHARING CROSS ROAD, LONDON, W. C. AND
MR. OTTO HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—some
of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	Rs.	1	8
*Agni Purāna, (Text) Fasc. II—XIV @ /6/ each	...	4	14
Aitareya Aranyaka of the Rig Veda, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	...	1	14
Anu Bhāshyam (Text) Fasc. I—II	...	0	13
Aphorisms of Sāṅdilya, (English) Fasc. I	...	0	8
Ashtasahasrikā Prajñapāramitā, (Text) Fasc. I—VI @ /6/ each	...	2	4
Aśvavaidyaka, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	...	1	14
Avadāna Kalpalatā, (Sans. and Tibetan) Vol. I, Fasc. I-III; Vol. II, Fasc. I—II @ 1/...	...	5	0
*Bhāmati, (Text) Fasc. II—VIII @ /6/ each	...	2	10
Brahma Sūtra, (English) Fasc. I	...	0	12
Brihaddevata (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	...	1	8
*Brihadharma Purāna, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each	...	1	2
Brihataranyaka Upanishad (English) Fasc. II—III @ /6/ each	...	0	12
Chaitandya-Chandrodaya Nāṭaka, (Text) Fasc. II—III @ /6/ each	...	0	12
Chaturvarga Chintamani (Text) Vols. II, 1—25; III, Part I, Fasc. 1—18. Part II, Fasc. 1—9 @ /6/ each	...	19	8
*Chhāndogya Upanishad, (English) Fasc. II	...	0	6
Gopatha Brahmana, (Text) Fasc. I—II	...	0	12
*Hindu Astronomy, (English) Fasc. II—III @ /6/ each	...	0	12
Kāla Mādhava, (Text) Fasc. I—IV @ /6/ each	...	1	8
Kātantra, (Text) Fasc. I—VI @ /12/ each	...	4	8
Kāthā Sarit Sāgara, (English) Fasc. I—XIV @ /12/ each	...	10	8
Kūrma Purana, (Text) Fasc. I—IX @ /6/ each	...	3	6
*Lalita-Vistara, (Text) Fasc. III—VI @ /6/ each	...	1	8
Ditto (English) Fasc. I—III @ /12/ each	...	2	4
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. I—XI @ /6/ each	...	4	11
Manutikā Sangraha, (Text) Fasc. I—III @ /6/ each	...	1	2
*Mārkaṇḍeya Purāna, (Text) Fasc. IV—VII @ /6/ each	...	1	8
Mārkaṇḍeya Purāna, (English) Fasc. I—III @ /12/ each	...	2	4
*Mīmāṃsā Darśana, (Text) Fasc. III—XIX @ /6/ each	...	6	6
Nārada Smṛiti, (Text) Fasc. I—III @ /6/	...	1	2
Nyayavārtika, (Text) Fasc. I	...	0	6
*Nirukta, (Text) Vol. I, Fasc. 4—6; Vol. II, Fasc. 1—6; Vol. III, Fasc. 1—6; Vol. IV, Fasc. 1—8 @ /6/ each	...	8	10
*Nītisāra, or The Elements of Polity, By Kāmandaki, (Sans.) Fasc. II—V @ /6/ each	...	1	8
Nyayabindutika, (Text)	...	0	10
Nyāya Kusumāñjali-Prakarana (Text) Vol. I, Fasc. 1—6; Vol. II, Fasc. 1—2 @ /6/ each	...	3	0
Parīśiṣṭa Parvan, (Text) Fasc. I—V @ /6/ each	...	1	14

BIBLIOTHECA INDICA :

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES.—Nos. 830 AND 832.

✓ THE TATTVA-CHINTAMANI

BY

GANGES'A UPĀDHYAYA.

PART III.

ISVARANUMANN.

(A PART OF THE ANUMĀNA-KHAṆḌA.)

WITH THE COMMENTARY OF

JAYADEVA MISRA.

EDITED BY

PANDIT KĀMAKHYA NĀTHA TARKA-VĀGĪSA.

Professor, Sanskrit College, Calcutta.

CALCUTTA :

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1893.

तत्त्वचिन्तामसौ ईश्वरानुमानं ।

अनुमानसंख्यानमृतं ।

श्रीमद्गणेशोपाध्यायविरचितं ।

श्रीजयदेवमिश्रविरचितालोकनामकटीकासहितं ।

आशियाटोक-सोसाइटी-समाजानुमत्ता

संस्कृतविद्यालयवाच्यपक-

श्रीकामास्थानाथ-तर्कवागीशेन

परिमोचितं ।

कश्चिकाताराजधान्यां

वाप्लिक मिशनयन्त्रे मुद्रितं ।

प्रकाश्याः १८१५ । ई० १८८३ ।

2 3 3 7 2
5
X.3.4.1-27

843822

1870

1871

1872

1873

1874

1875

1876

1877

1878

1879

1880

1881

1882

1883

श्रीगणेशाय नमः ।

तत्त्वचिन्तामणौ

ईश्वरानुमानम् ।

एवमनुमाने^(१) निरूपिते तस्माज्जगन्निर्मातृपुरुष-
धौरेयसिद्धिः, क्षित्यादौ कार्यत्वेन घटवत्सकर्तृक-
त्वानुमानात्^(२) । ननु क्षित्यादि प्रत्येकं न पशुः, तस्य

ईश्वरानुमानालोकः ।

‘जगदिति कार्यजातमित्यर्थः, ‘तस्येति, प्रतिज्ञाकाले स्वस्व-
पदेन तावद्भिधानस्याशक्यत्वादित्युपलक्षणं, तावतामनन्तत्वादभि-
धानस्यानेकसमयसाध्यतया तावत्पर्यन्तानुविधेय-स्येयः-प्रतिवादिना-

(१) ईश्वरानुमानप्रकरणस्य मधुरानाथकृतस्याख्याया दुव्याप्यत्वेन शो-
खासहकारं विना दुर्बोधत्वेन चातिप्रामाणिक-जयदेवमिश्रकृता-
लोकाल्याख्याया सहितं तादृशप्रकरणं मुद्रितमिति ।

(२) क्षितिः सकर्तृका कार्यात्वात् घटवत् इत्यनुमानादित्यर्थः ।

स्वशब्देनाभिधातुमशक्यत्वात् । नापि मिलितं, एकरूपाभावात्^(१) । अत एव सकर्तृकत्वासकर्तृकत्वविचारारम्भकसंशयविषयः तथाभूतविवादविषयो वा न पक्षः, एकरूपाभावेन तयोस्तावत्सुग्रहीतुमशक्यत्वाद्वादिनोर्निश्चितत्वेन संशयाभावात् । न च वाद्यनुमानयोस्तुल्यबलत्वेन मध्यस्थस्य संशयः, अनुमानाभ्यां तस्य संशयो मध्यस्थप्रश्नानन्तरञ्चानुमानमित्यन्योन्याश्रयात् घटेऽपि कदाचित्तयोः सम्भवात् प्रत्येकं संशये विवादास्पदत्वेनानुमानेऽर्थान्तरतापत्तेश्च । न च शरीरापेक्षेण कर्त्ता यन्न कृतं शरीराजन्यं जन्यं वा पक्षः, जन्यात्मविशेषगुण-शब्द-फुत्कार-सर्गाद्यकालीनवेद-घटादिलिप्यादिसम्प्रदायानामीश्वरमाचकर्तृकाणामसंग्रहात्^(२)

माकाङ्क्षासत्त्वासम्भवाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं^(३) । 'मिलितमिति एकपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमित्यर्थः । ननु संशय-विवादौ विशेषणतयोपलक्षणतया वा पक्षतावच्छेदकौ तत्र नाद्य इत्याह, 'वादिनोरिति, जान्य इत्याह, 'घटेऽपीति, तथाचांगतः सिद्धसाधनमिति भावः ।

(१) अनुगतपक्षतावच्छेदकाभावादित्यर्थः ।

(२) एतेषां शरीराजन्यत्वनियमेन शरीराजन्यत्वरूपेण सङ्ग-हीतुमशक्यत्वात् ।

(३) अनुविधेयः राजादिः स्थेयान् मध्यस्थः ।

असिद्धेश्च^(१) अदृष्टद्वारा शरीरियोऽपि क्षित्यादिकर्तृ-
त्वात्^(२) । नापि अन्यकृत्यजन्यं अन्यमुभयसिद्धकृति-
जन्यान्यद्वा जन्यं^(३) पक्षः, क्षित्यादीनामदृष्टद्वारा अन्य-
कृतिजन्यत्वात्^(४) । नाप्यदृष्टजनककृत्यजन्यं अन्यकृति-
साक्षादजन्यं वा^(५) जन्यं पक्षः, ईश्वरकृतेरदृष्टजनकत्वेन
क्षित्यादौ तदभावात्^(६) । घटादावप्येवं पक्षत्वेनांशतः

‘असिद्धेश्चेति अप्रसिद्धेरित्यर्थः । द्वितीयलक्षणे दोषमाह, ‘घटादाविति,

- (१) शरीरानन्यवस्त्वप्रसिद्ध्या पक्षासिद्धेरित्यर्थः ।
- (२) अन्यमात्रं प्रति अदृष्टस्य हेतुत्वादिति भावः ।
- (३) सर्गाद्यकालीनक्षित्यद्वारादीनामेव उभयसिद्धकृतिजन्यान्यत्वेन पक्ष-
तया न सिद्धसाधनमिति भावः ।
- (४) अन्यमात्रस्य अदृष्टजन्यतया सर्गाद्यकालीनक्षित्यद्वारादीनामपि क-
स्यपिददृष्टजन्यतया अदृष्टद्वारा उभयसिद्धकृतिजन्यत्वनिबन्धेन
सादृशकृतिजन्यान्यजन्याप्रसिद्ध्या पक्षाप्रसिद्धिरिति भावः ।
- (५) अन्यकृतिसाक्षादजन्यत्वं अन्यकृतिविशिष्टं यद्यत् तदन्यत्वं वैशिष्ट्यस्य
स्वजन्यान्यत्व-स्वजन्यत्वोभयसम्बन्धेन ।
- (६) तथाच अन्यमात्रं प्रति ईश्वरकृतेः कारणतया अदृष्टं प्रत्यपि
कारणतानियमेन ईश्वरकृतिमात्रजन्यस्यापि सर्गाद्यकालीनक्षित्यादेः
अदृष्टजनककृत्यजन्यत्वाभावात् पक्षासिद्धिरिति भावः । समवाय-
सम्बन्धावच्छिन्नजनकत्वविवक्षणे तु ईश्वरकृतौ समवायावच्छिन्नादृष्ट-
जनकत्वाभावान्न दोष इति विभावनीयं ।

सिद्धसाधनात्^(१) । न च क्षितिरेव पक्षः, अङ्कुरेख
सन्दिग्धानैकान्तिकत्वात्^(२) । न च निश्चितविपक्षे हेतु-
सन्देहात्स इति वाच्यम् । हेतौ साध्याभाववद्गामित्व-
संशयस्य दूषकत्वात् । स च साध्याभाववति हेतुसन्दे-
हाच्चेतुमति साध्याभावसन्देहाद्वा उभययापि दोषः ।
न चैवं पक्षेऽपि तत् स्यात्, अनुमानमात्रोच्छेदकत्वे-
नेतरच^(३) तस्य दूषकत्वात् । अङ्कुरे हेतोरनिश्चयेन
सन्दिग्धानैकान्तिकम् तन्निश्चये च साध्यसन्देहवति
साध्यानुमितिरेव पक्षवत्सामग्रीसत्त्वात्, अत एवाङ्कुरः
पक्षसम इति चेत्, न, तस्यापक्षत्वेन हेतोः पक्षधर्मता-
विरहेण स्थापनानुमानाविषयत्वात् । तदा तस्यापि
पक्षत्वे प्रतिज्ञान्तरापत्तिः । अनुमानान्तराधीनतत्सा-
ध्यानुमित्यनन्तरञ्च पक्षेऽनुमितावितरेतराश्रयान्नैक-
मप्यनुमानं स्यात् तच्चापि क्षित्यादौ सन्दिग्धानैकान्तात्
क्षितेर्विवादविषयत्वे अङ्कुरे प्रथमं साध्यसाधनेऽर्था-

(१) घटादेः चेष्टाद्वारा कृतिजन्यत्वेन उक्तोभयसम्बन्धेन कृतिविशिष्टा-
न्यत्वादंशतः सिद्धसाधनमिति भावः । कृतिविशिष्टान्यत्वघटक-
वैशिष्ट्यं यदि स्वजन्यादृष्टान्यत्व-स्वजन्यत्वोभयसंसर्गरूपं विवक्ष्यते
तदा नांशतः सिद्धसाधनमिति विभावनीयं ।

(२) व्यभिचारसन्देहादित्यर्थः ।

(३) तदितरत्रेति ख० ।

काराच्च । किञ्चैवमैकैकोपादानाभिन्नसिद्धावपि नेचर-
सिद्धिः । नापि सर्गाद्यकालीनं द्युष्णुकं पक्षः, परव्यति
सर्गाद्यसिद्धेः । किञ्च सकर्तृकत्वं न तावत्कृतिमत्सह-
भावः कृतिमज्जन्यत्वं वा, अस्मदादिना सिद्धसाध-
नात् । उपादानगोचरापरोक्षज्ञान-चिकीर्षा-कृतिम-
ज्जन्यत्वं तदिति चेत् । न । उपादानगोचरत्वं यदि
यत्किञ्चिदुपादानगोचरत्वं तदा अस्मदादिनार्थात्तर-
त्वम्^(१) ज्ञानादिजन्यत्वमपि^(२) विवक्षितम् । न च घटो-
पादानगोचरापरोक्षज्ञानादीनां क्षितिजनकत्वं सम्भ-
वति, व्यभिचारादिति चेत् । न । क्षितिजनकादृष्टजनक-
ज्ञानादीनामुपादानविषयत्वनियमेनादृष्टद्वारा तैरेव

‘सर्गाद्येति यद्यपि द्युष्णुकमात्रकर्तृसिद्धौवेश्वरसिद्ध्या पञ्चविशेषण-
मनुचितं, तथापि इदानीं द्युष्णुकमस्मदादिनैव योगजज्ञानवता
सकर्तृकं स्वादित्यर्थान्तरापत्त्या पञ्चविशेषणं दत्तमित्याशयः ।
एवं विकल्प्य साध्यं विकल्पयितुं शक्यति, ‘किञ्चेति, ‘व्यभि-
चारादिति इदानीं घटोपादानगोचरज्ञाने सत्यपि चित्तनुत्पा-
देन व्यभिचारात् । यदा चित्तेः प्राच्यत्वेनेदानीन्तनघटज्ञानस्य

(१) अस्मदादीनामुपादानज्ञानमादाय प्रकृतानाकाङ्क्षिताभिधानमिति
भावः ।

(२) ज्ञानादीनामपि जनकत्वमिति ख० ।

सिद्धसाधनात् । न च साक्षात्तज्जन्यत्वं विवक्षितम्, तद्धि
 न कृतिजन्याजन्यत्वे सति कृतिजन्यत्वम् स्वजनक-
 कृत्यव्यवहितोत्तरक्षणवर्त्तित्वं वा घटदृष्टान्तस्य साध्य-
 विकलतापत्तेः^(१) घटादौ कुलालादिकर्तृकत्वाभावप्रस-
 ङ्गाच्च । न च शरीरक्रिया दृष्टान्तः^(२) इति वाच्यम् ।
 घटेनानैकान्तिकत्वात्^(३) चेष्टात्वस्योपाधित्वाच्च^(४) ।
 नापि क्षित्याद्युपादानगोचरत्वं विवक्षितम्, अप्रसिद्धेः ।
 न चोपादानशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वेन घट-क्षित्यादि-
 पदसमभिव्याहारे तत्तदुपादानबोधकत्वं चैत्रो मातृ-
 भक्तः^(५) मैत्रवदिति वाच्यम् । शाब्दे हि बोधे तथा^(६) ।

- (१) सकर्तृकत्वपदस्य यदि कृतिजन्याजन्यत्वे सति कृतिजन्यत्वमर्थः तदा
 घटादेः कृतिजन्यचेष्टाजन्यत्वेन साध्यविरहितापत्तिरिति भावः ।
- (२) अन्यत्र चेष्टाद्वारा कृतिजन्यत्वेऽपि शरीरक्रियारूपायां चेष्टायां
 कृतेः साक्षात् जनकत्वेन तस्या एव दृष्टान्तत्वं सुष्ठममिति तात्पर्यम् ।
- (३) निरक्तसकर्तृकत्वस्य चेष्टायामेव सत्त्वात् तादृशसाध्यशून्ये घटादौ
 कार्यत्वहेतोर्वर्त्तमानत्वेन व्यभिचार इत्यभिप्रायः ।
- (४) तथाच निरक्तसकर्तृकत्वस्य चेष्टायामेव सत्त्वात् यत्र यत्र सकर्तृ-
 कत्वं तत्र तत्र चेष्टात्वमिति चेष्टात्वरूपोपाधेः साध्यव्यापकत्वं, का-
 र्यत्वरूपहेतोः घटादौ सत्त्वात् तत्र चेष्टात्वाभावेन चेष्टात्वरूपो-
 पाधेः साधनाव्यापकत्वमित्युपाधित्वमिति भावः ।
- (५) चैत्रो मातृभक्तः इत्यादौ यथा चैत्रादिपदसमभिव्याहारेण मातृ-
 पदस्य चैत्रमातृबोधकत्वं तथा घट-क्षित्यादिपदसमभिव्याहारेण
 उपादानपदस्य घट-क्षित्याद्युपादानबोधकत्वमिति ।
- (६) न त्वनुमानादाविति शेषः ।

न चात्र शब्दः प्रमाणम्, वादिनेरनाप्तत्वात् ।
 अनुमाने त्वनुगतेन व्यापकत्वग्रहे तेन रूपेण व्याप-
 कसिद्धिः तच्चापादानत्वमेवेति कथं नार्थान्तरम्^(१) ।
 किञ्चैवं घटादावपि तत्तदुपादानत्वेनैवोपस्थित्या सा-
 मान्येन रूपेण कुचाप्यनुपस्थितेर्व्याप्तिरेव न गृह्यते ।
 अपि च सामान्यलक्षणया ज्ञानलक्षणया योगजधर्म-
 रूपया प्रत्यासत्त्या उपादानगोचरापरोक्षज्ञान-चिकी-
 र्षा-कृतिमता अस्मदादिना सिद्धसाधनम् तेषां^(२) श्रित्य-
 व्यवहितपूर्वसमयासत्त्वेऽपि तद्वतः सत्त्वात् अदृष्टद्वारा
 तेषामपि जनकत्वसम्भवात् ज्ञानादिसाक्षाजन्यत्वस्य
 च निरस्तत्वात् ।

तदा अभावेन नियतपूर्ववर्तित्वाभावादित्यर्थः । ‘अदृष्टद्वारेति,
 यद्यपि दोषाभावाददृष्टद्वारकता योगिज्ञानस्य बाधिता, तथाप्ये-
 तदनुमानवत्त्वादेव “धर्मिकल्पनात् इति न्यायात्^(३) दोषं विनापि
 तस्यादृष्टजनकत्वं स्यादित्यर्थान्तरापादानमेवेदं द्रष्टव्यं ।

(१) उपादानज्ञानजन्यत्वत्वेन उपादानज्ञानजन्यत्वे कार्यत्वव्यापकत्वग्रहे
 उपादानज्ञानजन्यत्वत्वेन उपादानज्ञानजन्यत्वस्य सिद्धिः, न तु
 क्षिण्युपादानज्ञानजन्यत्वस्य इत्यर्थान्तरमिति भावः ।

(२) उपादानज्ञानादीनामित्यर्थः ।

(३) धर्मिकल्पनातो हि धर्मिकल्पना लघीयसीति न्यायादित्यर्थः ।

अथ (१) योगजधर्माजन्यसविकल्पकाजन्यसामान्य-
लक्ष्यप्रत्यासत्त्यजन्यजन्योपादानगोचरज्ञान-
चिकीर्षा-कृतिमद्जन्यं जन्यं पक्षः^(१) योगजधर्माजन्य-
सविकल्पकाजन्यसामान्यलक्ष्यप्रत्यासत्त्यजन्योपादान-
गोचरज्ञान-चिकीर्षा-कृतिमद्जन्यमिति साध्यम् । यद्वा
अनागतगोचरसाक्षात्कारजनकप्रत्यासत्त्यजन्यजन्यज्ञा-
नादिमद्जन्यं^(२) जन्यमनागतगोचरसाक्षात्कारजनक-

‘अथ योगजेति, अत्रोभयत्र पक्षविशेषणमप्रसिद्धिवारणाय,

(१) अत्र क्षित्यङ्गरादौ अदृष्टद्वारा योगिनां योगजधर्मजन्योपादान-
ज्ञानजन्यचिकीर्षा-कृतिजन्यत्वेन पक्षाप्रसिद्धिवारणाय योगजधर्मा-
जन्येति विशेषणं । अदृष्टद्वारा अनुमित्वात्मकोपादानज्ञानजन्यत्व-
मादायासिद्धिवारणाय सविकल्पकाजन्येति विशेषणं, अनुमित्वात्मक-
ज्ञानस्य सविकल्पकत्वाभिप्रायजन्यत्वेन वारणं, अदृष्टद्वारा सामान्य-
लक्ष्यप्रत्यासत्तिजन्यातीन्द्रियोपादानविषयकज्ञानजन्यत्वमादायासि-
द्धिवारणाय सामान्यप्रत्यासत्त्यजन्येति विशेषणं ।

(२) अत्र जन्यत्वं उपादानज्ञाने चिकीर्षायां कृतौ च विशेषणं, जन्यत्व-
स्याविशेषणत्वे जन्यमात्रस्यैव नित्यज्ञान-नित्यचिकीर्षा-नित्यकृतिज-
न्यत्वेन सामान्यतस्तदजन्यजन्याप्रसिद्ध्या पक्षाप्रसिद्धिप्रसङ्गः । अन-
यैव रीत्या सिद्धसाधनवारणाय साध्यांशे उक्तविशेषणत्रयस्य ‘सार्थक्यं’ ।

(३) योगजधर्मस्य सामान्यलक्ष्यस्य च अनागतगोचरसाक्षात्कारजनक-
त्वेन वारणं, अत्र प्रत्यासत्त्यजन्यत्वमित्यत्र जन्यत्वं साक्षात्परम्परा-
साधारणं ग्राह्यं तेनानुमितेः परम्परया सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यत्वेन
वारणमिति ध्येयं ।

प्रत्यासत्त्यजन्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानादिमज्जन्य-
मिति साध्यम्, ज्ञानाव्यवहितोत्तरसमयवर्तीष्णा-तद-
व्यवहितोत्तरसमयवर्तिष्ठतीनां^(१) जनकत्वं विवक्षितं
न तु ज्ञानादीनां यौगपद्यम् पौर्वापर्यं वा अतो न
साध्याप्रसिद्धिर्न वा क्षित्यादौ बाध इति । मैवम् । योग-
जधर्म्मसामान्यज्ञानरूपप्रत्यासत्तीनामनागतगोचरसा-
क्षात्कारस्य तज्जनकप्रत्यासत्तीनाञ्च परस्याप्रसिद्धतया
तदजन्यस्य साक्षात्कारस्याप्यप्रसिद्धत्वेन पक्ष-साध्ययो-
र्विशेषणासिद्ध्या परं प्रत्याश्रयासिद्धेः साध्याप्रसिद्धेश्च ।
तत्सिद्धौ वा पक्षे तदजन्यत्वासिद्धेः क्षितिजनकादृष्ट-
जनककृति-चिकीर्षा-साक्षात्काराणां योगजधर्म्माद्यज-
न्यानामदृष्टद्वारा क्षितिजनकत्वेन सिद्धसाधनात् । न च

साध्यविशेषणञ्च सिद्धसाधनवारणाय । तच्च ज्ञानादीनामुभयत्रोप-
लक्षणत्वं विशेषणत्वं वेति विकल्पं मनसि कृत्य नाद्य इत्याह, 'योगजेति,
सिद्धौ वा तदाश्रयस्यादृष्टद्वारा जनकत्वात् पक्षे तदजन्यत्वासिद्धेः,
इदञ्चोपलक्षणं साध्ये सिद्धसाधनाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं । यथाश्रुते तु
तत्सिद्धावपि योगजज्ञानस्य दोषाभावाददृष्टाभावाददृष्टादारकतया
तदजन्यत्वासिद्धेरित्यादेर्विरोधापातादिति ध्येयं । नान्य इत्याह,
'क्षितिजनकेति, व्याप्तिग्रहजन्यत्वेनेत्यनन्तरं चकारः पूरणीयः, ते-

(१) तदव्यवहितोत्तरक्षणवर्तिष्ठतीनामिति ख० ।

तादृशसाक्षाज्जन्यत्वं विवक्षितम्, घटादिदृष्टान्ते तद-
सम्भवात्, दृष्टान्ते घटादौ जनकेष्टसाधनताज्ञानस्यानु-
मितित्वेन अन्यसविकल्पकव्याप्तिग्रहजन्यत्वेन साध्या-
प्रसिद्धेश्च ।

ननु व्याप्तिबलेन साध्यं सिध्यति व्याप्तिश्च यच्च यच्च
कार्यत्वं तच्च तदुपादानाभिन्नजन्यत्वम्^(१) इतिरूपा न तु
यद्यत्कार्यं तद्यत्किञ्चिदुपादानाभिन्नजन्यमिति । एवञ्च
यच्च यच्च कार्यत्वं तच्च तदुपादानाभिन्नजन्यत्वमिति
विशिष्य व्याप्त्या क्षित्यादौ कार्यत्वं क्षित्याद्युपादाना-
भिन्नजन्यत्वमेव साधयत्यतो न सिद्धसाधनमिति चेत्,
न, घटे पटे च कार्यत्वस्य व्याप्तिग्रहः किं प्रत्येकं घटो-
पादानाद्यभिन्नजन्यत्वेन, तत्तदुपादानाभिन्नजन्यत्वेन,
उपादानाभिन्नजन्यत्वेन वा, आद्ये घटोपादानाभिन्न-
जन्यत्वादौ कार्यत्वस्य व्यभिचार एव । द्वितीये त्वननुग-
ततत्तच्छब्दाभिधेयघटाद्युपादानगतानुगतरूपाभावात्

नोभयविशेषणविरहादुभयविशिष्टज्ञानजन्यत्वरूपसाध्याप्रसिद्धेरित्यर्था
सम्भ्यते अन्यथानुमितेः पारोक्ष्यनियमेनापरोक्षवौजसं साध्यं अत-
एवाप्रसिद्धं किं तदर्थं सविकल्पकव्याप्तिग्रहजन्यत्वरूपविशेषणोपवर्णनं

(१) तदुपादानाभिन्नकर्तृकत्वमिति ख० ।

कथं व्यापकताग्रहः, तत्तच्छब्दस्य स्वभावात् समभिव्याहृतपरतया नायं दोष इति चेत् । न । अनुमाने शब्दस्वभावोपन्यासस्याप्रयोजकत्वात् । अत एवेदानीं देवदत्तो बहिरस्ति विद्यमानत्वे सति गृहासत्त्वात्, विद्यमानत्वे सति यो यदा यत्र नास्ति स तदा तदतिरिक्ते देशेऽस्ति यथाहमेव बहिरसन् गृहमध्ये तिष्ठामीत्यत्र पक्ष-दृष्टान्तसाधारण्यस्य-तत्त्वयोरनुगतयोरभावान्नान्वयि, किन्तु व्यतिरेकीत्युक्तम् । तृतीये सिद्धसाधनमेव ।

अथ सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकं ज्ञानेच्छा-कृतिसमानकालीनसामग्रीजन्यम् कार्यत्वात् घटवत् अदृष्टसामग्रीजन्यत्वेऽदृष्टत्वापत्तिरिति चेत् । न । परम्प्रतिसर्गाद्यसिद्धेः । ज्ञानादीनां सिद्धावपि द्व्यणुकाजनकत्वात् उदासीनसिद्धावप्रयोजकत्वाच्च । एतेन सर्गाद्यकालीनं द्व्यणुकं द्व्यणुकासमवायिकारणसमानकालीनकृतियजन्यमिति निरस्तम् । द्व्यणुकासमवायिकारण-

तत्र चेदं दूषणं न लगतीति स्मर्तव्यं । ननु सर्गाद्यजन्यत्वेन न पक्षता किन्तु द्व्यणुकत्वावच्छेदेनैव परम्ब्रह्मदादिनापि सिद्धसाधनमतस्तदंशे पक्षधर्मताबलादीश्वरसिद्धिः पक्षतावच्छेदकैक्याच्च नांगतः सिद्धसाधनमित्यस्वरसाहोषान्तरमाह, 'उदासीनेति, 'एतेनेति

समानकालीनकृतित्वेन गौरवाप्रयोजकत्वाभ्यामजन-
कत्वात् । किञ्च कार्य्यत्वं न तावद्योगोपस्थितकृत्य-
ईत्वम्, असिद्धेः । नापि पूर्वकालासत्त्वे सति उत्तर-
कालसम्बन्धित्वं, तत्तत्पूर्वकालत्वस्याननुगतत्वात् सक-
लपूर्वकालस्याप्रसिद्धेः^(१) । नापि कादाचित्कत्वम्^(२),
प्रागभावेनानैकान्तिकत्वात्^(३) । नापि प्रागभावप्रति-
योगित्वं, ध्वंसेनानैकान्तिकत्वात्^(४) । नापि सत्त्वे सति
तत्त्वम्^(५), सत्ताजातेः परम्प्रति असिद्धेः स्वरूपसत्त्वस्य
च ध्वंसेऽपि सत्त्वात् । यत्त्वयं घटः एतद्घटजनकानि-

अप्रयोजकत्वेनेत्यर्थः । हेत्वर्थं पृच्छति, 'किञ्चेति, 'सत्ताजातेरिति ।

- (१) पूर्वत्वस्य प्रागभावघटिततया सर्वेषां वस्तूनां प्रागभावाधिकरण-
काणाप्रसिद्धेरित्यर्थः ।
- (२) कादाचित्कत्वञ्च किञ्चित्कालावृत्तित्वे सति किञ्चित्कालावृत्तित्वं, न तु
किञ्चित्कालावृत्तित्वे सति उत्पत्तिमत्त्वं, तथा सति प्रागभावेनानैका-
न्तिकत्वादित्युत्तरग्रन्थासङ्गतेः ।
- (३) सकर्तृकत्वरूपसाध्यग्रन्थे प्रागभावे कादाचित्कत्वरूपकार्य्यत्वहेतोः
सत्त्वात् व्यभिचार इति भावः ।
- (४) कपालादिसमवायिकारणनाशजन्ये घटादिनाशे परमते सकर्तृकत्वा-
भावाद्ब्यभिचार इत्यभिप्रायः, भावत्वे सति प्रागभावप्रतियोगित्वं
यदि हेतुः तर्हि नासिद्धिर्न वाऽनैकान्तिकत्वमिति विभावनीयम् ।
- (५) प्रागभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः ।

त्यज्ञान-चिकीर्षा-इत्यतिरिक्तज्ञानादिजन्यः कार्यत्वात् पटवदित्यादि । तन्न । विपक्षबाधकाभावेनाप्रयोजकत्वात्^(१) अन्यथा^(२) अयं घटः एतद्घटजनकानित्याह-
 षातिरिक्तादृष्टजन्यः कार्यत्वात् पटवत्, एतौ सुख-
 दुःखसाक्षात्कारौ एतज्जनकानित्यसुख-दुःखातिरिक्त-
 सुख दुःखसाध्यौ सुख-दुःखसाक्षात्कारत्वात् इत्यादिना
 नित्यधर्माधर्म-सुख-दुःखाश्रयस्यापि सिद्धिप्रसङ्गात् ।
 अयं घटः स्वजनकानित्यज्ञानाद्यतिरिक्तज्ञानाद्यजन्यः^(३)
 घटत्वात् अपरघटवदित्यादिना सत्प्रतिपक्षाच्च ।

केचित्तु दृश्यते तावदभिमतग्राहणीन्द्रिये मनोनि-
 वेशयतः पुंसेामनःक्रियानुकूलो यत्नः, तथाच सर्गाद्य-
 कालीनशरीरजन्यज्ञानध्वंसानाधारकालाधारज्ञानज-

यद्यपि नेदं दूषणं प्रसाध्याङ्गकानुमानस्य सर्वसम्मतत्वात्, तथापि
 प्रसाध्याङ्गके गौरवाद्प्रसाध्याङ्गकमेवानुमानमुच्यतामिति मनसि-

(१) विपक्षस्य व्यभिचारस्य बाधकाभावेन बाधनिर्णायकाभावेन अनुकूल-
 तर्कशून्यत्वादित्यर्थः ।

(२) साधकाभावमुक्त्वा बाधकमप्याह, अन्यथेति ।

(३) नित्यज्ञानानङ्गीकर्तृणां परेषां मते घटस्य स्वजनकानित्यज्ञानाद्यति-
 रिक्तज्ञानाद्यजन्यत्वं सम्भवतीति भावः ।

नकात्ममनेयोगजनिका^(१) मनःक्रिया तन्मनेगो-
 चरप्रयत्नानाधारतन्मनेगोचरप्रयत्न-तद्भाष्येतरसकल-
 कारणाधारकालानन्तरकालानाधारा तन्मनःक्रिया-
 त्वात् समततन्मनःक्रियावत् अर्थात् प्रयत्नाधारका-
 लानन्तरकालाधारा सा क्रिया सिध्यतीत्याहुः^(२) । तन्न,
 सर्गाद्यकाले ज्ञानजनकमनःसंयोगजनकक्रियायां मा-
 नाभावः पूर्वक्रियैव संयोगसम्भवात् ईश्वरवादिनां

कृत्यैतदुक्तं । वस्तुतः सत्तावत्त्वं तत्समवाय इति व्यर्थविशेषणत्वाच्चेदं
 साधनं, अत एव जातिमत्त्वमपि न विशेषणं, न हि तत्रापि
 परस्परत्यसिद्धत्वमिति भावः । 'पूर्वक्रियैवेत्युपलक्षणं कदाचित्
 पूर्वसंयोगेनापीत्यपि द्रष्टव्यं, प्रलये कर्मवद्गुणस्यापि सम्भवात्^(३) ।
 न च प्रलयकालीनसंयोगस्य शरीरानवच्छिन्नोत्पत्तिकतया न
 ज्ञानजनकत्वमिति वाच्यं । शरीरानवच्छिन्नोत्पत्तिकत्वेऽपि शरी-

(१) सर्गाद्यकालीनं यच्छरीरं तज्जन्यज्ञानध्वंसानाधारकाल आधारी यस्य
 एवं भूतं यज्ज्ञानं तज्जनकात्ममनःसंयोगजनिका मनःक्रियेत्यर्थः ।

(२) तथाच तादृशमनःक्रियात्वावच्छेदेन प्रयत्नाधारकालानन्तरकालाधार-
 त्वसिद्धौ सर्गाद्यकालीनतन्मनःक्रियायामपि प्रयत्नाधारकालानन्तर-
 कालाधारत्वस्य अवश्यमङ्गीकर्तव्यत्वेन सर्गाद्यकाले ईश्वरप्रयत्नाति-
 रिक्तप्रयत्नासम्भवादीश्वरसिद्धिरिति केषाञ्चिदाशयः ।

(३) जन्मद्रव्यानधिकरणकालस्य प्रलयत्वेन तत्र कर्मण्य इव जन्यगुणस्य
 सत्त्वेऽपि न प्रलयत्वव्याघात इति भावः ।

तन्मनोगोचरप्रयत्नानाधारः कालोऽप्रसिद्ध एव^(१) क्रियात्वस्यैव हेतुत्वे व्यर्थविशेषणत्वञ्च^(२) । किञ्चैवं प्रयत्ना-

रावच्छिन्नतादशायां ज्ञानजनकत्वाविरोधात् । एवञ्चाश्रयासिद्धौ तात्पर्यं, इदमुपलक्षणं व्यभिचारोऽपि द्रष्टव्यः, नोदनादपि मनः-क्रियासम्भवादिति ध्येयं । यदि चेश्वरप्रयत्नजन्यत्वात् व्यभिचार-सदाह, 'क्रियात्वस्येति । 'किञ्चैवमित्यापाततः, मूलयुक्तिस्तु व्यर्थ-विशेषणत्वं, मनोगोचरप्रयत्नाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिरपि अतीन्द्रिये प्रयत्नासम्भवादिति ध्येयं । यावता तदुत्तरकालोत्पत्तिकत्वस्य सा-धयितुं शक्यत्वात् तावन्मात्रसाधनमन्यथासिद्धत्वशङ्कास्कन्दितमिति तथा साधोपन्यासादिति । अत्रोपादानपदं स्त्रोपादानपरं, तद्गो-चरजन्यकृतिजन्यं घटादि प्रसिद्धं तदन्यत्वं पक्षतावच्छेदकं, अत-उपादानपदं न स्त्रोपादानपरमप्रसिद्धेः, न सामान्यपरं, रूपोपा-दानशङ्कादिगोचरजन्यकृतिजन्यत्वेन शब्दादावव्याप्तिरित्यादिदूषण-मलग्रकं भवति, अत्रोपादान-कृत्योर्मध्ये ज्ञानपदमपि प्रवेशनीयं, तेनात्मगोचरकृतिविषयसाक्षात्कारादिषु नाव्याप्तिः । यद्वा उपा-दानगोचरजन्यकृतित्वावच्छिन्नकारणत्वाप्रतियोगीत्यर्थः, स्वविषय-समवेतकार्यं प्रत्येव तथा जनकत्वादिति नातिप्रसङ्गाप्रसिद्धौ । न

(१) ईश्वरप्रयत्नस्य नित्यत्वेन तन्मनोगोचरेश्वरप्रयत्नस्य सर्वस्मिन् काले सत्त्वात् तादृशप्रयत्नानधिकरणकालासिद्धिरिति ।

(२) ईश्वरवादिमते क्रियामात्रस्य अन्ततो भगवत्प्रयत्नजन्यत्वेन व्यभि-चाराप्रसङ्गेः हेतुशरीरे तन्मनःपदं व्यर्थम् ।

नाधारकालानन्तरकालानाधारत्वं^(१) अर्थात् तत्सिद्धौ
मानान्तरादीश्वरसिद्धौ अर्थान्तरत्वमिति । अत्रोच्यते ।
अदृष्टाद्वारकोपादानगोचरजन्यकृत्यजन्यानि समवेता-
नि जन्यानि अदृष्टप्रागभावव्याप्यप्रागभावाप्रतियो-

चात्मगोचरास्मदादिहतिविषयसाक्षात्कारादावव्याप्तिरिति भावः ।
नन्वेवमदृष्टाद्वारकेति व्यर्थं तद्वारकहतिमादाय कल्पद्वयेऽपि दोषा-
प्रसङ्गादिति चेत्, अत्र कश्चित् विषयचलनादौ मन्त्रपाठादिमाध्ये-
ऽस्मदाद्यकर्तृके मा भूदव्याप्तिरित्येतदर्थं तदुपादानं मन्त्रपाठादि-
नादृष्टजननात् । तत्र विषयगोचरा हतिरेव न किन्तु कण्ठता-
ल्वादिगोचरेति न तदर्थं तदुपादानं अपि तु कालीशरीरे यद्गौरं
रूपं उत्पन्नं तत्कालीशरीरगोचरतपस्वरणादिहत्या जन्यते सा च
हतिरदृष्टद्वारिकेति तद्रूपेऽव्याप्तिवारणाय तद्विशेषणमिति सम्यक् ।
वस्तुतस्तु अदृष्टाद्वारकत्वमात्मगुणाद्वारकत्वं तेनात्मनि निदिध्या-
सनादिहतिमाध्ये आत्मसाक्षात्कारे नाव्याप्तिरिति तत्त्वं, हतिजन्य-
व्यापारविषयताया एव हतिविषयतारूपत्वादिति । यदि च तत्रा-
दृष्टमेव द्वारं तदा यथाश्रुतमेवादरणीयं । अद्येतन्नं जन्यपदं सम-
वेतपदञ्चाकाशादादौ ध्वंसे चातिव्याप्तिवारणाय, तत्पक्षतायामंशतो
बाधापत्तेरिति भावः । अत्रादृष्टजनकेत्युक्ते ईश्वरहतेरप्यदृष्टजनक-
त्वादिति तद्वारणार्थं भङ्गान्तरेणाह, 'अदृष्टेति, अदृष्टपदं स्वजनका-

(१) प्रयत्नानाधारकालानाधारत्वमायाति न तु प्रयत्नानन्तरकालत्वमि-
ति क० ।

ग्युपादानगोचरापरोक्षज्ञान-चिकीर्षा-कृतिमञ्जान्यानि
स्वजनकादृष्टोत्तरोपादानगोचरापरोक्षज्ञान-चिकीर्षा-

दृष्टपरं, व्याप्तिश्च कालिकी तेन यदा तादृशकृतिप्रागभावस्तदा
स्वजनकादृष्टप्रागभाव इति व्याप्तौ तददृष्टजनककृत्यादिप्रागभाव एव
तथा निर्वहतीति तदन्या कृतिद्वयी अदृष्टाजनिका ईश्वरकृतिश्च
नित्यत्वेन प्रागभावाप्रतियोगितया विग्रहिष्ठाभावसत्त्वादिति भावः ।
'स्वजनकेति, स्वजनकादृष्टाधिकरणचणोत्तरचणवृत्तिः कुलालज्ञा-
नादिः, ईश्वरज्ञानादेश्च नित्यत्वेन सकलक्षणवृत्तित्वादिति भावः ।
गन्धननुगमात्कथं स्वान्तर्भावेण व्याप्तिग्रह इति चेत्, इत्थं, अगनु-
गमेन तावतामनुपस्थितिर्नाभिमता उपस्थितावपि व्याप्यग्रहो
वाभिमतः, आद्ये अन्यत्वरूपेण हेतूकृतेन सामान्येनासत्तौभूयोप-
स्थापितेषु तज्जनकादृष्टत्वेनैव तावतामुपस्थितेः, अन्यस्तु शक्ति-
ऽपि न, असम्भवात् । न चोपस्थितावपि अन्यत्वेन सर्वेषां
स्वत्वस्थाननुगमेन अन्यत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वा-
त्प्रत्येकं कथं व्याप्तिग्रह इति वाच्यं । गन्धव्याप्यत्वस्य पृथिवीत्वे-
नासम्भवेन सामान्याभावागर्भद्वितीयव्याप्तिलक्षणप्रकरण एवास्य प्रद-
र्शनात् । न चैवमुपादानपदमपि स्वोपादानपरतया कुतो नाभ्यु-
पगतं कथं वा पूर्वपक्षे स्वान्तर्भावेण व्याप्तिग्रहो दूषित इति वाच्यं ।
तत्राप्रसिद्ध्या व्याप्यग्रहात् । न हि अन्यत्वाधिकरणतथोपस्थितानां
यावतां तज्जनकादृष्टोपस्थितिवत्तदुपादानगोचरा कृतिरपि प्रसिद्ध्या,
चित्युपादानाप्रसिद्धेः प्रत्येकप्रसिद्धिं विना प्रत्येकव्याप्यग्रहात् । न हि

कृतिमध्यग्यानि वा अपरोक्षज्ञान-चिकीर्षा-प्रयत्नवि-
षयीभवदुपादानानि वा समवेतत्वे सति प्रागभाव-
प्रतियोगित्वात् यदेवं तदेवं यथा घटः तथा चैतानि

यत्किञ्चित्तादृशप्रसिद्धिरन्यत्रेवात्रापि तस्येति । यदा स्वपदं पची-
कृतपरमेव तज्जनकादृष्टोत्तरवर्तिनी घटादिकृतिरिति भवति
घटादेर्दृष्टान्तता । न च यत्किञ्चित्तदुत्तरवर्त्तित्वमदृष्टजनककृतावपि
थावत्तदुत्तरत्वं न घटजनककृतावपीति वाच्यं । इदानीन्तनले-
नापि पञ्चविशेषणात् । न चैवं प्राचीने व्यभिचारः, हेतावपीदानी-
न्तनलेन विशेषणादिति सर्वमवदातं । 'अपरोक्षेति तादृशज्ञानवि-
षयोपादानसमवेतानीत्यर्थः, अर्थ-सङ्घर्षोरत्राविवक्षितत्वात् इति
श्लेषं । यद्यप्यत्र प्रत्यचेत्युचितं न त्वपरोक्षेति घट इति वक्तव्येऽनघट-
इत्यप्रयोगात्, तथापि प्रत्यक्षत्वस्येन्द्रियजन्यत्वपरत्वे बाधः, साक्षात्त-
जातिपरत्वे परम्पत्यसिद्धिरित्युभयसिद्ध्यापरोक्षेत्युक्तं, तदर्थासिद्ध्या-
दिकरणकत्वं तच्चोभयसाधारणमेवेत्यवधेयं । ननु कर्माणि तत्त्व-
ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकाधर्मध्वंसद्वारोपयुज्यन्त इति मते स्वात्मचिन्त-
नानुकूलकृत्या स्वात्मगोचरया प्रतिबन्धकाधर्मध्वंसदास जनिते
स्वात्मसाक्षात्कारे मोक्षपक्षतावच्छेदकमस्ति, किञ्च यत्र यागादि-
समाप्त्यर्थं नमस्कारादिकृतिस्तत्र यामस्येच्छाले नमस्कारस्य मानस-
तया मानसज्ञानविशेषलेनात्मगोचरः स प्रयत्नोविन्नध्वंसद्वारा यामं
जनयतीति अदृष्टादारकस्योपादानगोचरजन्यकृतिजन्यो याम इत्य-

तस्मात्तथा । उक्तपक्षे कस्यचिदनन्तर्भावेऽपि तदा-
 दाय तथैव निरुक्तस्य पक्षत्वनिर्देशे समूहालम्बनरूपै-
 चानुमितिरुत्पद्यते । न च अन्यकृत्यजन्यत्वं तावदननु-
 गतेष्वेकरूपाभावेन ग्रहीतुमशक्यमिति वाच्यम् । अन्य-
 कृत्यजन्यत्वं हि अन्यकृतिजन्यान्यत्वमित्यन्यत्वेन रूपेण
 सामान्यलक्षणया तावतामुपस्थितेः । न च अन्यत्व-
 विशेषणव्यावर्त्याप्रसिद्धिः, प्रमेयो घट इतिवद्व्याव-
 र्त्तकत्वेऽपि तदुपरक्तबुद्धेरुद्देश्यत्वेन तस्योपरञ्चकत्वात्
 उक्तान्यतमत्वमेव सकर्तृकत्वं । अतएव घटभोक्ता न घट-

व्याप्तिरित्यत आह, 'उक्तेति, तत्र तत्र तदुभयं द्वारमेव न प्रथमे-
 ऽदृष्टस्यैव द्वारत्वात् कस्यदुरितध्वंसतोऽपूर्वस्य लघुत्वादिति वक्ष्य-
 माणत्वात् । द्वितीये मङ्गलस्य विघ्नध्वंसो न द्वारं किन्तु स एव
 फलमिति यागस्तत्कृतिजन्य एव नेति वस्तुगतिः । यदि च यः
 कश्चिदेवं ब्रूयात् तदा तन्मतेऽपि न नः क्षतिरित्यर्थः, तदाह,
 'अनन्तर्भावेऽप्येति । 'उपरक्तेति, उभयसिद्धप्रयोजनवत्त्वं तन्त्वं न तु
 प्रयोजनस्योभयसिद्धिरिति भावः । ननु सकर्तृकत्वे विवादात् साध्या-
 न्तरेऽर्थान्तरमित्यत आह, 'उक्तेति । न चेयं परिभाषेत्याह, 'अत-
 इति, सर्वलोकसिद्धत्वादस्यार्थस्येति भावः । ननु सत्त्वे सतीति
 प्रसाध्याङ्गकतया उक्तं समवेतत्वमपि समवायत्वस्य जातित्वाभावेन
 नित्यसम्बन्धत्वमिति निर्वाच्यं तच्चान्यतरसिद्धं तन्मते समवायस्या-

कर्तेति^(१) व्यवह्रियते । एवञ्च शब्दफुत्कारादीनां पक्ष-
 तैव । ज्ञानेच्छादीनामपि पक्षत्वान्न सन्दिग्धानैकान्ति-
 कता उपादानस्य सिद्धत्वेऽप्युपादेयस्यासिद्धत्वेन तद्व-
 त्तया तच्चापि चिकीर्षा । यद्वा पक्षे हेतौ च न सम-
 वेतत्वं विशेषणं तेन ध्वंसोऽपि पक्षः साध्ये च उपादान-
 पदं कारणमात्रपरम, अनुपादेयमेव वा अन्येच्छा-
 कृत्यजन्यत्वञ्च पक्षे विवक्षितं तेन कृतिध्वंसस्य कृति-
 जन्यत्वेऽपि^(२) इच्छाजन्यत्वाभावात् पक्षत्वम् । क्षितिरेव

नित्यत्वात्, किञ्च तन्मते ध्वंसोऽधिकरणात्मेवेति साध्यमपि तच्चा-
 स्तीति व्यभिचाराभावात् विशेषणोपादानमेवान्यतरासिद्धं । न च
 द्व्यणुकध्वंसादिव्यभिचारवारणाय तत्, तच्च जन्यत्वस्थाभावादित्य-
 स्तरसादप्रसाध्याङ्गकत्वलाघवात् कल्पान्तरमाह, 'यद्वेति । ननु
 कारणपरत्वे तस्य शब्दादावंगतः सिद्धसाधनं । न च पक्षताव-
 च्छेदकभेद एव तत्, तन्मतावलम्बने जन्यमात्रपक्षताया एवाचत-
 त्वेन एतावदायासाचरणगौरवापातादित्यत-आह, 'अनुपादेयमेवेति,
 तदनुपादायाधिकरणपदमेवोपादेयमिति भावः । न चैवमपि शब्दा-
 दावंगतः सिद्धसाधनं, वीणादेः शब्दानधिकरणत्वात् किन्त्वधि-
 कर्णतावच्छेदकत्वादिति भावः । 'इच्छा-कृतौति, अत्र ज्ञानेच्छा-

(१) न तत्कर्तेतीति ख० ।

(२) स्वध्वंसमिति स्वस्य कारणत्वादित्यादि ।

वा पक्षः । न चाङ्कुरे सन्दिग्धानैकान्तिकत्वम्, पक्ष-
पक्षसमनैरपेक्षेण^(१) घटादौ निश्चितव्याप्तेर्लिङ्गस्य तयो-
र्दर्शनेनोभयत्रानुमित्यविरोधात्, न त्वनुमित्योरन्यो-
ऽन्यापेक्षत्वं येनान्योन्याश्रयः स्यात् । प्रतिज्ञाया अवि-
षयत्वात् तच्च पक्षसमव्यपदेशः । न चाङ्कुरस्य पक्ष-
त्वेनानिर्देशात्तच्च न पक्षधर्मताज्ञानमिति वाच्यम् ।
सिषाधयिषाविरहसहकृतसाधकप्रमाणाभाववति लि-
ङ्गज्ञानस्यानुमितिमात्रकारणत्वात् तच्च श्रितौ पञ्चा-
वयवेन अङ्कुरे स्वतरवेति^(२) न कश्चिद्विशेषः । यदि च

कृत्यजन्यत्वं विवक्षणीयं अन्यथा प्रतियोगितयेच्छाया विरोधिगुण-
त्वेन कृत्या च जनिते इच्छाध्वंसे पक्षतावच्छेदकाव्याप्यापत्तेरित्य-
वधेयं । ननु ध्वंससाधारणपक्षत्वे चरमदुःखादिध्वंसे स्वजनका-
प्रसिद्धा साध्यासम्भवः तस्य भोग-तत्साधनेतरतया अदृष्टाजन्यत्वात्
अतस्तस्य पक्षवहिर्भाव एव कर्त्तव्योगत्यन्तराभावात् एवञ्च सन्दि-
ग्धानैकान्तिकं तच्च मा भूदिति तदर्थं कश्चिदुपायोऽवश्यं वाच्यः
तथाच किमित्यमायासगौरवेण प्रत्यक्षपक्षताया एव तथासत्यविकल-
त्वात् । किञ्च पक्षतावच्छेदकस्थान्योन्याभावतया तस्य च तन्मतेऽप्रसिद्धा
आश्रयासिद्धिरिति मनसिकृत्य प्रत्येकपक्षतामेव सिद्धान्तयति,

(१) पक्षे पक्षसमे व्यभिचारो न दोषायेति नियमादित्यादि ।

(२) अङ्कुरेऽन्यत एवेतीति ख० ।

द्विती हेतुनिश्चयदशायां अङ्कुरस्य हेतुमत्तया न नि-
श्चयस्तदा क्व सन्दिग्धानैकान्तिकत्वम् ।

अथ पञ्चसमे साध्याभावसामानाधिकरण्यसंश-
यात्^(१) हेतौ व्याप्तिग्रह एव नेत्यद्यते उत्पन्नोऽपि वा
बाध्येत^(२) इति चेत्, तर्हि महानसेऽपि धूमे व्याप्ति-
ग्रहो न स्यात् भूतोऽपि वा बाध्येत^(३) सन्दिग्धवह्निक-
पर्वतापर्वतधूमवतामेकधर्माभावेनापस्तत्वात् । तस्मा-
त्साध्यसन्देहवति हेतुनिश्चयो न दोषः, किन्तु गुण-

‘चितिरिति । ‘तस्मादिति, विपचष्टत्तित्वं व्यभिचारस्तद्धौः प्रतिब-
न्धिका सा चेह नास्तीति भावः । ‘साध्यसन्देहवति अनुमितिविषयस-
न्देहवतीत्यर्थः, न तु व्यापकसन्देहवतीत्यर्थी व्यतिरेकिणि तस्यादोष-
त्वादिति ध्येयं । ‘किन्त्विति, पचतासञ्जकत्वादिति भावः । ‘अन्यथेति,
तथाचानुमित्यन्यथानुपपत्त्यैव तादृशसंशयान्यसाध्याभाववद्गामित्व-

(१) सन्दिग्धसाध्यवत्त्वरूपेण पक्षसदृशधर्मान्तरावच्छेदेन व्यभिचार-
संशयादित्यर्थः ।

(२) व्यभिचारसंशयस्य न व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वं अपि तु व्यभिचार-
निश्चयस्यैव, अतः प्रतिबन्धकाभावादुत्पन्नोऽपि व्याप्तिग्रहः अप्रा-
माण्याशङ्कावर्जितो भवति, तथाच अप्रामाण्यग्रहानास्त्वेत-
द्व्याप्तिनिश्चयस्यानुमितिकारणत्वेन तादृशज्ञानस्य नानुमितिहेतुत्व-
मिति भावः ।

(३) धूमे व्यभिचारसन्देहात् धूमधर्म्मिकव्याप्तिग्रहस्य अप्रामाण्यशङ्का-
वर्जितत्वं स्यादित्यर्थः ।

इव,^(१) अन्यथानुमानमात्रमुच्छिद्येत^(२) । पश्चादन्यव-
तद्वृषणमिति यदुक्तं तत्र पश्चान्यत्वं सिषाधयिषित-
साध्यान्यत्वं यदि तदानपेक्षितानुमितिर्न स्यात्^(३) ।
अथ सन्दिग्धसाध्यान्यत्वं साधक-बाधकप्रमाणाभाव-
विषयान्यत्वं^(४) वा तदा अङ्गरेऽपि तन्नास्ति^(५) । अथ

संग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वं न तु तस्येत्यर्थो बोध्यः । यत्तु विषयबाधकेन
व्याप्तिग्रहात् तस्य तादृशसंग्रहस्याप्रतिबन्धकत्वमेवेति । तत्र । तथा
सति अद्ययं निर्वह्निः स्यादित्यादितर्काणामपि पक्षीयवह्निविरह-
सन्देहनिबन्धनसन्दिग्धानैकान्तिकप्रतिबन्धेन सूत्रग्रेषिस्यादनवता-
रात्, तथाचान्वथानुपपत्त्या तदन्यसंग्रहः प्रतिबन्धक इत्येव व्यायः,
अत एवोपाधिसंग्रहाहितस्तादृशव्यभिचारसंग्रहः प्रतिबन्धक एवा-
सर्वधिकत्वेनानुमानमात्रोच्छेदानापादकत्वादिति । ननु प्रत्येकपक्षत्वे

- (१) तथाच हेतौ साध्यसन्देहविशेष्यधर्मिण्युपपत्तित्वनिश्चयस्यानु-
मितावपेक्षणीयत्वेन तादृशनिश्चयस्य गुणत्वमिति भावः ।
- (२) अन्यथा साध्यसन्देहवति हेतुनिश्चयस्य दोषत्वे, अनुमानमात्रमुच्छि-
द्येत सिषाधयिषानधीनानुमानमत्रोच्छेद आपाद्येत, तादृशानुमान-
मात्रे साध्यसन्देहवति हेतुनिश्चयस्य सत्त्वादिति भावः ।
- (३) अनपेक्षितानुमितिर्न स्यात् अनुभूतितत्रप्रत्युत्पत्त्यानुमितिर्न स्या-
दित्यर्थः, तत्र पक्षस्यापि सिषाधयिषितसाध्यान्यत्वेन यथोक्तपक्षान्य-
त्वस्य सत्त्वादिति भावः ।
- (४) अत्र साधकप्रमाणं साध्यनिश्चयः, बाधकप्रमाणं बाधनिश्चयः, तद-
भावविषयत्वं विशेष्यतासम्बन्धेन तद्वदन्यत्वमित्यर्थः ।
- (५) तादृशपक्षान्यत्वं नास्तीत्यर्थः ।

प्रतिज्ञाविषयान्यत्वं तदा स्वार्थानुमित्युच्छेदः^(१) । नियतविषयज्ञानाजन्यत्वेन पक्षविशेषणात्सर्वविषयज्ञानसिद्धिः, साध्ये च ज्ञानेच्छा-प्रयत्नानां विशेषणत्वेन विशिष्टसाधनत्वं विवक्षितं तेन न तदुपलक्षितश्लेषज्ञेना-

प्रत्येकोपादानाभिज्ञसिद्धावपि नेश्वरसिद्धिरित्यत आह, 'नियतेति, न च सति बाधे तत एव तदसिद्धिरसति च बाधे विशेषणं बाधितमकिञ्चित्करञ्चेति वाच्यं । बाधप्रतिसम्भानार्थमेव विशेषणदानात्, चित्यव्यवहितप्राक्काले ग्ररीराद्यभावेनोत्पन्नज्ञानाद्यसम्भवात् तन्नित्यतापर्यवसानादेव तस्य सर्वविषयत्वनियमेन वस्तुतो नियतविषयज्ञानाजन्यतया बाधस्य सत्त्वादिति भावः । मनु योगिनः सर्वविषयकज्ञानमनादौ संसारे चित्यादिपूर्वं कदाप्यावश्यकमिति तदाग्रयीभूतात्मनोजनकतथार्थान्तरं स्यादित्यत आह, 'साध्ये चेति, तथाच चित्यव्यवहितप्राक्काले तद्विशिष्टासत्त्वात्तेदं दूषणमिति भावः । 'नार्थान्तरमिति'^(२), यद्यपि न सिद्धसाधनमित्युचितं अदृष्टद्वारात्ममात्रस्यैव चितिजनकत्वात् तथापि यः चितिव्यवहितप्राक्काल एव योगीभूतः चित्यव्यवहितप्राक्काले च तादृशज्ञानादिशून्यस्तमादाय

(१) परार्थानुमितावपेक्षणीयस्य न्यायस्य स्वार्थानुमितावनपेक्षणीयत्वेन तत्र पक्षस्य तादृशपक्षान्यत्वात् स्वार्थानुमित्युच्छेद इति भावः ।

(२) 'न तदुपलक्षितक्षेत्रक्षेत्रार्थान्तरम्' इत्यत्र 'तदुपलक्षितक्षेत्रक्षेत्रार्थान्तरमिति कस्यचिन्मूलप्रकृतस्य पाठमनुसृत्य 'नार्थान्तरमिति पाठो ह्यत आलोक्यतेति सम्भाष्यते ।

र्थान्तरम् । सामान्यतोऽपि साध्यनिर्देशे पक्षधर्मता-
बन्धेनाभिमतविशेषसिद्धिश्च । नन्वाद्यसाध्यद्वये घटाद्यु-
पादानगोचरापरोक्षज्ञान-चिकीर्षा-कृतीनामेव जन-
कत्वमायातु इत्यर्थान्तरम् । न च तेषां व्यभिचारात्
क्षित्यादौ न कारकत्वमिति वाच्यम् । अनादौ प्रवाहे
कस्यचित् कदाचित् क्षितिद्यस्तुकादिपूर्वघटाद्युपादान-
गोचरज्ञानादिसत्त्वात्, न च सर्गाद्यकालीनस्यापि पक्ष-
त्वात्तत्रेश्वरसिद्धिः । परम्प्रति तदसिद्धेरिति चेत् । न ।
ज्ञानादीनां यथाणां स्वविषयसमवेतकार्यं प्रत्येव जन-

शब्दं य च मुक्तं विना न तथेति तस्माद्दृष्टद्वारापि न चिति-
जनकत्वमिति न सिद्धसाधनं किन्त्वर्थान्तरमेव शङ्कितमुचितमिति
सुष्ठु न चार्थान्तरमिति । अत एव यः चित्त्यव्यवहितप्राक्काले विशि-
ष्टसद्भेदतुल्येन सम्भावितः तत्र यन्मान्तरं निराकरणाय करिष्यत इति ।
इदन्तु ज्ञानादीनां विशेषणत्वविवक्षयोक्तं । वस्तुतो यदि तादृशात्म-
जन्यत्वं बाधितं तदा न विशेषणत्वं नवोपलक्षणत्वं विवक्षणीयं,
अपि तु सामान्यत एव तदाअथजन्यत्वं तथापि बाधादेव नार्थान्त-
रमित्याह, 'सामान्यत इति । यदा नियतविषयेत्यादि न विशेष-
णीयं सामान्यत एव साध्यसाधने पक्षधर्मतावस्त्वादिशेषपर्यवसाना-
दित्यभिप्रेत्येतदुक्तं, अत एव 'नन्वाद्यसाध्यद्वय इत्यादिशङ्का अन्यथा
तदनुत्पानप्रसङ्गादिति श्लेषं । 'परम्प्रतीति विशिष्य तदनिर्देशादि-
त्यर्थः । 'स्वविषयेति, स्वविषयाश्रितकार्यं प्रतीत्यर्थः, 'चित्यादाविति,

कत्वावधारणेनैतदनुमानस्य तदविषयत्वात्। अत एवा-
 न्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानाद्यजन्यत्वेन पक्षविशेषण-
 मपि न युक्तम्। तृतीयसाध्ये तु नार्थान्तरं क्षित्यादौ
 घटाद्युपादानासमवेतत्वात्। ननु सामान्यलक्षणादि-
 प्रत्यासत्त्या क्षित्याद्युपादानगोचरं यत् प्रत्यक्षं तज्जन्य-
 त्वमेवास्तु तथाचेष्टरे न प्रत्यक्षं न वेच्छा-प्रयत्नौ तयोः
 समानाधिकरणज्ञानाविषयेऽसत्त्वात्^(१)। न च तादृशप्र-
 त्यासत्त्यजन्यत्वं प्रत्यक्षविशेषणं, परमप्रत्यक्षिद्धेरिति चेत्।
 न। द्रव्यत्वेन ज्ञानलक्षण्या वा कपालगोचरप्रत्यक्षेऽपि
 घटादौ अकर्तृकत्वात् क्षित्यादौ सकर्तृकत्वनिर्वाहकं
 ज्ञानं सिध्यद्विलक्षणमेव सिध्यति। न चावयवविभाग-
 द्वारा क्षित्यादिषु जलक्षेपात्समुद्रादिषु हस्तक्षेपात्पर-
 माणुद्वयसंयोगे च ह्यणुकेषुस्मदादिकर्तृकत्वादंशतः सि-
 द्धसाधनमिति वाच्यम्। तत्र हि क्षितिनाशे अस्मदा-
 दीनां कर्तृत्वं न तु खण्डक्षितौ अवस्थितसंयोगेभ्य एव

तादृशज्ञानस्य जनकताबाधेन पक्षधर्मताबलादेतादृशज्ञानसिद्धिरिति
 भावः। 'न चेति, अत्र प्रत्येकपक्षलाक्षाद्यचितित्वादिना परमप्रत्यक्षि-
 द्हेरिति चितित्वादिनैव तद्वाच्यं तथा सति सिद्धसाधनशङ्का द्रष्टव्या,
 अन्यथा सामान्यतो विशेषतो वा पक्षत्वे एवं सिद्धसाधनानवकाशात्

(१) समानाधिकरणज्ञानाविषयत्वादिति क०।

तदुपपत्तेः सकलतदुपादानगोचरज्ञानेच्छा-कृतीनाम-
भावाच्च । अत एव ह्यणुकेऽपि न कर्तृत्वम् जलक्षेपाद-
धिकपरिमाणकसमुद्रादेः सपक्षत्वमेव घटस्येव । ननु
घटे साध्यविकलत्वम् अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां ज्ञानादेरेव
जनकत्वात् न तु तदाश्रयस्य धर्मिग्राहकस्यान्वय-
व्यतिरेकस्य वा ग्राहकस्याभावात् । न च घट आत्म-
जन्य उत्पत्तिमत्त्वात् ज्ञानवदिति वाच्यम् । आत्मस-
मवेतत्वस्योपाधित्वात्^(१) घटः आकाशजन्य उत्पत्ति-
मत्त्वात् शब्दवदितिवदप्रयोजकत्वाच्चेति^(२) चेत् । मै-
वम् । प्रयत्नवदात्मसंयोगश्चेष्टाद्वारा घटहेतुरतः प्रयत्न-
इव आत्मापि हेतुः । न चात्मसंयोगे सत्यपि प्रयत्नं

उभयथापि पक्षाप्रवेशादिति ध्येयं । 'सकलेति, ज्ञानानुरोधात्मकले-
त्युक्तं, इच्छा-कृती तु चित्युत्पादानैकदेशे कापि नेत्यवधेयं । 'अधिक-
परिमाणेति, अत्र प्रक्षेपजलविन्दु-समुद्रयोरेवावयवत्वेनोभयोपादान-
गोचरसाक्षात्कारादिसम्भवादिति भावः । 'घटस्येवेति, एतेन तद्व-

(१) आत्मसमवेतत्वस्य निश्चितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वात्
उपाधित्वं ।

(२) अप्रयोजकत्वात् अनुकूलतर्कशून्यत्वादित्यर्थः, अनुकूलतर्काभावेऽपि
यद्युक्तानुमानप्रामाण्यं तदा घट आकाशजन्य उत्पत्तिमत्त्वात् शब्द-
वदित्वनुमानस्यापि प्रामाण्यं स्यादिति ।

विना न चेष्टेति प्रयत्न एव तत्कारणं, असमवायिकारणं
 विना कार्यानुत्पत्तेः^(१) । न चात्मसंयोगस्य कारणत्वेऽपि
 संयोगे परिचायकमात्रमात्मेति वाच्यम् । संयोगमात्र-
 स्याकारणत्वेन संयोगिविशेषितस्य हेतुत्वात् । आ-
 त्मसंयोगव्यतिरेकप्रयुक्तक्रियाव्यतिरेकस्यासिद्धेर्नात्मसं-
 योगः^(२) कारणमिति चेत् । न । या क्रिया व्यधिकरण-
 यदीयगुणजन्या सा तत्संयोगासमवायिकारणिका^(३)

देव पञ्चतानवच्छेदकावच्छिन्नतया सिद्धसाधनाप्रसङ्ग इति सूचितं ।
 'आत्मति आत्मवृत्तित्वस्येत्यर्थः । 'या क्रियेति यः सन्दः स्वव्यधि-
 करणयदीयगुणाभावप्रयुक्ताभावप्रतियोगौ स तत्संयोगासमवायि-
 कारणक इत्यर्थः, तेन व्यधिकरणग्रहणात् गुरुत्वद्वयसंयोगजन्यायां
 गुरुत्वजन्यपतनक्रियायां गुणग्रहणात् स्थात्रयावयवसंयोगजन्यतया
 तस्यामेव न व्यभिचारः, ईश्वरज्ञानजन्यत्वेऽपि क्रियाया नेश्वरसंयोगो-
 ऽसमवायीति तदभावप्रयुक्तेति वाच्यं । न हि नित्यव्यापकाभावः

(१) तथाच चेष्टां प्रति असमवायिकारणं शरीरात्मसंयोगः, प्रयत्नस्तु
 निमित्तकारणं न त्वसमवायिकारणं समवायिकारणे शरीरे अ-
 प्रत्यासन्नत्वात्, न हि निमित्तकारणेनासमवायिकारणस्य सम-
 वायिकारणस्य वान्यथासिद्धिः ।

(२) आत्मनो नित्यत्वेन सर्वमूर्त्तिसंयोगानुयोगित्वेन च सर्वदैव मूर्त्तात्म-
 संयोगस्य सत्त्वात् तद्व्यतिरेकेण क्रियाव्यतिरेकासिद्धिरिति भावः ।

(३) चेष्टारूपक्रियायां स्वव्यधिकरणो य आत्मगुणः प्रयत्नः तन्न्यत्वे-
 नात्मसंयोगासमवायिकारणकत्वं सिद्धमिति ।

यथा स्पर्शवद्देगद्रव्यसंयोगजा क्रियेति व्याख्या तत्सिद्धेः ।
न च क्रियाया मूर्त्तमात्रसमवेतासमवायिकारकत्व-
नियम इति वाच्यम् । कार्यमात्राभिप्रायेण ज्ञानादौ
व्यभिचारात् विशिष्याप्रयोजकत्वात् असमवायिका-
रकसंयोगाश्रयस्य तत्कार्यजनकत्वनियमाच्च ।

अन्ये तु अनुकूलकृतिसमवायित्वं^(१) कर्तृत्वं न तु
जनकत्वे सति गौरवात् । कर्त्तरि कारकव्यपदेशश्चा-
भियुक्तानां सविशेषणे हीति न्यायेन^(२) कृतिपर्यवसक-
श्च । एवं ज्ञानेच्छा-कृतिजन्यत्वमेव सार्धं तदाश्रयत्व-
मेवेश्वरस्य कर्त्तृत्वम् ।

सम्भवति, क्रियापदस्य सन्दपरत्ववर्णनन्तु घटरूपादौ व्यभिचार-
वारणाय । अत्र क्रियात्वेन हेतुना सत्यतिपक्षमाशङ्क्य निषेधति, 'न
चेति, प्रागुक्तहेतौ हेतुन्तरं समुच्चिनोति, 'असमवायीति, जन-
केत्यपैव तात्पर्यं, असमवायिपक्षेण प्रकृताभिप्रायेणेति ध्येयं ।

'अन्ये त्वित्यस्वरस्यविभावनं, तदौजसिदमेव यदिश्रेय्यबाधेन स-
विशेषणे हीत्यादिन्यायावतार इति कर्त्तव्यं कारक इति ।

(१) तत्कर्त्तृत्वं तदनुकूलकृतिसमवायित्वमात्रं न तु तज्जनकत्वे सति तदनुकूल-
कृतिसमत्वं जनकत्वांशस्याव्यावर्त्तकत्वादिति तात्पर्यम् ।

(२) सविशेषणे हि विधि-निषेधौ सति विशेष्ये अन्यबाधे विशेष्य-
मुपसङ्गामत इति न्यायेनेत्यर्थः ।

अथ घटे कृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानं चिकीर्षाद्वारा हेतुः तच्च न प्रत्यक्षं चिकीर्षाविषये अनागते इन्द्रियासन्निकर्षात्^(१) किन्तु अनुमितिरूपं तथाच साध्यविकलोदष्टान्तः साध्याप्रसिद्धिर्वा दोष इति चेत् । न । सिद्धवृत्त्यसिद्धविषया हि कृतिः सिद्धविषयप्रत्यक्षे सति सम्भवति । न हि मृदवयवानां संस्थानविशेषे कृतिसाध्येष्टसाधनतानुमितावप्यवयवस्य प्रत्यक्षेणोपस्थितिं विना प्रवृत्तिः । अत एव यागे शब्दात्तदुपजीविलिङ्गाद्वा कृतिसाध्येष्टसाधनत्वेऽवगतेऽपि हविरादीनां प्रत्यक्षेणानुपस्थितौ न प्रवृत्तिः । न चोपादानप्रत्यक्षं प्रवर्त्तकज्ञानोपक्षीणं^(२) । अप्रत्यक्षे परमाणौ तत्क्रियायामिष्टसाधनताज्ञानेऽपि प्रवृत्त्यभावात् । प्रवृत्तिविषयस्य मृदङ्गादेः प्रत्यक्षत्वात् न शब्दफुत्कारादिना व्यभिचारः । न चाभिमतग्राहकेन्द्रियसंयोगार्थं मनसि प्रयत्नजन्यक्रियादर्शनाद्भ्यभिचारः, अदृष्टसहकृतत्वगिन्द्रियेण हि मनोवहनाडीनामुपलभेन तन्नोचरप्रयत्नात् नाडीक्रिया ततः स्पर्शवद्देगवन्नाद्या नोदना-

(१) इन्द्रियासामर्थ्यादिति ख० ।

(२) प्रवर्त्तकं यत् कृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानं तेन उपक्षीणं अन्यथासिद्धमित्यर्थः ।

अनसि क्रिया न तु प्रयत्नात् । अत एव जलाद्यभ्य-
 वहारमलोत्सर्गहेतुनाडीनामनाद्यभ्यासवासनावशात्
 अदृष्टसहकृतत्वगिन्द्रियेणोपलम्भात् तन्नोचरप्रयत्नः ।
 नन्वेवं घटादावनुमितिजन्यत्वदर्शनादीश्वरे अनुमि-
 तिरपि सिद्धेत यथा प्रत्यक्षस्येन्द्रियजन्यत्वेऽपि नित्यं
 तदीश्वरे तथानुमितेर्लिङ्गजन्यत्वेऽपि सा तत्र नित्यैव
 अनित्येन अनादिद्व्यणुकाद्यजननादिति चेत् । न । स्व-
 सुख-दुःखाभावादिसाधनतानुमितेर्हि हेतुत्वं घटादौ
 गृहीतम् । न च भगवति शरीरादृष्टाभावेन सुखमस्ति,
 अतो न क्षित्यादौ तस्य तथानुमितिर्यथार्था सम्भवति ।
 न च तादृगनुमितेरनुमित्यन्तरस्य वानुमितित्वेन
 घटादौ प्रवृत्तिविषयप्रत्यक्षवहेतुत्वं गृहीतमिति नेश्वरे
 अनुमितिः । ननु द्वेषजन्यकृतिसाध्ये चिकीर्षाविरहा-
 द्यभिचारः तद्दृष्टान्तेन क्षित्यादौ द्वेषसाध्यत्वादीश्वरे

‘न च भगवतीति, यद्यपि सुख-दुःखमतन्त्रं खेष्टत्वन्तु तथा
 अस्ति चेश्वरस्य खेष्टं विश्वस्यैव तदिच्छाविषयत्वात्, तथापि खेष्ट-
 साधनताज्ञानत्वेन जनकत्वं साधवात् न तु तथानुमितित्वेन, अस्ति
 च भगवति खेष्टसाधनताज्ञानं प्रत्यक्षरूपं विश्वगोचरत्वात् तत्प्रत्यक्ष-
 खेत्याश्रयः । तदिदमुक्तं न चानुमितित्वेन जनकत्वं इति । ननु
 चिकीर्षापदं कृतिजनकजातीयगुणपरमित्यत आह, ‘तद्दृष्टान्तेनेति,

देषोऽपि भवेत् देषवतः संसारित्वे भगवतोऽपि तथा-
 त्वापत्तिरिति^(१) चेत् । न । न हि सर्पादिदेषादेव
 तन्नाशानुकूलव्यापारे कृतिरुत्पत्तुमर्हति । प्रयोजन-
 मन्तरेण प्रेक्षावतां दुःखैकफले कृतेरनुत्पत्तेः किन्तु
 दुःखसाधनध्वंसं तत्साध्यदुःखानुत्पादं वा फलमुद्दिश्य
 तत्साधनताज्ञानात् तथाचेष्टसाधनताज्ञानात् तच्चेष्टा-
 ऽप्येवेति सैव कृतिकारणं कृतत्वात्, देषस्तु परम्परया
 तदुपश्लेषः कुतस्तर्हि देषसिद्धिः श्रुं देष्मीत्यबाधित-

‘कृतिः’ प्रवृत्तिरित्यर्थः, एवमग्रेऽपि, यथाश्रुते निवृत्तिसन्नयनस्य
 देषजन्यत्वादसम्भवः, प्रवृत्तिं प्रत्येव समानविषयतासाधनेन चिकीर्षा-
 हेतुर्न तु भिन्नविषये देषोऽपि, निवृत्तिं प्रति तु देष एव समान-
 विषयतया हेतुर्न तु भिन्नविषया चिकीर्षति । न च प्रवृत्तिविरह-
 एव निवृत्तिः, वैपरीत्यापत्तेः^(२) । तदुक्तं कुसुमाञ्जली “प्रवृत्तिप्रचलौ
 रागाभिवृत्तिसु देषादिति, अन्यथा चिकीर्षया देषान्यथासिद्धि-
 रित्यस्यैवासिद्धेर्वैपरीत्यस्यापि सुवचलात् यच्चेष्टा तदभावे देषनिय-
 मात् । न चैवं कथं व्यभिचारोद्धारः, निवृत्तेः क्रियाविरहहेतुत्वेन
 प्रवृत्तिसाध्यतानियमेन च कार्याणां चिकीर्षाजन्यनियमात् । नन्वेवं
 कुत इत्यादि पण्यः कथं, इत्थं, कुतस्तर्हि देषः स्त्रीक्रियते कारणा-
 न्तरमेव निवृत्तेः स्त्रीक्रियतामित्याचेपे श्रुं देष्मीत्यबाधितानुत्प-

(१) तथा स्यादिति ख० ।

(२) विनिगमकाभावेन प्रवृत्तेर्निवृत्तिविरहत्वापत्तेरित्यर्थः ।

प्रत्ययात् । न चादृश्यस्य कर्तृरनुपलब्धिबाधः, अनुप-
लब्धिमात्रस्य बाधकत्वे अतीन्द्रियोच्छेदात्^(१) योग्या-
नुपलब्धेश्चासिद्धेः परमात्मनोऽयोग्यत्वनियमात्, शश-
शृङ्गप्रतिबन्धा च नादृश्यमात्रनिरासः परमाखादि-
स्वीकारात् । नाप्ययोग्यकर्तृनिरासः, चेष्टया ज्ञाना-
दिमतः परमात्मनोऽनुमानात् परम्प्रति तस्यायोग्य-
त्वात् । नापि शृङ्गे पशुत्ववदप्रयोजकम्, कर्तुः कार्य-
मात्रे कारणत्वावधारणात्, प्रतिबन्धिमात्रस्य चादू-
षणत्वात् । शशे पशुत्वेनायोग्यशृङ्गसिद्धिः कुतो नेति
चेत् । न । अर्थान्तरत्वात् विपक्षे बाधकाभावेन
व्याप्तिसिद्धेः शृङ्गत्वस्य योग्यसंस्थानविशेषव्यङ्ग्यत्वेना-
योग्यस्य विरोधेन शङ्कितुमशक्यत्वात् शशे शृङ्ग-
स्यात्यन्ताभाव इति सर्वेषामबाधितप्रत्यक्षबाधित-
त्वाच्च । अथ कृति-कार्ययोरान्वय-व्यतिरेकाभ्यां व्या-
प्तिसिद्धेः त्वन्मते व्यापककृतेः सत्त्वे तद्देशे समये वा

सायमाक्षिके तत्र न ततोऽन्यत्कारणं कल्पयामि परीहारे तदभि-
प्रायादिति । ननु यत्समवाचीत्याद्यन्वयानुविधानात् तदाश्रयत्वमात्रं
सिध्यति न तु तत्कारणत्वं तत्र सिद्धे तदाश्रये तु आश्रयत्वावच्छेदे-

(१) चक्षुराद्यतीन्द्रियाणां सर्वदैवानुपलम्भात् अनुपलब्धेः प्रमाणात्ते तेषा-
मुच्छेदापत्तेरित्यर्थः ।

कृतिमात्रव्यतिरेकानिरूपणात्^(१) । नित्यकृतेरन्वयोऽपि न गृहीतः वह्निमात्रव्यतिरेकोऽस्ति गृह्यते चेति । न चैवमाकाशात्मनोरप्रसिद्धिः समवायिमात्रस्य व्यतिरेकानिरूपणेन कार्यं समवायिकारणजन्यमिति व्याप्तेरसिद्धेरिति वाच्यम् । समवायिकारणत्वग्रहे हि तत्संसर्गाभावोऽप्रयोजको निमित्तमात्रसाधारणत्वात् किन्तु यत्समवायि तत्र कार्यं यन्न समवायि तत्र नेत्यन्योऽन्याभावमादाय कार्यं समवायिजन्यमिति व्याप्तिग्रहसम्भवात् समवायित्वेन तयोरन्योऽन्याभावोऽस्ति गृह्यते च^(२) । यदा भावकार्यं समवेतमिति

नान्वयाद्यनुविधानात् आश्रयत्वेनैव, किञ्च समवायिकारणत्वं विशिष्टं नावच्छेद्यं कार्यं नीलघटत्ववदार्थसमाजमहिम्ना सिद्धत्वात् तथा हि उक्तान्वयाद्यनुविधानात् समवायित्वं समवायित्वेन च कारणत्वं विशिष्टमवच्छेद्यं ग्राह्यं वा । अपि च समवायित्वमविशिष्टं न व्याप्यं व्यभिचारादिति स्वसमवायीति वाच्यं, एवं कार्यं व्यर्थविशेषणतया यद्यत्र समवायि तत्र तदिति जात्यादिसाधारण्येनान्वय-व्यतिरेकयोस्तदाश्रयत्वमात्रं ग्राह्यं न तु तद्धेतुत्वमित्यस्वरसादाह, 'यद्वेति ।

- (१) नित्यकृतेः सर्वकालावच्छेदेन सत्त्वात् कृतिसामान्यव्यतिरेकप्रयुक्त-कार्यव्यतिरेकासिद्धेरित्यर्थः ।
 (२) तथाच समवायिकारणतायाहकव्यतिरेकोऽन्योऽन्याभाव एव नात्यन्ताभाव इति भावः ।

व्याप्त्या तयोः सिद्धिरिति,^(१) न, यथा हि यद्यद्द्वेरेण्वये धूमो गृहीतस्तत्तद्गतिरेके धूममात्रव्यतिरेकग्रहात् वह्नि-धूममात्रयोर्व्याप्तिग्रहः न तु पर्वतीयवद्द्वेरेण्वय-व्यतिरेकग्रहात् । न चान्यान्यव्यतिरेकाभ्यां अन्य-व्याप्तिग्रहे अतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । यद्विशेषयोर-ण्वय-व्यतिरेकग्रहस्तत्सामान्ययोर्बाधकं विना व्याप्ति-ग्रहात्, स च वह्नि-धूमव्याप्तिग्रह उत्पद्यमानः सकल-धूमगोचरो धूमत्वपुरस्कारेण प्रसिद्धधूमगोचर एव वा, तथेहापि कृतिविशेष-कार्यविशेषयोरण्वय-व्यति-रेकग्रहे बाधकमन्तरेण कृति-कार्यमात्रयोर्व्याप्तिग्रहे उपायः, न तु पक्षधर्मताबल्लभ्यविशेषान्वय-व्यति-

‘यद्विशेषयोरिति यद्गर्भवत्त्वेनोपस्थितविशेषयोरण्वयादिग्रहस्तद्धर्मा-ल्लिङ्गितव्याप्तिग्रहादित्यर्थः, ‘सकलधूमगोचर इति सामान्यलक्षणा-भ्युपगमादस्मन्मते, ‘प्रसिद्धेत्यादि तदनभ्युपगमात् परमत इति मतभेदेनोभयविकल्पेनोक्तं । ‘न त्विति व्याप्तिग्रहः सामान्यलक्षणा-धीनतया पक्षधर्मताबल्लभ्यमपि विषयीकरोति न तु तद्ग्राहका-ण्वयादिधीरपि तमित्यर्थः ।

(१) आकाशात्मनोः सिद्धिरित्यर्थः, तथाच शब्दः समवेतः भावकार्य-त्वात्, ज्ञानं समवेतं भावकार्यत्वात् इत्यनुमानाभ्यां आकाशात्माति-रिक्तसमवेतत्वबाधात् तयोः सिद्धिरिति भावः ।

रेकग्रहः, अनुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गात्^(१) एतेन कार्य-
त्वस्य विपक्षवृत्तिवृत्तये सम्भाव्यतेऽतीन्द्रियकर्ता चेद्य-
तिरेकसिद्धिविधुरा व्याप्तिः कथं सिध्यति, दृश्योऽथ
व्यतिरेकसिद्धिमनसा कर्ता समाश्रीयते तच्चागेऽपि
तदा तृणादिकमिति व्यक्तं विपक्षेक्षणमिति निरस्तम् ।
ननु यदि कर्तृमात्रव्याप्तिग्रहाद्दृश्यकर्तृसिद्धिस्तदा
वर्हिमात्रव्याप्तधूमात् अदृश्यजाठरीयवर्हिसिद्धिरपि

यत्तु इदन्तु तदनुमतप्रमाणमहिम्ना समाधिसौकर्येणोक्तं ।
वस्तुतः कृतिव्यतिरेको वा तदन्वयो वा नापेक्षणीयोऽसाध्यत्वात्
किन्तु कृतिजन्यत्वस्य साध्यतया तस्यैव तावपेक्षितौ तौ च व्याप-
ककृतेरज्ञानेऽपि घटादौ कृतिजन्यत्वान्वयेनाकाशादौ तद्व्यतिरे-
केण सुग्रहाविति कथमन्वयाद्यप्रसिद्ध्या व्याप्यग्रह इति शङ्काप्युप-
तिष्ठते । न च कृतिजन्यत्वसाध्यप्रसिद्धौ घटाकाशादौ तदन्वय-
व्यतिरेकग्रहः तत्रसिद्धिरेवान्वय-व्यतिरेकाभ्यां कार्य-कारणभाव-
ग्रहे तत्रायमाक्षेपः समाधानं चेति वाच्यं । तत्रापि कृतेर्व्यापक-
त्वेऽप्युपादानाभावेनैवोपादानकृतिव्यतिरेकग्रहसम्भवादिति । तन्न ।
एवं हि व्यतिरेकग्रहसम्भवेऽप्यन्वयग्रहाक्षेपे यत्किञ्चिद्विशेषयोरेवा-

(१) सिषाधयिषानधीनानुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गादित्यर्थः, तथाच सिषा-
धयिषाधीनानुमाने पक्षे साध्य-हेत्वोर्निश्चयेऽपि तदनधीनानुमाने
तादृशनिश्चयासम्भवेन पक्षे साध्य-हेत्वोरन्वय-व्यतिरेकग्रहासम्भवात्
तादृशानुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्ग इति भावः ।

स्यात् । न स्यात् । अदृश्यवद्देर्धूमानुत्पत्तेर्दृश्यस्य तच्च हेतुत्वात् । ननु ज्ञानेच्छा-प्रयत्नत्रयव्यतिरेकान्न कार्य-व्यतिरेकः किन्तु एकैकव्यतिरेकात् तथाच व्यर्थविशेषणत्वेन विशिष्टव्यतिरेको न हेतुव्यतिरेकव्याप्य इति न हेतोर्विशिष्टसिद्धिः साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिन एव साध्यगमकत्वादिति चेत् । न । यत एकैकव्यतिरेकात्कार्यव्यतिरेकः अत एव कार्यत्वादेकैकं सिध्यत् त्रयमपि सिध्यति अर्थस्तु समाजः । स्यादेतत् अशरीरे नित्यज्ञानादिमान् सर्वज्ञः कर्ता पक्षे विवक्षितो घटादौ च कार्यत्वस्य तद्विपरीतकर्तृसह-

न्वयाद्यवगमस्तन्त्रं न तु पञ्चधर्मतावल्लभ्यान्वयादिधीरित्येव समाधानादित्यस्यैवाभिधेयत्वादिति ।

‘किन्त्वेकैकेति, यद्यप्येकैकसत्त्वेऽपि कार्याभावात् त्रितयव्यतिरेकग्रह एव तन्त्रं, तथापि खेतरसमवधान इत्यस्यावश्यं प्रवेशे सतीदं द्रष्टव्यं । ‘व्यर्थेति, अत्र शङ्कते साध्ये भवति न व्यर्थविशेषणता हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य गुरुष्वपि साध्यतावच्छेके सुग्रहत्वात् अवच्छेदकतायां हि भवति गौरवं दोषो यथा हेतुनिष्ठनीलधूमत्वादौ, साध्यनिष्ठधर्मत्ववच्छेदकत्वं ग्राह्यमेव किन्तु प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्तच्च गुरुष्वपि सुग्रहमन्यथा तादृशधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य

चारदर्शनाद्विशेषविरुद्धत्वमिति चेत् । न । हेतोर्विवक्षितसाध्यविपरीतसहचारमात्रस्यादूषकत्वात् । अन्यथानुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । न चानित्यज्ञानासर्वज्ञशरीरिकर्तृत्वेन समं कार्यत्वस्य व्याप्तिरस्ति येन विपरीतसाधने विरुद्धत्वं स्यात् तादृशव्याप्तिश्च त्वयामया वा नाङ्गीक्रियते अङ्कुरादौ योग्यानुपलम्भेन शरीरिकर्तृकत्वाभावात् । अथ यथादर्शनबलप्रवृत्त्याप्त्याऽनित्यज्ञानादिमान् कर्त्तोपनेयः पक्षधर्मतया च नित्यज्ञानादिमान् तथाचोपनेयविशेषयोर्विरोधेन व्याप्ति-पक्षधर्मतयोर्विरोधात् परस्परसहकारिताविरहान्नानुमानं विशेषविरोधादिति । चेत् । न ।

केनापि प्रमाणेनायहे प्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव सिद्धमिति सर्वथा न व्यर्थविशेषणतेति साध्ये व्यर्थविशेषणता तादृशजिज्ञासायामर्थान्तरत्वेन दोष इत्येव वाच्यं, तत्र चेद्विशिष्टस्य सिषाधयिषा तदा कथं तदवकाश इति । मैवं । अन्योन्याभावगर्भव्याप्तौ साध्यवत्त्वावच्छेदेन साधनसमानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियोगित्वस्य दाह्यतया तत्र कल्पे व्यर्थविशेषणत्वात् तदा नीलधूमत्ववदवच्छेदककोटिप्रवेशादिति । 'योग्यानुपलम्भेनेति, एतच्च विशेषणभागे द्रष्टव्यं, विशेष्यस्य परात्मनोऽयोग्यत्वादिति । दृष्टान्तदृष्टपक्षधर्मताबललभयोर्विशेषयोर्विरोधाद्विशेषविरोधमाशङ्कते, 'अथेति,

अनित्यज्ञानादिकर्तृजन्यत्वेन व्याप्त्यग्रहात् ज्ञानादि-
मत्कर्तृजन्यत्वव्याप्तेश्च पक्षधर्मताबललभ्यविशेषाविरो-
धात् केवलाया व्याप्तेः पक्षधर्मतायाश्च पृथगुपनाय-
कत्वाभावाच्च एकवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तथाच निरपेक्ष-
तादशायां विशेषानुपस्थानादेव न विरोधज्ञानम्,
सापेक्षतादशायान्तु सहेपलम्भादेव विरोधप्रतियो-
गिनोः सिद्धसिद्धिभ्यां विरोधज्ञानाभावश्च । लिङ्ग-
विशेषण-साध्यविशेषणविरोधे च विशेषविरोधः, यथा
चन्दनप्रभववह्निमानयम् असुरभिधूमवत्त्वादिति^(१) ।
ननु ज्ञानत्व-नित्यत्वयोः कर्तृत्वाशरीरित्वयोश्च पर-
स्परविरुद्धत्वेन एकधर्म्यसमावेशात् कथं नित्यज्ञाना-
दिकर्तृसिद्धिरिति चेत् । न । उपसंहारस्थानस्याभा-
वात् । तथाहि ईश्वरे तद्बुद्धौ चाशरीरित्व-कर्तृत्वे
बुद्धित्व-नित्यत्वे^(२) चापसंह्रियमाणे विरुद्धे । न तु स्वा-
श्रयस्थिते उभयोच्छेदप्रसङ्गात् । न चेश्वरस्तद्बुद्धि-
र्वीपस्थिता, उपस्थितौ वा धर्मिग्राहकमानेन तयो-

साध्यांशयोर्विरोधात् तमाह, 'नन्विति ।

(१) असुरभिधूमस्य चन्दनप्रभववह्निज्ञापकत्वासम्भवात् साध्यविशेषणचन्द-
नप्रभवत्वस्य हेतुविशेषणसासुरभित्वस्य च परस्परं विरोध इति भावः ।

(२) ज्ञानत्व-नित्यत्व इति पाठान्तरं ।

विरोधापहारात्, अनुपस्थिते च तद्द्वये विरोधज्ञान-
मकिञ्चित्करमेव, अस्मदादिबुद्धौ व्योमादौ कुविन्दे
मुक्तात्मनि चोपस्थिते विरोधापसंहारात् । बुद्धित्व-
नित्यत्वयोः कर्तृत्वाशरीरित्वयोरनधिगमेऽपि ईश्वरे^(१)
अशरीरिकर्तृत्व-नित्यज्ञानादिसिद्धिरप्रत्युहैव । अत-
एव नित्यत्वावयवत्वयोर्विरोधज्ञानमकिञ्चित्करमेवेति
परमाणुसिद्धिः । ईश्वर-तद्बुद्ध्यादिकन्तर्कितमिति चेत् ।
न । तर्कस्य प्रसञ्जनस्य संशयस्य चाज्ञातेऽसम्भ-
वात्^(२) । स्यादेतत्, घटादौ कृतिसाध्यता हस्तादि-
व्यापारद्वारैव गृहीता न तु साक्षात् । न च पिता-
पुत्रयोरेकघटसाधनत्वमिव प्रयत्न-हस्तादिव्यापारयोः
साक्षात्साधनत्वं वाच्यमिति वाच्यम् । घटार्थं हस्त-
व्यापारवत्कुलालसमीपस्थस्य^(३) हस्तादिव्यापारशून्यस्य
तद्घटकर्तृत्वापत्तेः । न च हस्तादिव्यापारवत्ता
अशरीरस्य सम्भवति । अन्यादृशी च कृतिसाध्यता
न दृष्टा । शरीर-तद्व्यापारौ चाङ्कुरे बाधिताविति
कर्त्तरपि बाध एव । अन्यथा त्वदनुमानादेव श्लेष्म-

(१) भगवति भवे इति ख० ।

(२) तथाच तर्कादौ धर्मिज्ञानस्य हेतुत्वेन तदग्रहे तदसम्भव इति भावः ।

(३) हस्तव्यापारादिना व्याप्रियमाणकुलालसमीपस्थस्येति ख० ।

एव कर्तानुमीयेत बुद्ध्यादिमत्परात्मनो योग्यानुप-
 लब्धिबाधाभावात् । शरीरव्यापारद्वारैव श्लेषस्य
 हेतुत्वात् शरीरव्यापारस्य चाङ्गुरे बाधात् स बाधित-
 इति चेत् । तर्हि कर्तृमात्रस्यापि तद्द्वारैव चेष्टेतर-
 कार्य्यं कर्तृत्वावधारणात् तद्बाधे कर्तृमात्रबाधोऽपि ।
 एवञ्च कृतिसाध्यत्वे शरीरव्यापारजन्यत्वं प्रयोजक-
 मिति स एव उपाधिः । एवं ज्ञानेच्छयोरपि इच्छा-
 कृतिद्वारा जनकत्वमिति कथं द्वारं विना श्लित्यादौ
 जनकत्वमिति । उच्यते । जन्यमात्रे हस्तादिव्यापार-
 जनककृतित्वेन न जनकत्वं चेष्टायां श्लित्यादौ च व्यभि-
 चारात् । घटादौ च तथा जनकत्वमिति जन्यमात्रे कृति-
 मात्रस्य जनकत्वविरोधिविशेषयोर्जन्य-जनकभावे
 बाधकं विना सामान्ययोरपि तथाभावनियमात्^(१) । न
 हि विशेषे विशेषप्रयोजकत्वं सामान्ये सामान्यप्रयोज-
 कत्वविरोधि । चेष्टेतरकार्य्यं शरीरव्यापारद्वारैव कृते-
 र्हेतुत्वात् तेन विना श्लित्यादौ न कृतिसाध्यतेति चेत् ।

प्रत्युतानुकूलत्वमित्याह, 'विशेषयोरिति ।

(१) तथाच यत्र विशेषयोर्जन्य-जनकभावे बाधकमस्ति तत्रैव न सामान्य-
 योर्जन्य-जनकभावः, प्रकृते कार्य्यविशेष-कृतिविशेषयोर्जन्य-जनकभावे
 बाधकाभावात् कार्य्यसामान्य-कृतिसामान्ययोर्जन्य-जनकभावोनि-
 व्युत्पन्न इति भावः ।

न । चेष्टेतरकार्यमात्रे शरीरव्यापारजनककृतित्वेन न जनकत्वं क्षित्यादौ व्यभिचारात्, किन्तु तद्विशेषे घटादावित्युक्तत्वात् । न चैवमामवातजङ्गीकृतकखेवरस्य प्रयत्नादेव घटोत्पत्तिः स्यात् हस्तादिव्यापारं विनाऽपि कृतेर्हेतुत्वादिति वाच्यम् । घटे कृतिवत् हस्तादिव्यापारस्यापि हेतुत्वात् । यदुक्तं श्लेषेण एव कुतो नानुमीयत इति । तत्र यदि हस्तादिव्यापारकृतिमान् श्लेषोऽभिमतस्तदा हस्तादिव्यापारस्याङ्कुरे योग्यानुपलम्भवाधात् । अथ हस्तादिव्यापारशून्यकृतिमान् अभिमतस्तदोमित्युत्तरम्,^(१) स एव भगवानीश्वरः । अतएव सहभावनिरूपकत्वे नियतपूर्ववर्तित्वं^(२) कारणत्वम् । समवाय्यसमवायिनेस्तथात्वेन निमित्तेऽपि तथाभावात्^(३) । अन्यथा^(४) प्रतिबन्धकाभावात्प्रतिबन्धकसत्त्वकाले कार्यं स्यात् प्रतिबन्धकाभावस्य

‘प्रतिबन्धकेति, सम्बन्धाभावत्वेन जनकत्वात् प्रागभावस्यापि जनक-

(१) तदोमित्युच्यत इति ख० ।

(२) कार्य्याधिकरणकालकृतित्वे सति कार्य्यनियतपूर्ववर्तित्वमित्यर्थः ।

(३) समवायिकारणासमवायिकारणयोः कार्य्याधिकरणकालकृतित्वविशिष्टकार्य्यनियतपूर्ववर्तित्वरूपकारणत्वेन निमित्तकारणेऽपि तादृशकारणत्वादित्यर्थः ।

(४) निमित्तकारणस्य कार्य्यनियतपूर्ववर्तित्वमात्ररूपकारणत्व इत्यर्थः ।

पूर्व्वं सत्त्वात् । न च ह्यतेः सहभावनिरूपकत्वं स्वतः,^(१) कार्यसमये अभावात्, तथाच तत्परिचायितव्यापार-
द्वारा तस्याः सहभावनिरूपकत्वं । अतः शरीरव्या-
पारद्वारैव ह्यतेर्जनकत्वं न केवलाया इति निरस्तम् ।
समवाय्यसमवायि-प्रतिबन्धकाभावानां अविनश्यद्-
वस्थन्वेन कारणत्वात् तत्रैवान्वय-व्यतिरेकात् । तेन
तेषामग्निमविनाशश्चे^(२) न कार्यम् । अन्यथा प्रति-
व्यक्ति कार्यसहभावनिरूपणे कार्योत्पत्तेः प्राक् सह-
भावस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् कारणत्वानिश्चयेन
क्वापि प्रवृत्तिर्न स्यादिति तज्जातीयत्वस्यावश्यवाच्यत्वे
विनश्यद्वस्थं कथं सहभावेनापि व्यवच्छेद्यमतः
स्वरूपयोग्यतारूपा कारणता तथापि । कार्याभावस्तु
सहकारिविरहात् । अन्यथा निमित्तानां प्रत्येकं

त्वादिति भावः । 'समवायीति, तेषामेव तथा हेतुत्वं न तन्वेषामिति
भावः । 'निमित्तानामिति, सामान्यतो लाघवात् पूर्व्वसत्ताविशेष एव
हेतुताऽतिप्रसङ्गभयेन विशेषेणैवमिति भावः । एतच्च वस्तुगतमनु-
बन्धोक्तं, वस्तुतः सहभावगर्भेऽपि हेतुत्वे यत्र सहभावो न स्ततस्तथास्तु

---

(१) साक्षात्सम्बन्धेनेत्यर्थः ।

(२) तेषामाग्नेये विनाशश्चेत्य इति ख० ।

कार्यसहभावनिरूपकत्वेन जनकत्वे गौरवम्, प्राग-
भावस्य^(१) प्रतियोग्यजनकत्वप्रसङ्गाच्च । अन्यथा^(२)
उत्पन्नोऽपि घट उत्पद्येत सामग्र्याः सत्त्वात् । न च स
एव तच्च प्रतिबन्धकः, अभावान्तरस्य^(३) तच्चाकारणत्वेन
कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपस्य प्रतिबन्धकत्वस्य
प्रागभावकारणत्व एव विश्रामात् । न चैका सामग्री
एकदैकमेव कार्यं जनयति स्वभावादिति वाच्यम् ।
सामग्री-तद्विरहस्य कार्य-तदभावप्रतियोगित्वेन^(४)

हस्तादिव्यापारद्वारा तथा, इह तु नित्यकृतेः खत एव कार्यसहभावो-
ऽस्तु किन्तदपेक्षयेति द्रष्टव्यं । इष्टापत्तिमाशङ्क्य प्रागभावहेतुतायाहक-
मानमाह, 'अन्यथेति, कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वज्ञानस्यैव
हेतुत्वे मानत्वादिति भावः । 'एकदेति, 'एकमिति सम्पातायातं

(१) सर्वत्र कार्यसहभावेन कारणत्वे प्रागभावस्य प्रतियोग्युत्पत्तिकाले
असत्त्वेन अकारणत्वप्रसङ्गः ।

(२) प्रागभावस्याकारणत्वे इत्यर्थः ।

(३) घटं प्रति घटस्य प्रतिबन्धकत्वे घटाभावस्य कारणत्वमायाति कारणी-
भूताभावप्रतियोगित्वस्यैव प्रतिबन्धकतारूपत्वात् तथाच घटं प्रति
घटप्रागभावभिन्नस्य घटाभावस्य निर्युक्तिकत्वेनाकारणत्वे परिशेषेण
घटप्रागभावस्य कारणत्वं सिद्धमिति समुदिततात्पर्यम् ।

(४) कार्य-तदभावप्रयोजकत्वेनेत्यर्थः कस्मिंश्चित् पुस्तके तथैव पाठो-
वर्तते इति ।

सामग्र्यां सत्यां^(१) कार्यस्य तदभावे सामग्रीविरहस्य
वज्रलोपायितत्वात् । स्यादेतत्, कर्ता शरीर्येव ज्ञान-
मनित्यमेव बुद्धिरिच्छादारैव इच्छा कृतिदारैव हेतु-
रित्यादिप्राथमिकव्याप्तिप्रत्यक्षविरोधान्नाशरीरनित्य-

एकदैव जनयतीत्यनेनेव प्रकृतसङ्गतेरिति । इदञ्च कार्योत्पत्तिविरहो
यदभावात् तत्कारणमिति मते । वस्तुतस्तु साध्यप्रतियोगिकत्वं साध-
नत्वं, न च साध्यत्वमित्यं वाच्यं, यस्याभावादुत्पत्तिविरह इत्यादिप्राग-
भावे कृत्यसाध्यतापत्तेः, किन्तु यदभावादुत्तरसमये यदभावो यत्सत्त्वे
च यदा यत्सत्त्वमित्यादि । न च प्रागभावविरहात् कदापि कार्यविरहः,
उत्पत्त्यधिमसमयेऽपि कार्यसत्त्वात् । किञ्च उत्पत्तिराद्यसमय-
सम्बन्धः स चाद्यसमयः कार्यञ्चेति द्वयमेव, तथाचोत्पत्त्यभाव आद्य-
समय-तत्कार्ययोरभावः पर्यवस्यति स च न प्रागभावविरहात्
अपि त्वत्तरकाले आद्यसमयाभावादेव तद्विग्रिष्टाभावो व्यासञ्च-
वृत्तिवृत्तिप्रतियोगिकस्तदुभयाभावो वा उभयथापि तादृगसमया-
भावादेवेति किं तत्र प्रागभावाभावेन, तस्माद्यदभावात् खेतर-
समवधाने यदभावस्तदेव तत्र कारणमिति वाच्यं । यदभावस्य
न कालमाचर्गर्भः किन्तु देशगर्भोऽपि प्रदेशान्तरे सत्यपि दण्डादौ
घटविरहात्, तथाच दण्ड-चक्रसमवधाने यत्तत्र व्यधिकरणघटा-

(१) तथाच घटोत्पत्त्यनन्तरं घटस्य पुनस्तत्पत्त्यभावेनानुमितः सामग्री-
विरहः यत्कारणभावप्रयुक्तः तस्य स्वातन्त्र्येण कारकत्वमकामेनाप्य-
ज्ञौकरञ्जीर्यमिति समुदिततात्पर्यम् ।

ज्ञानादिकर्तृसिद्धिः । अत एव शरीरमनित्यमेवेति नियमान्न कर्तृत्वेन नित्यातीन्द्रियशरीरसिद्धिरौश्वरे । न चाप्रयोजकत्वम्, निरुपाधित्वेन शङ्काकलङ्काभावात् कार्यत्व-सकर्तृकत्वयोरपि यदि निरुपाधित्वमस्ति तदापि तुल्यबलत्वेन सत्प्रतिपक्षवत्प्रतिरोधाऽस्तु^(१) । न

भावः तत्र प्रागभावाभावादन्यस्य नियामकस्याभावादायातं प्रागभावकारणत्वं । अत एव सर्वप्रागभावः सर्वत्रास्ति क्वचिच्च सहकारिसमवधानात्कार्यं जनयतीति कस्यचित् प्रक्षपितमनादेयं । धर्मिणाहकमानेन नियताधिकरणस्यैव सिद्धेः अन्यथा तदभावेन कार्याभावस्यासम्भावितत्वेन तत्कारणत्वाभावापत्तेः धर्म्यसिद्ध्यापत्तेर्वा । न च व्यधिकरणघटस्य तत्समवाय्येव नेति कथं तत्र व्यधिकरणोत्पत्त्यापत्तिरिति वाच्यं । कारणतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चित्सत्त्वस्य कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नयत्किञ्चित्सत्त्वप्रयोजकत्वात् । सामान्येनापि रूपेण सैव व्यक्तिस्तत्फलौपहितेति चेत्, सत्यं, तदेव प्रागभावव्यतिरेकात् फलव्यतिरेकं विना न सम्भवतीत्यन्यस्य तन्नियामकस्याभावात् । स्वभावादेव तथात्वे सहकारिकल्पनादेरपि दुरुपपादत्वापत्तिः प्रकारान्तराभावे सत्येव स्वभावाश्रयणात् । न च कपासत्वादिना सर्वकपालानां सर्वघटान् प्रतीव प्रागभावत्वेन • सर्वप्रागभावानामपि सर्वान् प्रति जनकत्वमिति व्यधिकरणघटाभावो न प्रागभावाभावादिति वाच्यं । स्वप्रागभाव-

(१) प्रतिबन्धोऽस्त्विति ख० ।

च कार्यत्वं पक्षधर्मतासत्त्वादधीयः कर्ता शरीर्येवे-
 त्यादौ तु तन्नास्तीति वाच्यम् । ज्ञानमनित्यमेवेत्यादि-
 व्याप्तेरेव क्षित्यादौ ज्ञानजन्यत्वविरोधित्वात् एवं कार्यं
 ज्ञानजन्यं ज्ञानमनित्यमेवेत्यनयोर्विरोध एव अविरोधे
 तु द्वयमपि स्यात्, तथाच क्षित्यादौ शरीर्यनित्यज्ञान-
 पर्यवसाने बाध एव । किञ्च ज्ञानमनित्यमेवेत्यादौ नित्य-
 ज्ञानादेरप्रसिद्धेस्तद्व्यावर्तकतया नोपाधित्वनिश्चयः
 तत्संशयो वा, कार्यत्व-सकर्तृकत्वव्याप्तिग्रहदशायां शरी-
 रव्यापाराव्यभिचारादुपाधेर्निश्चयः संशयो वास्तीति ।
 तन्न । ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिव्याप्तेरसिद्धेः । विपक्ष-
 बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वात् । निरुपाधिसहचारद-
 र्शन-व्यभिचारादर्शनादेव व्याप्तिग्रहः निरुपाधित्वमेव
 वा विपक्षबाधकमिति चेत् । न । अवयवो महानेव
 तेज उद्धूतरूपमेवेत्यादिव्याप्तिग्रहात् परमाणु-नय-
 नादेरसिद्धिप्रसङ्गात् । अथ द्रव्यचाक्षुषत्वे अनेकद्रव्य-
 वत्त्वस्य साक्षात्कारविषयेन्द्रियसन्निकर्षस्य हेतुत्वात्
 तन्मूलकविपक्षबाधकेन परमाख्यादिसाधकस्य बलव-
 त्त्वात् परमाख्यादिसिद्धौ विरोधिव्याप्तेर्बाधः न तु
 वैपरीत्यम् । विपक्षबाधकाभावेन तस्या बलवत्त्वादिति
 मन्यसे तर्हि ज्ञानादिकार्ययोः कार्य-कारणभाववधा-

रखात् तन्मूलकविपक्षबाधकेन निष्कलङ्कव्याप्तिग्रहात्^(१) पक्षधर्मताग्रहसहितान्नित्यज्ञानादिसिद्धौ व्यभिचारान्न व्याप्तिः । अन्यथा साध्यं पक्षातिरिक्त एवेत्यादिनिरुपाधिसहचाराद्याप्तिग्रहे सकलानुमानोच्छेदः । वयन्तु ब्रूमः । पक्षधर्मताबलान्नित्यं ज्ञानं सिद्धाद्बुद्धिरनित्यैवेति व्याप्तिप्रत्यक्षेण न प्रतिबन्ध्यते अस्मदादिबुद्धिमात्रविषयकत्वेन भिन्नविषयत्वात् एकविषयविरोधिज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् नित्यत्वानित्यत्वयोरेकजातीयद्रव्येऽविरोधात् । बुद्धिमात्रेऽनित्यत्वावधारणात् कथं तद्विशेषे नित्यत्वबुद्धिरिति चेत् । न । बुद्धिमात्रपदस्येश्वरानीश्वरबुद्धिपरत्वे विरोधाद्यभिचाराच्च । अस्मदादिबुद्धिमात्रपरत्वे भिन्नविषयत्वेनाप्रतिबन्धकत्वात् ।

त्वेनैव जनकत्वाभ्युपगमे सर्वसामञ्जस्यादिति । 'वयन्त्विति, सामान्यलक्षणभ्युपगमेन भिन्नविषयतया तन्मते न प्रतिबन्धकत्वमिति भावः । न चैवं बाधोऽपि दोषो न स्यादिति वाच्यं । अस्याप्यपरस्य तन्मतेऽनिष्टापादनसम्भवेनास्माकं चत्यभावात् । न चास्माकं सामान्यलक्षणभ्युपगमेन का गतिरिति वाच्यं । विपक्षबाधकाभावेन व्याप्यभावादप्रतिबन्धात् । न च समानप्रकारतैव विरोधे तन्मं, विरोधाभासानुरोधेन समानविषयतावच्छेदेन विरोधादिति ।

(१) अष्टहोताप्रामाण्यकव्याप्तिग्रहादित्यर्थः ।

बुद्धित्वं नित्यावृत्त्येवेत्यवगतमतः कथं तच्च नित्यवृत्तित्वा-
वगमइति चेत् । न । उभयसिद्धनित्यावृत्तित्वावगमेऽप्य-
तिरिक्तनित्यवृत्तित्वावगतौ विरोधाभावात्^(१) । बुद्धित्व-
मनित्यत्वव्याप्यमवगतं नानित्यत्वाभाववति ज्ञेयमिति
चेत् । न । अनित्यत्वव्याप्यत्वमनित्यमात्रवृत्तित्वं तच्च
चोक्तमेव । एतेन कर्त्ता शरीर्येवेत्याद्यपि ज्ञानं प्रति-
बन्धकमित्यपास्तम् । ननु कर्त्तृजन्यत्वे जन्यत्वं नावच्छे-
दकं किन्तु घटत्वादिकमेव तेनैव रूपेणान्वय-व्यतिरेक-
ग्रहादावश्यकत्वाच्च^(२) अननुगतमपि जन्यतावच्छेदकं

‘अथ घटत्वादिवदिति यथा घटत्वादि कर्त्तृविशेषजन्यत्वे तथा
सामान्ये जन्यत्वं स्यादित्यर्थः, न तु कर्त्तृजन्यत्वावच्छेदकमेव घटत्वं

(१) परैः नित्यज्ञानान्भ्युपगमात् नित्यज्ञानं नोभयसिद्धनित्यान्तर्गतं
तथाच बुद्धित्वस्य उभयसिद्धं यद्यत् नित्यं तदवृत्तित्वनिश्चयेऽपि
नैयायिकमात्रसिद्धनित्यज्ञानवृत्तित्वे विरोधाभावः । न च बुद्धि-
त्वस्य नित्यवृत्तित्वसामान्याभावनिश्चये कथं नित्यविशेषवृत्तित्वग्रहः
सम्भवति सामान्याभाववत्तानिश्चयस्य सामान्यघटितविशेषवत्ताबुद्धेः
प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यं । नित्यत्वस्यानुगतैकरूपस्याभावेन सामा-
न्याभावनिश्चयासम्भवादिति विभावनीयं ।

(२) जन्यत्वावच्छिन्नं प्रति कर्त्तृत्वेन कारणत्वमिति कार्य-कारणभावाङ्गी-
कारेऽपि घटादिकर्त्तरि विद्यमाने घटादिकार्योत्पत्त्यापत्तेरवारणात्
घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति क्लृप्तात्वादिना कार्य-कारणभावस्यावश्यक-
त्वादित्यर्थः ।

वह्निजन्यतायां धूमत्वादिवत् । अथ घटत्वादिवज्जन्य-
त्वमप्यवच्छेदकम् । न हि विशेषोऽस्तीति सामान्यम-
प्रयोजकम् । तथाच वह्निजन्यत्वे धूमविशेषः प्रयोज्यो-
ऽस्तीति न धूमसामान्यमग्निं गमयेत्^(१) तस्माद्यद्विशे-
षयोः कार्य-कारणभावस्तत्सामान्ययोरपि बाधकं
विना तथात्वनियम इति चेत् । न । तच्च बाधकाभावात्
अथ च ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिप्राथमिकबहुव्याप्तिबा-
धात् तुल्यत्वे वा व्याप्तिसंशयाधायकत्वात् । न च का-
र्य-कारणभावमूलकत्वेन कार्यत्व-सकर्तृकत्वव्याप्तिर्ब-
लीयसीति^(२) वाच्यम् । विरोधिप्रत्यक्षेण कार्य-कारण-
भावस्यैवासिद्धेः । एतेन धूमादौ वह्निजन्यतावच्छेदक-
मनुगतं न सम्भवतीह तु जन्यत्वमनुगतमस्यतो बाधकं

यथेति विरोधात् एकजन्यतायामवच्छेदकद्वयाभावाद्व्यद्विशेषयोरि-
त्याद्यपिमप्यन्यदर्शनाच्च । 'वह्निजन्यत्वे' वह्निविशेषजन्यत्वे, 'विरोधीति

---

(१) तथाच धूमत्वस्य वह्निजन्यतानवच्छेदकत्वे धूमो यदि वह्निव्यभिचारी
स्यात् तदा वह्निजन्यो न स्यादिति विपक्षबाधकतर्कासम्भवेन धूम-
त्वावच्छिन्नहेतुना वह्नित्वावच्छिन्नस्यानुमानं न सम्भवतीति भावः ।

(२) कार्यत्वं यदि सकर्तृकत्वव्यभिचारि स्यात् तदा कृतिजन्यतावच्छेदकं
न स्यात् अतः प्रसक्तधर्मस्यैवावच्छेदकत्वात् इति विपक्षबाधकतर्क-
सहकृतायाः कार्यत्व-सकर्तृकत्वव्याप्तेः बलीयस्त्वमिति हृदयम् ।

विना न त्यज्यत इति परास्तम् । ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिसहचारावसायस्य बाधकं विना व्याप्तिपर्यवसायिततया बाधकत्वादिति । मैवम् । निरुपाधित्वेन सहचारावसायस्य साधकं बाधकञ्च विना साधारण्येन व्याप्तिसंशयाधायकत्वात् । अन्यथा साध्यं पश्चातिरिक्त एव सुखं दुःखसम्भिन्नमेवेत्यादिव्याप्तिग्रहस्य कार्य-कारणभावग्राहकबाधकत्वे तत्संशयाधायकत्वे वा कार्यात्कारणानुमानोच्छेदे निरौहं जगज्जायते । तस्माद्यद्विशेषयोः कार्य-कारणभावस्तत्सामान्ययोः कार्य-कारणभावोबलवता बाधकेनापनीयते, न चाप्यतदस्ति । विरोधिव्याप्तिसाधकस्य विपक्षबाधकस्याभावात् ।

नव्यास्तु कार्यं कर्तृजन्यमिति व्याप्तितोऽशरीर-नित्यज्ञानकर्तृपस्थितौ ज्ञानमनित्यमेवेत्यनेन विरोध-प्रतिसन्धानं न तु तां विना प्रतियोग्यनुपस्थितौ विरोधानिरूपणात्, तथाचोपजीव्यबाधात् ज्ञानम-

---

विरोधिव्याप्तिप्रत्यक्षेणेत्यर्थः, 'नव्या इत्यस्वरसोद्भावनं, तद्दीजन्तु ज्ञानमनित्यमेवेत्यस्य विरोधिप्रतियोग्युपस्थितौ विरोधज्ञानमिति सत्यं परन्तु तर्कितं तन्न प्रमितमिति नोपजीव्यविरोधः, अन्यथा सप्रतिपक्षादौ कापि प्रतिबन्धो न स्यात् पक्षीयसाध्यानुपस्थितौ

नित्यमेवेत्यादिव्याप्तिज्ञानमकिञ्चित्करमेव । अत एव पक्षधर्मताविनाकृतं विरोधिव्याप्तिज्ञानं न हेत्वाभासतयोक्तं विरोधप्रतियोगिसिद्धिसिद्धिपराहतत्वात् । स्यादेतत् अस्तु शरीरजन्यत्वमुपाधिः । न च पक्षेतरत्ववत्पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वात्^(१) साधनविशेषितत्वात् साधनतुल्ययोगक्षेमत्वेन साध्यव्यापकत्वानिश्चयाच्च नोपाधित्वमिति वाच्यम् । चेष्टेतरकार्ये^(२) शरीरव्यापारदारैव कर्तुः कारणत्वात् शरीरसहकृतस्यैव स्वकार्ये कारणत्वाच्च^(३) । न हि शरीरविनाकृतः कर्ता शरीरक्रियां चेष्टां घटादिकं वा जनयति । न च यत्सहकृतं यज्जनकं तेन विना तज्जनकमतोऽर्थाच्छरीरजन्यमेव कर्तृजन्यमिति साध्यव्यापकत्वनिश्चयात्,

नित्यानित्ययोरप्यप्रतिषेधात् । यत्तु अन्यथा तस्य हेत्वाभासान्तरतापातइति, तन्न, तादृशव्याप्तिविरोधेन कार्यं सकर्तृकमिति व्याप्ति-

(१) पक्षमात्रव्यावर्तकं यत् शरीरं तद्वत्त्वादित्यर्थः, तथाच अनुमानमात्रोच्छेदभियां पक्षेतरत्वस्य यथा नोपाधित्वं तथा पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणविशिष्टस्यापि नोपाधित्वमिति भावः ।

(२) चेष्टायाः शरीरव्यापारत्वेन स्वस्मिन् स्वस्य कारणत्वासम्भवेनोक्तं चेष्टेतरेति ।

(३) कारणत्वावधारणाच्चेति ख० ।

पक्षेतरत्वाद्दौ च विपक्षबाधकाभावात् साध्यव्यापकता-
निश्चयइति तेषामनुपाधित्वे वीजम् । अत एव बाधो-
न्नीतं वह्नीतरत्वं वह्निमत्त्वेन धूमवत्त्वे साध्ये आर्द्रे-
न्धनप्रभववह्निमत्त्वं रसवत्त्वेन गन्धवत्त्वे साध्ये पृथि-
वीत्वमुपाधिः विपक्षबाधकैस्तेषां साध्यव्यापकत्वनिश्च-
यात् । न च साधनविशेषितत्वमपि, जन्यत्वं हि प्राग-
भावप्रतियोगित्वं, शरीरजन्यत्वञ्च शरीरकारणकत्व-
मन्यानिरुक्तेः इतरपदसमभिव्याहारेण जन्यपदादि-
तरकारणकस्यैव प्रतीतेः तदर्थकत्वकल्पनादिति विधौ
वक्ष्यते । अत एव शरीरकर्तृकत्वमुपाधिः शरीरसह-
कृतस्यैव कर्तुः कारणत्वात्, व्याप्यं व्यापककोटावनिवे-
शयत एव प्रमाणस्य व्याप्तिग्राहकत्वात्, शरीरकर्तृ-
कत्व-सकर्तृकत्वयोर्न व्याप्तिग्रहः^(१) इति चेत् । न ।
विशिष्टाविशिष्टभेदेन^(२) व्याप्य-व्यापकभावाविरोधात् ।

(१) स्वस्य स्वव्याप्यत्ववारणाय स्वाभावददृष्टित्वे सति स्वभिन्नत्वस्य व्या-
प्यत्वरूपत्वात् शरीरकर्तृकत्वानतिरिक्तस्य सकर्तृकत्वस्य शरीरि-
कर्तृकत्वव्याप्यत्वासम्भव इति तात्पर्यं ।

(२) विशिष्टाविशिष्टभेदेन विशिष्टस्य केवलातिरिक्तत्वेनेत्यर्थः, एतच्च
विशिष्टस्य केवलातिरिक्तत्वमतमाश्रित्योक्तं । तस्तुतस्तु विशिष्टस्य
केवलातिरिक्तत्वेऽपि विशिष्टाविशिष्टयोः भेदगर्भव्याप्य-व्यापकभाव-
निर्वाहः सम्भवति, भेदगर्भव्याप्यत्वञ्च न स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-

अत एव जन्यत्वेन कारणजन्यत्वमनुमेयमिति । मैवम् । कर्तुर्हि शरीरसहकारिता किं घटादौ कर्तव्ये, कार्यमात्रे वा स्वकार्ये वा, आद्ये कर्त्ता शरीरं विना घटादिकं न करोतीति किमायातं कर्तुः कार्यमात्रकरणे । द्वितीये तु कार्यमात्रं कर्तृजन्यमिति न त्वया स्वीक्रियते, स्वीकारे वा शरीराजन्यमपि कार्यं कर्तृजन्यमिति साध्याव्यापकत्वम् । तृतीये तु स्वजन्यत्वं न स्वजन्यतावच्छेदकं आत्माश्रयात् । तथापि यत्र सकर्तृत्वमस्ति तत्र शरीरजन्यत्वमावश्यकमिति तस्य साध्यव्यापकत्वम्, तुल्ययोगक्षेमत्वेन हेतुव्याप्यतासंशयाधायकत्वेन सन्दिग्धोपाधित्वं वेति चेत् । न ।

ज्ञानाभावात् असिद्धिमध्यप्रवेशस्यैवोचितत्वादित्यादि । 'अतएव जन्यत्वेनेति, अत्र कारणजन्यत्वं किञ्चित्प्रागभावव्यापकाभावप्रतियो-

---

भेदवत्त्वे सति स्वावच्छिन्नाभाववददृष्टित्वं, अपि तु स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वे सति स्वावच्छिन्नाभाववददृष्टितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं, तथाच स्वावच्छिन्नस्य न स्वावच्छिन्नव्याप्यत्वं न वा विशिष्टाविशिष्टयोर्न्याप्यत्वव्याघातः । स्वावच्छिन्नाविषयकत्वञ्च स्वपत्याप्तावच्छेदकताकविषयताशून्यत्वं, अतः अविशिष्टे विशिष्टव्याप्यत्ववत् विशिष्टेऽपि अविशिष्टव्याप्यत्वनिर्वाह इति न काचिदनुपपत्तिः ।

लाघवेन बाधकं विना कर्तृजन्यत्वे हि जन्यत्वमवच्छे-
दकं न तु शरीरजन्यत्वं गौरवात्, तथाच शरीरजन्यत्वं
न सकर्तृकत्वव्यापकं। घटादौ ^{१)} त्वार्थः समाजः घटत्वेन
शरीरजन्यत्वनियमात् न तु व्यापकत्वप्रयुक्तः माना-
भावात्, शरीरजन्यत्वं न सकर्तृकत्वव्यापकं तद्व्याप्यज-
लत्वाव्यापकत्वात् ^{२)} नित्यत्ववदिति बाधकात् इस्ता-
दिना कर्तृत्वनिर्वाहेण शरीरस्याप्रयोजकतया साक्षा-
त्प्रयत्नाधिष्ठेयजन्यत्वस्य साधनव्यापकत्वाच्च शरीरकर्तृ-
कत्वमपि नोपाधिः। जन्यमात्रे कर्तुः शरीरसहका-
रिताविरहात् ।

अथ यद्विशेषयोः कार्य-कारणभावस्तत्सामान्ययो-
रपि बाधकं विना तथा नियम इति त्वयैव निरटङ्कि,
तथाच कर्तृविशेष-शरीरजन्यविशेषयोः कार्य-कारण-

गिलं प्रागभावप्रतियोगित्वाच्च ननु जन्यत्वमित्यर्थः कर्तृत्वः, अन्यथा
पदान्तरसमभिव्याहारस्य तत्कारणकत्वार्थकत्वे हेत्वर्थस्य तत्राप्रवेशे

(१) ननु शरीरजन्यत्वस्य कर्तृजन्यतानवच्छेदकत्वे घटादौ कथं स्वकर्तृक-
त्वेन शरीरजन्यत्वसिद्धिरित्यत आह, घटादाविति, यथाच घटत्वेन
शरीरजन्यत्वनियमात् घटादौ शरीरजन्यत्वं फलबलसम्पन्नमिति
भावः ।

(२) यथाच व्याप्याव्यापकत्वेन व्यापकस्यापि न व्यापकत्वमिति भावः ।

भावात् कर्तृमात्र-शरीरजन्यमात्रयोरपि तथाभावः,
 तथाच शरीरजन्यत्वं कर्तृजन्यतावच्छेदकमिति^(१) भव-
 त्यापाधिः । न चैवं घटत्ववच्छरीरजन्यत्वं सकर्तृकत्व-
 व्याप्यं न तु व्यापकमपीति वाच्यम् । उभयसिद्धसकल-
 सकर्तृकवृत्तित्वेन^(२) साध्यव्यापकत्वनिश्चयात् । जन्यत्वे-
 ऽपि सकर्तृकत्वव्याप्यत्वग्राहकमस्तीति चेत्, तर्हि उभ-
 यत्र व्याप्तिग्राहकसाम्ये विनिगमकाभावात् व्याप्ति-
 संशयाधायकत्वेन सन्दिग्धोपाधिर्व्याप्यत्वासिद्धिर्वा ।
 साधनव्याप्यतासंशयाधायक एव हि सन्दिग्धोपाधिः,
 स च साध्यव्यापकत्वे साधनाव्यापकत्वे बोभयत्र वा
 संशयात् । न च वाच्यम् शरीरजन्यत्व-सकर्तृकत्वयोर-
 न्वय-व्यतिरेकज्ञाने जन्यत्व-सकर्तृकत्वयोस्तद्ग्रह आव-

व्याप्यस्य व्यापककोव्यप्रवेशेन प्रकृतासङ्गतेः, तत्रापि वा यदि प्रवेश-
 स्तदा साधनविशेषितत्वमेवोपन्यस्तोपाधेरिति पूर्वग्रन्थविरोध इत्यव-
 धेयं । ननु कर्तुः शरीरसहकारिता स्वजन्यमात्र एव, न चात्माश्रयः,

(१) तथाचान्यूनानतिरिक्तवृत्तिधर्मस्यैवावच्छेदकत्वात् शरीरजन्यत्वस्य
 कर्तृजन्यतावच्छेदकत्वे कर्तृजन्यत्वव्यापकत्वमपीति शरीरजन्यत्वस्यो-
 पाधित्वनिर्वाह इति भावः ।

(२) न्यायमते सकर्तृकत्वस्य क्षित्यङ्गुरादावपि सत्त्वात् शरीरजन्यत्वस्य
 सकर्तृकत्वव्यापकत्वासम्भवाद्दुक्तं उभयसिद्धेति ।

शक्य इति लाघवात्तयोरेव व्याप्तिग्रहो न तूपाधिसा-
ध्ययोः, साध्य-साधनयोरन्वय-व्यतिरेकज्ञानञ्च शरीर-
जन्यत्वानवगमेऽपि भवतीति विनिगमकमिति, यतो न
कर्तृमात्र-जन्यमात्रयोरन्वय-व्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिग्रहः ।
कर्तृमात्रस्य व्यतिरेकाभावात्, किन्तु विशेषयोरन्वय-
व्यतिरेकेण कार्य-कारणभावेन वा सामान्ययोस्तथा-
त्वग्रहः तौ च तुल्याविति चेत्, उच्यते, अस्तु तावद्धटत्व-
वज्जन्यत्व-शरीरजन्यत्वयोरपि कर्तृजन्यतावच्छेदकत्वेन
सकर्तृकत्वव्याप्यत्वं ग्राहकतौल्यात्^(१) विनिगमकाभा-
वात् विरोधाभावाच्च, सकर्तृकत्वव्यापकत्वन्तु शरीर-
जन्यत्वस्य कुतः घटत्ववद्व्यापकस्यापि जन्यतावच्छेदक-
त्वात् । उभयसिद्धसकर्तृके अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां शरीर-

न हि तत्सत्त्वे फलोपधानेन तत्सहकारित्वं अपि तु तदभावे फला-
नुपधाननियमेन, तथाच शरीराभावे कर्तुः कार्यमात्राभाव एव
कर्तृजन्यमात्रे शरीरसहकारितायां मानं । किञ्च स्वजन्यत्वं स्वजन्यता-
वच्छेदकं नोक्तमेव किन्तु शरीरं स्वजन्यमात्रे सहकारीति स्वज-
न्यत्वं शरीरजन्यतावच्छेदकमित्यस्वरसाद्दोषान्तरमाह, 'हस्तादिनेति,
शरीरस्याप्रयोजकतथेत्यापाततः, वस्तुतोऽन्वयविभागस्य व्यर्थतया
साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयजन्यत्वमेव तदर्थो वाच्यः तथासतीदं दूषणं द्रष्टव्यं ।

(१) ग्राहकसमानत्वादिति ख० ।

जन्यत्वस्य व्यापकत्वग्रह इति चेत्, न, शरीरजन्यत्ववि-
 निवेद्यत्वेन तुल्यन्यायेन च प्रथमं कर्तृजन्यत्वे जन्यत्व-
 मवच्छेदकं क्लृप्तमिति तद्विरोधेन शरीरजन्यत्वस्य
 सकर्तृकत्वव्यापकत्वानवगमात् । अत एव न सन्दिग्धो-
 पाधित्वम् । ननु घटादौ शरीरजन्यत्वे कर्तृजन्यत्व-
 मनुगतमवच्छेदकम् बाधकाभावात् । न च साधवात्
 घटत्वादिकमेव तथा, कर्तृजन्यत्वेऽपि जन्यत्वस्यातथा-
 त्वापत्तेः । एवं शरीरजन्यत्वव्याप्यं सकर्तृकत्वं वज्रधूम-
 इवेति भवत्युपाधिः । किञ्च कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वं शरीर-
 जन्यत्वे वा सकर्तृकत्वमवच्छेदकमिति संशयेऽपि न
 हेतोः साध्यव्याप्यत्वनिश्चय इति चेत्, तर्हि, घटादौ
 कर्तृजन्यत्वे गृहीते तस्य शरीरजन्यत्वावच्छेदकत्वं
 ग्रहीतव्यम् घटे च घटत्ववज्जन्यत्वमपि बाधकं विना
 कर्तृजन्यतावच्छेदकं गृहीतमतो जन्यमात्रे कर्तृजन्य-
 त्वात् न शरीरजन्यत्वे तदवच्छेदकत्वं प्रथमगृहीतोप-
 जीव्यविरोधात् । अत एव न तस्य हेतौ व्याप्तिसंशया-
 धायकत्वमपि । एतेनानणुत्व-क्षित्यवयववृत्त्यन्यत्वादय-
 उपाधित्वेन निरस्ताः, जन्यत्वस्य साध्यव्याप्यत्वेन तेषां
 साध्याव्यापकत्वात् । तथापि क्षित्यादिकं न कर्तृजन्यं
 शरीराजन्यत्वात् गगनवदिति सत्प्रतिपक्षोऽस्त्विति चेत् ।

न । अस्य प्रसिद्धकर्तृजन्यत्वाभावविषयत्वात् अप्रतीत-
प्रतियोगिकाभावस्य निरूपयितुमशक्यत्वात्^(१), स्थाप-
नानुमानञ्च पक्षधर्मताबलात् प्रसिद्धकर्तृभिन्नकर्तृत्व-
साधकमतो भिन्नविषयत्वान्न प्रतिबन्ध-प्रतिबन्धक-
भावः । अत एव तद्व्यापकरहितत्वादिकमभावसा-
धकं बाधकमपास्तम् । तस्य प्रसिद्धाभावविषयकत्वे-
नाप्रसिद्धाभावाविषयकत्वात् व्यक्तिसाधकस्य च बिशे-
षतोऽप्रसिद्धव्यक्तिसाधकत्वनियमात् अन्यथानुमान-
वैयर्थ्यात् । कर्तृजन्यत्वमनुगतं घटादौ प्रसिद्धं यत्साध्यं
तदभावो मया साध्यत इति चेत्, कर्तृजन्यत्वमनुग-
तमपि पक्षधर्मताबलेनाप्रसिद्धं कर्तारमादाय पर्यव-
स्यति तदभावस्तु प्रसिद्धस्य कर्तुरभावमादाय सिध्यति
नाप्रसिद्धस्य अनुगतस्यापि, कर्तृजन्यत्वस्य तदभावस्य
च कर्तृव्यक्तिघटितत्वात् । अन्यथा व्यक्ति-तदभावा-
सिद्धिप्रसङ्गात् । न चैवं सत्प्रतिपक्षोच्छेदप्रसङ्गः, तस्य

‘अस्य प्रसिद्धेति, इदञ्च सर्वं सामान्यलक्षणानभ्युपगमेन पूर्वं प्रत्या-
पादनमित्युक्तमेव स्मर्तव्यन्तस्य गोलाद्येकव्यक्तिविषयकत्वेन त्वयाऽवश्यं

---

(१) तथाच द्वितिरकर्तृका शरीराजन्यत्वादित्यनुमानस्य कर्तृविशेषजन्य-
त्वाभावसाधकत्वेन द्वितिः सकर्तृका कार्यत्वादिति कर्तृसामान्य-
जन्यत्वसाधकानुमानप्रतिबन्धकत्वाभावात् न सत्प्रतिपक्ष इति भावः ।

गोत्वाद्येकभावाभावसाधकविषयत्वात् । एतेन ज्ञानत्वं न नित्यवृत्ति ज्ञानमात्रवृत्तिजातित्वात्^(१) स्मृतित्ववत्, ज्ञानं न नित्यगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातियोगि चेतन-विशेषगुणत्वात्^(२) सुखवत्, आत्मा न नित्यविशेषगुणा-धारवृत्तिद्रव्यत्वापरजातिमान्^(३) विभुत्वात् गगनवत् इत्यपास्तम् । प्रसिद्धे नित्ये व्योमादौ प्रसिद्धायाश्च रूपत्व-जलत्वादिजातेर्व्यतिरेकविषयत्वाद्प्रयोजकत्वाच्च ।

वाच्यत्वादित्येवमर्थकतया परम्यत्येव तस्येत्यादिफक्त्रिका योज्येति न खल्विद्वान्तविरोधः । 'ज्ञानमात्रेति, जातिपदमत्र यदि तदा अनित्य-मात्रवृत्तीति साधार्या ज्ञानातिरिक्तावृत्तित्वञ्च हेत्वंगार्या विवच-णीयस्तथासावृत्तौ व्यभिचारवारणाय तदिति द्रष्टव्यं । 'आत्मेति, यद्यपि न नित्यविशेषगुणाधार इत्येव वक्तुमुचितं तथापि तस्मैते शब्दस्य नित्यतया आकाश एव व्यभिचारः स्यात्, असम्भतेऽपि परमात्मनः सिद्धसिद्धिव्याघातेनापक्षतया जीवात्मनामेव पक्षत्वे-नोक्तसाधे सिद्धसाधनं मा भूदतस्तादृशजातिगर्भं साध्यमुपात्तमिति मन्तव्यं । परमते नेदं दूषणं तान् प्रति व्याघातपर्यवसन्नमतोऽपरितुष्यन्

(१) ज्ञानमात्रवृत्तिधर्मत्वादिति ख० । अयमेव पाठः समीचीनः जात्यु-ल्लेखस्य निष्प्रयोजनत्वादिति ।

(२) परममहत्त्वमादाय व्यभिचारवारणाय विशेषपदं ।

(३) द्रव्यत्वापरजातिमान् द्रव्यत्वव्याप्यजातिमानित्यर्थः । नित्यविशेष-गुणः जलीयपरमाणुवृत्तिरूपं तदाधारः जलीयपरमाण्वादि तद्व-वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिर्जलत्वमिति साध्यप्रसिद्धिः ।

किञ्च क्षित्यादौ शरीराजन्यत्वमसिद्धम् अदृष्टद्वारा
 तज्जन्यत्वात् । न चादृष्टाद्वारकजन्यज्ञानाजन्यत्वं हेतुः,
 ज्ञाने जन्यत्वविशेषणस्याव्यावर्तकत्वेन व्यर्थत्वात् । न
 च स्थापनायां पक्षविशेषणोऽप्ययं दोषः, प्रमेयो घट-
 इतिवदुपरक्तबुद्धेरुद्देश्यत्वात् । अपि च शरीराजन्यत्वे
 व्यर्थविशेषणत्वं लाघवेनाजन्यत्वस्यैव व्याप्यत्वात् न तु
 निष्प्रयोजनविशेषणवत्त्वमसिद्धम् व्याप्तिग्रहोपयुक्त-
 विशेषणवत्पक्षधर्मतोपयुक्तविशेषणस्यापि जनकत्वात्
 व्यभिचारवारकस्यापि सार्थकत्वे अनुमितिप्रयोजकत्व-
 स्यैव तन्त्रत्वात् । व्यभिचारवारकविशेषणवत्येव व्याप्ति-
 ग्रह इति चेत् । न । निर्विशेषणोऽपि गोत्वादौ व्याप्ति-
 ग्रहात् । तचापि व्यक्तिविशिष्टे व्याप्तिग्रहे इति चेत् । न ।

दोषान्तरमाह, 'किञ्चेति । नन्वत्राप्यदृष्टाद्वारकशरीराजन्यत्वादिति
 हेत्वर्थपर्यवसानेन निर्दोषतयोक्तदोषेऽपरितुष्यन्माह, 'अपि चेति, अत्र
 शरीरपदं भोगायतनादिपरमवगन्तव्यमन्यथा साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयपरत्वे
 प्रागुक्तन्यायेनासिद्धेरुक्तिसम्भवाभावादिति । 'निर्विशेषण इति व्यभि-
 चारवारकविशेषणशून्य इत्यर्थः, 'गोत्वादावित्युपलक्षणं, प्रसिद्धानु-
 माने धूमादावपि तथा द्रष्टव्यं, न हि तद्विशेषणं धूमलाद्यपि व्यभि-
 चारवारकतयोपयोगि, तत्तद्व्यक्तिविशेषणव्यभिचारात्, किन्त्व-
 गमकतयेति । 'व्यक्तिविशिष्ट इति व्यक्तिविशेषणके व्यक्तिव्यावृत्त इति

स्वतोव्यावृत्तगोत्वस्याव्यभिचारात् । अन्यथान्योन्याश्र-
यात् । अपिच व्यभिचारवारकविशेषणवत्येव व्याप्ति-
ग्रह इत्यप्रयोजकम् सहचारदर्शनादिसत्त्वे तदभावेन
व्याप्तिग्रहाविलम्बात् । व्यभिचारावारकविशेषणशून्य-
एव व्याप्तिग्रहइति चेत् । न । प्रमेयधूमे^(१) व्याप्ति-
ग्रहात् । अथ तत्रोपात्तव्यभिचारावारकविशेषणशून्यत्वं
विवक्षितम् । न च तत्र प्रमेयत्वं विशेषणमुपात्तमिति

यावत्, तथाच व्यक्तिसेद्भावर्तिका जातेर्जातं तस्या व्यभिचारवारकत्वं,
गोत्वस्य व्यावृत्त्यप्रतीतौ द्रव्यत्वादिनाप्यभेदबुद्धौ यत्र द्रव्यत्वं तत्र गोत्वे
प्रत्ययस्थाभावेन व्यभिचारबुद्धिसम्भवात् तदारकत्वमेव व्यभिचार-
वारकत्वमिति भावः । 'अन्यथेति यदि जातिर्न स्वतो व्यावृत्ता किन्तु
व्यक्तिव्यावर्तनीया तदा व्यावृत्तपरस्परव्यावर्तनीयत्वेन परस्परस्या-
न्योन्याश्रयापत्तिरित्यर्थः । ननु यथाश्रुतं शरीराजन्यत्वेऽप्यस्ति तत्रा-
प्यभावमात्रस्य व्यभिचारितया जन्येत्यस्य व्यभिचारवारकतया निय-
मसत्त्वात्तथाच विशेषणं व्यभिचारवारकमेव व्याप्तिग्रहविषय इति
नियमार्थोक्तव्यस्तथाच ह्य गोत्वादावुक्तनियमव्यभिचार इत्यपरि-
तुष्यन्नाह, 'अपि चेति । ननु सहचारदर्शनादिसत्त्वेऽपि व्यभिचार-
वारकं विशेषणं प्रतिबन्धकमिति मनसिहृत्य शङ्कते 'व्यभिचारेति,
'विशेषणशून्ये' विशेषणज्ञानशून्य इत्यर्थः, अत एवोत्तरेऽपि ज्ञाय-
मानत्वपर्यन्तमुपात्तं, अन्यथा प्रमेयत्ववतीत्येव ब्रूयात् इति । 'न च

(१) प्रमेयत्वेन ज्ञायमाने धूम इति ख० ।

चेत् । न । विरोधात् । न हि तत्रोपात्तं तेन शून्यञ्चेति घटते यद्विषयत्वेन परामर्शकारणमनुमितौ तस्मिन् । प्रकृते च व्यभिचारादन्यथासिद्धेश्च न विशेषणविषयकत्वेन तत्त्वमिति चेत् । न । धूमाव्याप्यत्वापत्तेः व्यभिचारात् तद्विषयत्वेनानुमित्यकारणत्वात् । अथैकमवच्छेदकं अपरं च व्याप्तिः, यदा लाघवेन व्यासज्यवृत्तिरेकैव व्याप्तिरिति विशिष्टव्याप्त्यर्थः तत्र विशेष्यतावच्छेदकस्य व्याप्त्यनवच्छेदकत्वेन विशेषणस्य तदवच्छेदकत्वनियमादेकवृत्तित्वबाधे सत्येव व्यासज्यवृत्तित्वमिति व्याप्तेश्च न शरीरजन्यत्वाभावे नीलधूमादौ च व्याप्तिरिति विशेष्यमात्रे सा, तथाच स्वरूपासिद्धिस्तद्धारणार्थं विशेषणाभिधाने व्याप्यत्वासिद्धिरिति चेत् । न । अव्यभिचारस्यानौपाधिकत्वस्य वा विशिष्टे नीलधूमादौ सत्त्वेन तद्व्यतिरेकसाधने बाधात् । न च विशेष्यत्वमुपाधिः,^(१)

विशेष्यत्वमिति, यत्र व्याप्तिस्तत्र विशेष्यत्वमतो नीलधूमे न व्याप्तिरिति न अनौपाधिकत्वस्यैव व्याप्तिरित्या विशेष्यत्वस्य च तद्व्यापकतयानुपाधित्वादिति भावः ।

ननु विशिष्टे सामानाधिकरण्यमेव न किन्तु विशेष्यमात्रे तदिति न विशिष्टे व्याप्तिरित्यस्वरूपाद्विशिष्टव्याप्तिमन्यथानुपपत्त्या

(१) विशेष्यमुपाधिरिति क० ।

साधनव्यापकत्वात्। किञ्च सौरभविशेषवद्भूमरहित-
मिदं चन्दनप्रभववह्निरहितत्वात्, निर्द्धूमोऽयमार्द्रेन्धन-
प्रभववह्निरहितत्वात्, इत्यादावपि कारणविशेषाभा-
वेन कार्यविशेषाभावानुमानं न स्यात् वह्निरहित-
त्वादिकञ्चोपाधिर्भवेत्, व्यतिरेकियष्टद्रव्यातिरिक्तद्र-
व्यानाश्रितत्वञ्च हेत्वभावव्याप्यं न स्यात् द्रव्यानाश्रित-
त्वस्यैव व्याप्यत्वात्, रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जक-
त्वादित्यादौ त्वयाप्यसिद्धिवारकविशेषणस्वीकाराच्च^(१)।

साधयति, 'किञ्चेति, 'वह्नौति व्याप्तिविरहे वह्निरहितत्वं वह्न्यस-
मानाधिकरणत्वमुपाधिरिति तत्समानाधिकरणे विशिष्टधूमादावपि
सास्तीत्यर्थः। यदा साध्यव्यापकत्वज्ञानदशायां साधनाव्यभिचार-
ज्ञानेऽपि वह्निरहितत्वादिकमुक्तानुमानयोरुपाधिः स्याद्गार्थविशेषण-
तया साधनस्योपाध्यव्याप्यतया उपाधेः साधनाव्यापकत्वज्ञानादि-
त्यर्थः। ननु रूपादिषु मध्य इति व्यभिचारवारकतापर्यवसन्नमेव
गन्धमाचव्यञ्जकत्वं हि द्रव्यत्वविशेषितं हेतूकार्यं सन्निकर्षं व्यभिचार-
प्रसङ्गात् तस्य तेन व्यभिचारवारणं तदा यदि व्यभिचारः स च
तदा यदि हेतोः प्रसिद्धिरिति रूपादिषु मध्य इति विशेषणं

- (१) प्रयोगस्तु ब्राह्मेन्द्रियं पार्थिवं रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वात्
कुङ्कुमगन्धव्यञ्जकवृत्तवत् इति, अत्र दृष्टान्ते स्वीयरूपव्यञ्जकत्वादसि-
द्धिवारणाय रूपादिषु मध्ये इत्यनेन परकीयरूपाद्यव्यञ्जकत्वस्य विव-
क्षितत्वमावश्यकं तथाच अत्र परकीयेति विशेषणं असिद्धिवारक-
मिति समुदिततात्पर्यं।

अपि च गौरवेण विशिष्टस्य व्यापकतापि न स्यात्, तथाच स्थापनानुमाने उपादानगोचरापरोक्षज्ञान-चिकीर्षा-कृतिमज्जन्यता, धूमेनार्द्रेन्धनप्रभववह्निः घट-त्वेन शरीरजन्यत्वादिकं नानुमीयेत ।

यत्तु स्वजन्यान्योऽन्याभावापेक्षया शरीरजन्यान्यो-न्याभावस्याल्पत्वात् तेषामेव व्याप्यत्वमिति विपरीतमेव लाघवमिति, तन्न, विरोधाभावेन बहूनामल्पस्य च व्याप्यत्वात् । स्नेहे शीतस्पर्शवत्त्वजलत्वयोगन्धाभावे-पृथिवीत्व-पृथिवीत्वाभावयोरिव^(१) । अन्यथा नीलधूम-स्यैव व्याप्यत्वे धूममात्रस्याव्याप्यत्वप्रसङ्गः ।

किञ्च त्वन्नये बहून्योन्याभावापेक्षया जन्यत्वा-त्यन्ताभावस्यैव व्याप्यता स्यादेकत्वात् प्रमेयत्वाद्यनन्त-धर्मविशिष्टस्य व्याप्तावपि प्रयोजनाभावान्नानुमाने तदुपन्यासः । अथ लाघवेन जन्यत्वस्य शीघ्रोप-

---

प्रसिद्धिं सन्नाद्य द्रव्यत्वेन परम्परया व्यभिचारवारणप्रयोजकमेवेत्य-रुचेराह, 'अपि चेति, नन्वत्यन्ताभावरूपे शरीराजन्यत्वे व्यर्थविश्ले-षण्णताग्रहैव नेत्यनुपदमेव स्फुटमन्योन्याभावपक्षेऽपि सामान्या-न्योन्याभावेन वैयर्थ्यमिति शरीरजन्यत्वाग्रयान्योन्याभावे हेतौ वैयर्थ्यं वक्तव्यं तच्च कस्यापि परिहारं निरस्यति, 'यत्त्विति,

---

(१) पृथिवीमिश्रत्व-पृथिवीत्वात्यन्ताभावयोरिवेत्यर्थः ।

स्थितिकतया जन्धाभावत्वेन शीघ्रं व्याप्तिग्रहे न तु
 शरीरजन्धाभावत्वेन विष्वन्वितप्रतीतिकत्वात् । यत्र
 विशेषण-विशेष्यान्तराभाववति साध्यं तत्र विशिष्टा-
 भावस्यापि व्याप्तिरिति चेत् । न । एवं ह्युत्पत्तिमत्त्वे सति
 तत्त्वादिक्मनित्यत्व-सकर्तृकत्वव्याप्यतया न दृश्येत,
 शीघ्रीपस्थितिकतया घटत्वादेरेव तच्चाभावात्^(१) ।
 यदि च सामान्य-विशेषभावाद्विरोधाभावेनोभयस्यापि
 व्याप्यता, तदा शरीराजन्धत्व-जन्धत्वाभावघोरपि
 तुल्यं । किञ्च शरीरजन्धत्वं विशिष्टं तद्भावं विशि-
 नष्टि न तु साक्षात् तत्रात्र शरीरजन्धत्वाभावोऽखण्ड-
 एव हेतुरतो न व्यर्थविशेषणता । न चात्र विशिष्टा-
 भावो विशेष्याभाव एव, क्षित्यादावजन्धतायत्तेः ।
 अत एव स्वाधनायां शरीरजन्धत्वमुपाधिः साध्या-
 भावव्याप्याभावप्रतियोगित्वेन साध्यव्यापकत्वनिज-
 मात् । व्यर्थविशेषणोऽधिकं निग्रहस्थानमिति चेत् । न ।
 हेतुद्वयोपन्यासे च तत् इह तु विशिष्टमेकमेव
 हेतुरिति विरुद्धस्थले उक्तमिति । उच्यते । नीलधुमादौ

‘अखण्ड एव’ एक एवेत्यर्थः ।

(१) तद्यत्त्वादिति ख० ।

व्याप्तिरस्येव अन्यथा विशेषाक्षामव्याप्यत्वे निराश्रया
 व्याप्तिः स्यात् । नीलत्वमपि न व्याप्यतावच्छेदकं गौरव-
 नात् किन्तु धूमत्वमेव दण्डत्वेन कारकत्वे रूपमिदं,
 धूमत्वञ्च न नीलसिद्धिं किन्तु तदाश्रये धूमे इति न
 नीलधूमस्य हेतुत्वम् । नीलधूमे नीलस्य विशेषणत्वे

‘नीलत्वमपीति अत्रच्छेदकत्वमवच्छिन्निप्रत्ययजनकत्वं वा क्लृप्तप्र-
 यमभविशेषो वा दद्यमपि गुरुषु नीलधूमत्वाद्यौ न ब्रह्मवतीत्यर्थः ।
 ननु धूमत्वावच्छेदेन नीलविशिष्टोऽपि धूमोऽनुनिमित्तेतुरिति तद्वेतु-
 त्वात् नीलधूमादिति हेत्ववयवः कर्तव्य एवेत्यत आह, ‘धूमत्वहेति,
 इदञ्च वस्तुगतिमनुबध्योक्तं, वस्तुतो यदि धूमत्वं नीले भवेत्तथापि
 धूमवद्वाक्त्रिज्ञानीयं तदिति धूमएव हेतुर्न तु नीलधूमो नील-
 धूमत्वस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वात् नीलधूमत्वस्यापि धूमत्वावच्छेदेन
 हेतुत्वादिति नीले धूमत्वाभावोपवर्षणमप्रकृतमेव, प्रकृतस्तु गौरव-
 मेव, एवमप्येऽपि नीलस्य विशेषणत्व इत्यथप्रकृतं तत्र धूमत्वस्यैव
 व्याप्यत्वेऽपि नीलधूमत्वस्यानवच्छेदकत्वसम्भवात् अन्यथा धूमादित्यपि
 न हेतुः धूमत्वेऽपि धूमत्वावच्छेदकत्वात् प्रकृतं गौरवमेव तद्वेतुत्वात्
 वीजं द्रष्टव्यं । इदन्तु व्याप्यतावच्छेदकधूमत्वशून्यत्वात्, वस्तुतो नी-
 लांगो व्याप्योऽपि न भवतीति धूमत्वानाश्रयत्वमव्याप्यत्वे तन्मं, अतो-
 ऽपि धूमत्वमवच्छेदकमित्युक्तपोषकतयोपन्यस्तं । ननु व्याप्यतावच्छे-
 कमस्तु धूमत्वमात्रं प्रकृते तदवच्छिन्नोऽपि नीलधूमरूपो विशेषो-

तद्विशिष्टेन धूमत्वम् । उपलक्षणत्वे च धूमादेवानुमितिः ।
किञ्च व्याप्यतावच्छेदकस्यैव हेतुतावच्छेदकत्वमिति न
स्तीनधूमत्वं तथा । न चैवं धूमत्वस्यावच्छेदकत्वेऽपि
सामग्रीसम्बन्धीनधूमादनुमित्युत्पत्तौ हेत्वाभासत्वं न

ऽस्तीति तथा निर्देशोऽपि हेतोः कर्त्तव्य इत्यत आह, 'किञ्चेति,
व्याप्यतानवच्छेदकेन हेतुनिर्देशोऽतिप्रसङ्गादिति भावः ।

अत्र केषित् नोलधूमत्वं धूममात्रनिष्ठव्याप्तौ न्यूनत्वादेव नाव-
च्छेदकमिति नोलधूममात्रनिष्ठव्याप्तौ तदवच्छेदकं वाच्यम् तत्र
धूमत्वस्यातिप्रसङ्गतया नोलधूमत्वमेवावच्छेदकमिति, व्यर्थविशेषणत्वन्तु
स्वार्थानुमाने न दोषः परार्थानुमाने त्वर्थाचिन्नापसिद्धान्तापादक-
तया दोषः, तथाहि विशेषविधेः शेषनिषेधपर्यवसायितया नोल-
धूमहेतुत्वविधिः धूममात्रस्याहेतुत्वाभिप्रायं प्रतिपादयति, न हि
विशेष्यमात्रस्य हेतुत्वे सम्भवत्युत्पत्तौ विशिष्टं हेतुत्वेन निर्दिशतीति,
तदहेतुत्वाभ्युपगमे तदीये प्राप्ते तस्यापसिद्धान्त आपद्यत इति चेत् ।
न । न्यूनवृत्तेरप्यवच्छेदकतया वङ्गिसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वं
नोलधूमत्वस्य सम्भवदपि गौरवेणापास्यते अन्यथा धूमत्वमपि न
वङ्गिव्याप्यतावच्छेदकं आलोकावृत्तित्वेन न्यूनवृत्तित्वात् । न च
नोलधूमत्वावच्छिन्ना व्याप्तिरन्या, अवच्छेदकव्यभिचारेण तद्द्वीव्यभि-
चारेण वा अवच्छेदकान्तरकल्पनात् । न चेह तत्सम्भव इति, तद-
वच्छिन्नव्याप्यन्तरकल्पनात् । यत्तु अपसिद्धान्तपर्यवसानमिति, तत्र,

उभयोर्हेतुत्वे सम्भवत्यन्यतरोपादानस्थान्यतरहेतुत्वाभिप्रायोऽत्रायक-
 त्वाद्यथा विशिष्टाभावस्यलमधिकेन^(१) । यत्तु यद्वस्तुगत्या अवच्छेदकं
 तेन व्याप्तिधीरिति वस्तुतोऽनवच्छेदकेन व्याप्यग्रह इत्यज्ञानरूपे-
 चमसिद्धिः पर्यवसिता, न तु ज्ञानगर्भलक्षणाभावेऽपि व्याप्यत्वा-
 सिद्धिः, तथाच व्याप्यत्वासिद्धिर्यर्थविशेषणादाविति प्रागुक्तग्रन्थ-
 विरोधः । किञ्च परामर्शविषयाभावतया असिद्धिचयमनुगमयता
 व्याप्यभावो व्याप्यसिद्धिरित्युक्तं, इयन्तु व्याप्तिज्ञानाभावरूपा पर्यव-
 सिता । अतएव यतो गौरवात् तदनवच्छेदकं तदेव व्याप्यत्वासिद्धि-
 पदेन विवक्षितं तस्य ज्ञायमानतयैवानुमितिप्रतिबन्धकत्वादित्यपास्तं ।
 तस्य परामर्शविषयत्वाभावात् अप्रतिबन्धकत्वाच्च विरोधाभावाद्धिषय-
 विरोधकारणविरोधासम्भवेन ज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात् । अतएव
 सत्यपि गौरवज्ञाने व्याप्तिग्रहसामर्थ्यां सत्यां व्याप्तिग्रहः चन्दनदहना-
 भावेन सुरभिधूमविशेषाभावानुमानादौ । अतएव चेश्वरद्वयानु-
 मितिप्रतिबन्धकगौरवं न पृथगाभासः । किञ्चासाधारणं प्रतिबन्धकं
 आभासो गौरवञ्च साधारणं मानमात्रप्रवृत्तेरौश्वरज्ञानसापेक्षत्वात्
 तस्माद्यत्सम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वलक्षणा व्याप्तिरनुमितिहेतुः । अत-
 एवोदाहरणेन सकलसाधनवति साध्यसत्त्वं दर्शयता सा प्रदर्शयत-
 इति, तदभावो व्याप्यत्वासिद्धिः तदभावस्यावच्छेदकत्वाभावो नील-
 धूमादौ द्रष्टव्यः, नीलधूमेऽवच्छेदकान्तरसत्त्वेऽपि नीलधूमत्वेनाव-
 च्छेदकत्वाभावात् व्याप्तित्वेन व्याप्तिज्ञानस्थानुमितिहेतुतया अव-

(१) यथा विशिष्टाभावः अलमधिकेन इति पाठो भवितुर्हवीति ।

च्छेदकत्वज्ञानस्यापि परामर्शहेतुत्वेनावच्छेदकत्वाभावेऽपि परामर्श-
 विषयाभावनलक्षणविद्युत्तुल्यगमकसम्भवादिति चेवाश्लिष्यतं, तद्व्य-
 सत्, सम्बन्धितावच्छेदकलक्षणार्था व्याप्तौ अवच्छेदकत्वं अवच्छेद्या-
 नधिकरणत्वं वाच्यं तच्च नीलधूमत्वेऽस्येव । अथ तादृशधर्माप्तरा-
 विग्रेषितत्वमप्यनधिकदेशदृष्टित्वे विग्रेषणं तदा सर्वव्याप्तिखण्डतो-
 गौरवेषाद्देतुरेव इति तदभावज्ञानस्य का प्रतिबन्धकता, उदा-
 हरणन्तु व्याप्तिप्राप्तकसद्विचारमात्रं प्रदर्शयति न तु कथञ्चिद्व्याप्ति-
 मपीत्युक्तं, तादृशधर्मावटितत्वाद्देहदाहरणादुपस्थितिग्रहैव नास्तीति
 न किञ्चिद्देतत् । तस्मादिदमत्र तत्त्वं नीलधूमत्वाद्देहनवच्छेदकत्वञ्चा
 व्याप्तेश्च धूमत्वाद्यवच्छिन्नव्याप्त्यास्तत्र सत्त्वेन विग्रेष्यवति विग्रेष्टाभावस्य
 विग्रेषणविरहनिवृत्तत्वं न त्वभेद एवेति तद्व्यवच्छेदकत्वनियतः
 तदवच्छिन्नव्याप्त्यभावो व्याप्यत्वाविद्धिः, स तु विग्रेषणावच्छिन्न-
 विग्रेष्यविरहो वा सम्बन्धविरहो वा इत्यन्यदेतत् । एवञ्च ज्ञान-
 गर्भहेत्वाभासलक्षणं परामर्शविषयाभावरूपञ्च विभाजकमिति द्वय-
 मयुपपद्यते । न च नीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्त्यप्रसिद्धेः क्रयमेतदिति
 वाच्यम् । कस्त्रिकादहनादिप्रतियोगिकविग्रेषव्याप्तेस्तादृश्याः प्रसिद्धेः ।
 न च तादृशौ व्याप्तिर्नीलधूमेऽस्येवेति वज्रित्वावच्छिन्नप्रतियोगिक-
 नीलधूमत्वाद्यवच्छिन्नव्याप्त्यभावस्य वाच्यत्वे सुमः सैवाप्रसिद्धिरिति
 वाच्यम् । व्यभिचारादिसङ्कीर्णव्याप्यत्वाविद्धेऽप्येवमप्रसिद्ध्या व्यापकत्वा-
 भावरूपायास्तस्या वाच्यत्वेन प्रकृतेऽपि नीलधूमत्वावच्छिन्नव्याप्ति-
 प्रतियोगित्वलक्षणव्यापकत्वाभावस्य वज्रित्वावच्छिन्ने व्याप्यत्वाविद्धि-
 पदार्थत्वात् तज्ज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकत्वात् समानवित्तिवेद्यतया

स्यात् अनुमितिप्रतिबन्धकस्य तत्त्वादिति वाच्यं ।
तदभावेऽपि नौलधूमग्रयुक्तसाध्यवत्प्रत्ययस्य धमत्वेन
तत्कारणत्वस्वाभासत्वसम्भवादिति दिक् ।

व्याप्यत्वद्व्यापकत्वस्यापि परामर्शविषयत्वेन उक्तव्यापकत्वाभावे विभा-
जकत्वापि सत्त्वाच्च । वस्तुतो धूमत्वावच्छिन्ने नौलधूमत्वावच्छिन्न-
व्याप्यभावं एव व्याप्यत्वावच्छिन्नः तथा नौलधूमत्वावच्छिन्ने सत्त्वेनान्य-
धर्मावच्छिन्ने विरहात् । न च नौलधूमत्वस्य वह्निसामान्यव्याप्य-
वच्छेदकत्वेऽपि धूमत्वावच्छिन्ने तदभाव इति किं गौरवनिबन्धना-
नवच्छेदकत्वोपवर्णनेन तदवच्छिन्ने तदभावेऽपि हेतुदोषाभावाच्चेति
वाच्यम् । सामान्यव्याप्तौ नौलधूमत्वावच्छेदकत्वसम्भवेन न्यूनवृत्ति-
नापि तेनावच्छिन्नयाः सामान्यव्याप्तेर्धूमत्वावच्छिन्ने सत्त्वेन तद-
भावभावात् । न चैवं ग्राह्यावच्छिन्ने वृत्ते वर्तमानस्य संयोगस्य
वृत्तत्वावच्छेदेनाभावनियमेन वृत्तः संयोगीति ज्ञानं प्रमा न स्या-
दिति वाच्यम् । वृत्तः संयोगीति वृत्तत्वसामान्याधिकरणमपह्वास्य
तदवच्छेदकत्वपर्यन्तग्राहिणो ज्ञानस्य तथाभावादेवेति दिक् । 'सम्भ-
वसिद्धि, 'दिगिति, दिगर्थस्तु उद्देश्यानुमितिप्रतिबन्धकतथोक्तकमेव
धमत्तुमितिजनकस्याभासत्वं तदा यदि सिङ्गोपधानविषयत्वमनु-
मितौ तत्तु नास्तीत्युक्तं सिङ्गानुपधानपक्षे त्वनुमितिप्रतिबन्धकत्वं
प्ररीराजन्त्वत्वादेवेति^(१) निश्चयम् । यत्र विशेष्यस्य स्वरूपाधिद्वलं
नौलधूमे तु नौलधूमत्वज्ञानभावश्चकमवच्छेदकत्वन्तु तस्य न तु

(१) प्ररीराजन्त्वत्वादेवेतीति मा० ।

एवं शरीराजन्यत्वेऽपि न शरीरमवच्छेदकं गौरवात् येन विशेषणेन विना व्याप्तिर्न गृह्यते तस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वनियमात् । अतएव गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वादित्यथाप्रसिद्धत्वेन रूपादिषु मध्यइति विशेषणं विना व्याप्तिर्ग्रहीतुं न शक्यत इत्यसिद्धिवारकमपि विशेषणं सार्थकमेव, सुरभिधूमविशेषादौ च चन्दनप्रभवाग्रादेः कारणात्वात् कारणाभावस्य कार्याभावप्रयोजकतया व्याप्य-

केवलधूमत्वस्य विपरीतगौरवादिति नीलधूमे गृह्यमाणे हेतुज्ञानस्यैवोत्पत्तेरनुमितिरवर्जनीया, शरीराजन्यत्वादौ तु तस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वमेवावधारणीयमित्यादिः । 'शरीराजन्यत्वेऽपीति शरीराजन्यत्वाश्रयान्योन्याभावेऽपीत्यर्थः, 'रूपादिध्विति, न च रूपाद्यव्यञ्जकत्वे गन्धव्यञ्जकत्वं तदर्थः, तादृशहेतुन्तरस्य गमकत्वेनैतद्गमकत्वानुपवादादिति भावः । इदमुपलक्षणं चन्दनदहनवानयं सुरभिधूमवत्त्वादित्यादौ व्यभिचारवारकमपि साध्ये चन्दनादिविशेषणं सार्थकं तेन विना हेतोर्विशेषणवैधर्म्येनैव व्याप्यतायात् । एवं हेतौ व्यर्थविशेषणं दृष्ट्वा साध्येऽपि विशेषणं प्रक्षिप्य तदुद्धरणीयमित्यपि तदुपलक्षणं द्रष्टव्यम् । 'कारणाभावस्येति कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभावत्वेनैव कार्याभावव्याप्यत्वनिश्चय एव सामान्यत आर्द्रैर्भनजन्यवन्निष्ठाभावस्यैव व्याप्यत्वमवगाह्यत इत्यर्थः । न चैवमन्योन्याश्रयः कारणतावच्छेदकावच्छिन्नार्द्रैर्भनान्वय-व्यतिरेकाभ्यां कारणताग्रहः

त्वनिश्चयः व्यापके च न व्यर्थविशेषणता विशिष्टस्य
कारणत्वेन व्यापकत्वात् परिशेषव्यतिरेकिणि विपक्ष-
बाधकेनानन्यगतिकतया विशिष्टस्य व्यापकत्वात् ।
विशिष्टाभावस्य हेत्वभावव्याप्यत्वं, यच्च च विपक्षबाधकं
नास्ति तच्च विशिष्टस्य व्यापकतापि न यथा कार्यस्य
द्विकर्तृकत्वेनापि शरीरजन्यत्वाभावोऽखण्डो हेतुः,
यदि हि शरीरजन्यत्वं सकर्तृकत्वप्रयोजकं स्यात्तदा
तद्भावप्रयुक्तः सकर्तृकत्वाभाव इति तस्य साध्य-
व्याप्यता स्यात्, न चैवं, किन्तु जन्यत्वं लाघवात्तथा
तथाचाजन्यत्वमेवोपाधिः, साध्यव्याप्याभावः साध्या-

तथाच व्यतिरेकव्याप्तिग्रहकारणताधीस्तथाच विशिष्टाभावव्याप्यत्व-
ज्ञानमिति वाच्यं । कालिकान्वय-व्यतिरेकयोः कारणताज्ञापकत्वात्
कारणतायाश्च दैशिकव्याप्तौ विशिष्टाभावत्वव्याप्यतावच्छेदकत्वग्राह-
कत्वात् । न च कालिकव्यतिरेकग्रहेऽपि कथमुक्तव्यर्थविशेषणतयेति
वाच्यं । तत्रापीतरसमवधानकालीनकार्यापधाननियामकतावच्छेद-
कावच्छिन्नविरहत्वेन कार्याभावप्रयोजकत्वग्रहेण सामान्यतो व्याप्य-
तावच्छेदकत्वग्रहात् । न ह्यन्वयाप्रयोजकस्याभावो व्यतिरेकप्रयोजकः
सम्भवति । अतएव तादृशान्वयप्रयोजकत्वमात्रस्य प्रयोजकतया
नियतान्वयमात्रमेव कारणताग्राहकमित्यप्याहुः । न चैवं कारण-
तावच्छेदकावच्छिन्नाभावोऽस्तु व्याप्यः आर्द्रैर्न्धनाभावस्तु कथं तत्रार्द्रै-
र्न्धनस्य वल्लिसहकारित्वादिति वाच्यं । वल्लिसंयोगमात्रेणार्द्रैर्न्धनस्य

भावव्यापकइति नियमेन तस्य साध्यव्यापकतानि-
 श्चयात्सकर्तृकत्वशरीरजन्यत्वयोर्ब्याप्यभावेन तदभाव-
 योरपि ब्याप्यभावइति व्याप्यत्वासिद्धत्वाच्च । अतएव
 शरीरजन्यत्वाभावस्याकर्तृकत्वव्याप्यत्वात्तदभावयोरपि
 व्याप्य-व्यापकभावइति निरस्तम् । शरीरजन्यत्वस्य
 सकर्तृकत्वाप्रयोजकत्वात् । न चाजन्यत्वं पूर्वसाधनं
 व्यतिरेकत्वेन नोपाधिः सत्प्रतिपक्षोच्छेदप्रसङ्गादिति
 वाच्यम् । स्थापनायायचाभासत्वं तत्र विशेषादर्शन-
 दृश्यां सत्प्रतिपक्षे पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य साध्याव्या-
 पकत्वेनानुपाधित्वात् यथा शब्दोऽनित्यो गुणत्वादित्य-
 च शब्दोऽनित्यो व्योमैकगुणत्वादित्यनेन सत्प्रतिपक्षे
 गुणत्वाभावो नोपाधिः जलपरमाणुरूपे साध्या-
 व्यापकत्वात् । न चैवमनैकान्तिकत्वमेव तत्रोद्भाव्यं,
 सत्प्रतिपक्षमुपेक्ष्य तस्योद्भावनानर्हत्वात् । किञ्च
 प्रागभावप्रतियोगित्वे सति समवेतत्वस्य तत्प्रति-
 योगित्वे सति सत्त्वस्य सत्त्वे सत्युत्पत्तिमत्त्वस्य वा
 हेतुत्वे एषामन्यतमव्यतिरेक उपाधिरिति न पूर्व-

धूमानुत्पत्त्या तज्जन्यवह्नित्वेनैव हेतुतावच्छेदात् एवमन्यचापीति
 दिक् । 'सत्प्रतिपक्षेति समीचीनप्रतिपक्षोच्छेदो द्वितीयानुमाना-
 भासत्वनियम इति यावत्, यतश्चैवमर्थकल्पनं तदग्रिमग्रन्थप्रयोजनञ्च

साधनव्यतिरेकः । अतएवाजन्यस्य नोपाधित्वं ध्वंसे
साध्याव्यापकत्वादिति न दोषः ।

अन्ये तु यन्निष्ठा यन्निरूपिता च व्याप्तिर्येन विशेषे-
षण्येन विना न गृह्यते तच्च विशिष्टं व्याप्यतावच्छेदकं
अकर्तृकत्वनिरूपिताभावनिष्ठव्याप्तौ च शरीरं विनैव
प्रतियोगितया जन्यत्वमवच्छेदकं क्लृप्तमिति न शरीर-
जन्यत्वमवच्छेदकं धूमे नीलधूमत्वमिवातिगौरवेण
शरीरजन्यत्वमप्रतियोगितया च जन्यत्वं नावच्छेदक-
मिति व्याप्यतावच्छेदकाभावान्न शरीरजन्यत्वाभावो-
ऽकर्तृकत्वव्याप्यः । व्यभिचाराभावात्तथेति चेत् । न ।
क्षित्यादावेव व्यभिचारात् अन्यथा क्षित्यादिना दृष्ट-
हेतुकं शरीरजन्यत्वाभावादित्याद्यपि स्यात् । नन्वस्तु
तावद्शरीर-नित्यज्ञानादिकर्त्तृनुमितिस्तथापि सानु-
मितिरयथार्था अशरीरे कर्तृत्वज्ञानत्वात् ज्ञानेच्छा-
प्रयत्नेषु नित्यज्ञानत्वात् शरीराजन्ये सकर्तृकत्वज्ञानत्वात्
घटः कर्त्ता घटज्ञानादिकं नित्यं व्योम सकर्तृकमिति
ज्ञानवदिति साध्यम् । न चोपजीव्यबाधः, अनुमितिर्हि

प्रागेव क्लृप्तमिति तच्चानुसन्धयं । 'अतएवेति समवेतत्वादिविशेषितो
यतो हेतुरतस्तद्भावस्यैवोपाधित्वादित्यर्थः । 'अन्ये त्वित्यस्तरघोष्वा-

उपजीव्या । नन्वस्तु तद्यथार्थत्वमपीति चेत्, न, कर्तृ-
कार्ययोर्निरुपाधिकार्य-कारणाभावेन एतस्याप्रयोजक-
त्वात् । अन्यथा पर्वते वज्रानुमितिरयथार्था उभय-
सिद्धवद्भिर्मद्भिन्ने वह्निज्ञानत्वादित्यादिना सकलान्वय-
व्यतिरेक्युच्छेदः । किञ्चानुमितेरयाथार्थमनेन ज्ञाप्यं
न तु कार्यम् तथाच दोषादुत्पन्नस्यानेन ज्ञापने
तथायमेव दोषो दोषान्तरं वा, नाद्यः अन्योन्याश्रयात्
उत्पन्ने तस्मिन् ज्ञापनज्ञापकादेव च तस्माद्दोषात्तदु-
त्पत्तिरिति । नान्यः असिद्धेः । तर्कापरिशुद्धिस्तु न
दूषणम् । यदि ईश्वरः कर्त्ता स्यात् शरीरी स्यात् इष्ट-
साधनताज्ञानवान् स्यात् प्रयोजनवान् स्यात् अनित्य-
ज्ञानवान् स्यात् क्षित्यादि यदि सकर्तृकं स्यात् शरीरि-
कर्तृकं स्यात् इत्यादितर्काणां विपर्यये आश्रयासिद्धि-
व्यर्थविशेषणत्वादिना विपर्ययापर्यवसानेनाभासत्वात् ।
ननु क्षित्यादावेककर्तृसिद्धिः कुतः एककर्तृकत्वेन व्याश्र-
भावात् । न च स्थावरात्तस्याप्रमाणात्वात् सकर्तृकत्व-
प्रमाणादेव स्थाववसहकृता तत्सिद्धिरिति चेत्, न,
तावदनुमितिमात्रे स्थाववं सहकारि व्यभिचारात्

वनं, तद्दीजन्तु यन्निष्ठेत्यत्र यत्पदस्य व्यक्तिपरत्वे प्रकृतासङ्गति-
रभावव्यक्तिविशेषनिष्ठव्याप्तेस्तेन विना अग्रहात् प्रतियोगिनं विना

मानाभावाच्च । न हि लिङ्गपरामर्शे सति तद्विलम्बे-
नानुमितिबिलम्बो येन सहकारिता स्यात्^(१) । नापि
लघ्वनुमितौ अन्याऽन्याश्रयात् । नापि व्यक्त्यनुमितौ
धूमेन वद्भ्यनुमितौ एक-द्विहस्तसंशयाभावापत्तेः । सा-
धकाभावेन नानात्वासिद्धौ कर्तृसिद्धिरेवैककर्तृसिद्धि-
रिति चेत् । न । एकत्वसाधकाभावेनैकत्वासिद्धौ कर्तृ-
सिद्धिरेव नानात्वसिद्धिरित्यस्यापि सुवचनात् । अथ
यमर्थमनालम्बमानानुमितिः पक्षे साध्यसंसर्गं न वि-
षयीकरोति स पक्षधर्मताबलात्सिध्यति न त्वधिक-
मपि तथाच द्वितीयं कर्तारमविषयीकुर्वत्यपि कर्तारं
विषयीकरोत्येवेति न द्वितीयमवगाहते एकस्तु कर्ता
सिध्यति तदविषयत्वे कर्तृविषयतैव न स्यात् एकविष-
यत्वाभावे नानाविषयत्वस्याप्यभावात्तद्घटितत्वात्त-
स्येति चेदेवं तर्हि कर्त्तृत्वमपि न विषयः स्यादे-
कत्वविषयत्वं विनापि कर्तृविषयत्वसम्भवात् । वस्तु-

अभावाग्रहेणाश्रयाग्रहादिति विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नपरत्वं तस्य
वाच्यं, तथाच जन्यत्वमपि व्यर्थं अभावनिष्ठव्याप्तेःतेन विनापि हेतु-
भावादित्यादौ ग्रहादिति ।

---

(१) तस्यसहकारि स्यादिति ख० ।

गत्यैकः सिध्यति न त्वेकत्वेनेति चेत्, न, एकत्वासिद्ध्या वस्तुगत्यैकइति ज्ञातुमशक्यत्वात्, तथाचेश्वरे एकत्वा-नेकत्वयोर्नित्यसंशय इति उच्यते यत्र प्रमाणे लघु-गुरु-विषयता सम्भवति तत्र लाघवसहकारिता, कारणता-कार्यता-व्याप्यतादिग्राहके प्रत्यक्षे प्रवृत्तिनिमित्तग्राहके उपमाने शब्दशक्तिग्राहकानुमाने तथाविधप्रमाणमात्रे सकलतान्त्रिकैः सहकारित्वकल्पनात्, एवं लाघवमेवं गौरवमिति ज्ञानानन्तरं बाधकं विना लघूनामेव कारणत्व-कार्यत्व-प्रवृत्तिनिमित्तत्व-शब्दशक्यत्वानां ज्ञानदर्शनात् तत्रापि लाघवानादरे शब्दशक्यत्वादिसंशये तन्मूलकव्यवहारोच्छेदेऽविनिगमकाभावात् सोऽयं वि-

‘लाघवसहकारितेति, ननु लाघवज्ञानमनुमितौ सहकारीभूयस्त्रविषयीकृतमर्थमर्पयति न वा, अर्पयति चेत् व्याप्ति-पक्षधर्मतोपनीतादन्यस्येत्यादिप्रागुक्तग्रन्थविरोधः। नेतिपक्षे सहकारित्वानुपपत्तिः अग्रे प्रामाण्यसन्देहात् तत्सन्देह इत्यादिविरोधः, एकत्वप्रकारकानुमितावजातायां विरोधिज्ञानाभानेनैकत्वसन्देहार्थं प्रामाण्यसंग्रथपर्यन्तानुसरणानौचित्यात् स्वरसवाहिसन्देहसामग्र्या एवाव्ययत्वादिति, अलघुनि लघुत्वभ्रमाच्चानुमितिभ्रमः इत्यप्येवं विरुध्येतेति। अत्र ब्रूमः लाघवोपनीतार्थोऽप्यनुमितौ भासतएव ‘व्याख्यादीत्यादियन्वस्थानुमितित्वावच्छेदेन तावन्मात्रोपनीतभानमित्यत्र तात्पर्यात् लाघवश्च

चारमारभते लाघवञ्च न तदङ्गमङ्गीकरोतीति^(१) महत्साहसम् । नन्वेवं वस्तुगत्या नानाकर्तृकेषु घटेषु घटत्वेन कुलालकर्तृकत्वानुमानेऽपि बाधकानवतार-
दशायां लाघवादेककर्तृसिद्धिः स्यात् । न चेष्टापत्तिः, अनुमित्यनन्तरं नानैककर्तृकत्वे संशयादिति^(२) चेत् । न । तत्रापि लाघवेन कर्त्तृत्वमेव सिद्धति । तत्सन्दे-
हस्तु ज्ञानप्रामाण्यसंशयादिति पश्चान्नानाकर्तृकत्व-
साधकप्रमाणादेककर्तृकतानुमानं^(३) तत्र बाध्यते । न चैवं क्षित्यादिकर्त्तर्य्यपि, प्रामाण्यसंशयादेकत्वसंशया-
देकत्वसंशयो दुरुच्छेदः एकत्वे बाधकस्याभावेन प्रा-
माण्यनिश्चयात् । न चैकत्वसाधकाभावएव बाधकः,
अनुमितेरेव लाघवसहकारेण एकत्वसाधकत्वात् ।

अन्ये तु क्षितिकर्त्ता अङ्कुरकर्त्तृभिन्नः अशरीर-
कर्तृत्वात् अङ्कुरकर्त्तृवदित्यभेदानुमानादेककर्त्तृसिद्धिः ।
न च क्षितिकर्त्ता अङ्कुरकर्त्तृभिन्नः अङ्कुरेऽकर्त्तृत्वात्

प्रमाणमाचक्ष्य सहकारितया तदुपनीतस्य प्रमाणत्वावच्छेदेनैव
विषयीकरणसामर्थ्यादिति सर्वमवदातं । 'अन्ये त्वित्यस्वरसोद्भावनं

---

(१) तदङ्गं नाङ्गीकुरुत इति ख० ।

(२) नानात्वैकत्वे संशयादितीति ख० ।

(३) एककर्तृकताज्ञानमिति ख० ।

कुलालवदिति सत्प्रतिपक्षः, अनित्यज्ञानानामाश्रय-
त्वस्योपाधित्वादित्याहुः । अत्राप्यप्रयोजकत्वे भेदाभेद-
योगैरव-लाघवे एव शरणम् । तथापि कथं नित्य-
सर्वविषयज्ञानसिद्धिः । पक्षधर्मताबलादिति चेत्, व्या-
पकतयावगतस्य पक्षसम्बन्धमात्रं पक्षधर्माद्धेतोः सि-
ध्यति तथाच पक्षे तदुपादानगोचरज्ञानमात्रं सिध्येन्न
तु नित्यसर्वविषयज्ञानं तेन रूपेण व्यापकत्वाग्रहात् ।
न च येन विनानुपपत्तिः सोऽपि विषयः, व्यतिरेकि-
विलयापत्तेः ।

तत्र प्राञ्चः यमर्थमनालम्बमानानुमितिः पक्षे
साध्यसम्बन्धं न विषयीकरोति स पक्षधर्मताबलात्सि-
ध्यतीत्यनुपपत्तिमूलकोऽन्वयी प्रतीतानुपपत्त्या च व्य-
तिरेकी तदिहानादिद्व्यणुकादिकार्यप्रवाहस्य पक्षत्वे
तदुपादानस्यानादिज्ञानगोचरत्वं विना नोपादान-
गोचरज्ञानजन्यत्वमनादिकार्यप्रवाहस्यानुमितिराल-
म्बते, अनादितैव च नित्यता सर्वमुक्तावपि तत्सत्त्व-

तदौजन्तु लाघवानवतारे उक्तानुमानस्याप्रयोजकत्वमेव, तदवतारे
किमनुमानान्तरेणेत्यादिकमाकर एव स्फुटमिति ।

‘तत्र प्राञ्च इति, अत्र सर्वेषु कल्पेषु वक्ष्यन्तरनिर्देशात्
खाननुमतिरुच्यते तदौजमपि अनित्यप्रत्येकविषयज्ञानपक्षे

मनादिभावत्वात् पक्ष-तदुपादानविषयतैव च सर्व-
विषयता लाघवात् तावद्विषयकमनाद्येकमेव ज्ञानं
सिध्यति, न तु नित्यानित्यज्ञानानीति ।

नव्यास्तु अनित्यज्ञानाजन्यत्वेन पक्षविशेषणात् ज्ञानं
सिध्यन्नित्यमेव सिध्यति अनित्ये बाधादिति ।

वाचस्पतिमिश्रास्तु लाघवादेकज्ञानसिद्धौ उत्पत्ति-
मतोऽनादिकार्यप्रवाहं प्रत्यजनकत्वात् परिशेषेण
नित्यज्ञानादिसिद्धिः । नियतविषयता च ज्ञानस्य का-
रणाधीना, कारणञ्च नित्यज्ञानान्निवर्त्तमानं नियत-
विषयतामादाय निवर्त्तत इति सर्वविषयत्वसिद्धिरिति ।

घट्पदार्थप्रतिपादकवेदकर्तृत्वेनेश्वरस्य घट्पदार्थ-
गोचरसाक्षात्कारवत्त्वेन वा सार्वज्ञम् । घटाकाशसंयो-
गादिकं प्रति ईश्वरस्य कर्तृत्वात् घटादिगोचरमपि
ज्ञानं सिद्धमिति केचित् ।

ननु घटादीनां कथमेश्वरकर्तृकत्वं भवति । घट-

गौरवं नित्यसर्वविषयकज्ञानपक्षे गौरवं, नित्यसर्वविषयकज्ञानपक्षे
लाघवमिति लाघवावतारे पूर्वोक्तन्यायेन नित्यसर्वविषयकज्ञान-
सिद्धावल्लभेभिरायासवज्जलैः कल्पैरित्यादि स्फुटमेवेति न प्रदर्शितं
विश्लिष्येति स्मर्तव्यं ।

ननु घटोपादानगोचरत्वे भगवज्ज्ञानादीनां सिद्धेऽपि न तद्धेतुता

ईश्वरकर्तृकः कार्यत्वात् स्थितिवदित्यनुमानादिति चेत् । न । घटस्य द्विकर्तृकतया तद्दृष्टान्तेन स्थित्यादिरपि द्विकर्तृका स्यात्^(१) तथाच घटवत्स्थितिः स्थितिवद्घट इतीश्वरानन्त्यम् । कार्ये कर्तृत्वेन कारणात् न तु द्विकर्तृत्वेनेति चेत्, तर्हि नेश्वरकर्तृकत्वेन कारणात् किन्तु कर्तृत्वेनेति । मैवम् । ज्ञानादीनां नित्यत्वेन सर्वविषयतया घटाद्युपादानविषयत्वमपीति कथं न तेषां घटादिकारणात् कुलालादिज्ञानतुल्यत्वात्, तदाहुराचार्याः । “परमाण्वदृष्टाद्यधिष्ठातृसिद्धौ ज्ञानादीनां नित्यत्वेन सर्वविषयत्वे वेमाद्यधिष्ठानस्यापि न्यायप्राप्तत्वात् न तु तदधिष्ठानार्थमेवेश्वरसिद्धिः” इति । “अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते” इत्याद्यागमाच्चायमर्थोऽध्यवसेयः । अथेश्वरस्य सर्वज्ञत्वे सर्वविषयभ्रान्तेर्ज्ञाने ईश्वरोऽपि भ्रान्तः स्यात् भ्रमस्यैव तस्यापि भ्रमविषयविषयकत्वादिति चेत् । न । रजतत्वप्रकारकज्ञानवानयमिति ज्ञानं न भ्रमः अभ्रान्तस्य तथात्वात् इदं रजतमिति ज्ञाने रजतत्वं प्रकारस्तेन

अवश्यकस्यकुलालादिकर्तृत्वोपपत्त्याऽन्यथासिद्धत्वादित्यतो निःशङ्कं प्रमाणमाह, ‘अहमिति ।

(१) चित्वादेरपि द्विकर्तृकतापत्तेरिति ख० ।

स भ्रमः ईश्वरज्ञाने च रजतत्वप्रकारकत्वं प्रकार-
इति स न भ्रमः । अतएवास्यदादिरपि ध्वान्तिज्ञो न
ध्वान्त इति । स्यादेतत् । प्रयोजनं विना कथमीश्वरः
प्रवर्तते सुखस्याभावात् अधर्मीभावेन निर्दुःखत्वात्,
करुणया प्रवर्तत इति चेत्, तर्हि परसुख-दुःखप्रहाणे
प्रयोजने तथाच स्वर्गिणमेव सृजेन्न नारकिणम् ।
धर्माधर्मपरतन्त्रत्वात्तदनु रूपं फलं प्रापयतीति चेत्,
तर्हि आवश्यकत्वात् कर्मनिमित्तमेव^(१) जगद्वैचित्य-
मस्तु किमीश्वरेणानपेक्षितकौटादिज्ञानवता कर्मनि-
रपेक्षत्वे चैकदैव सदा च सर्ग-प्रलयौ स्याताम् ज्ञाना-
दीनां नित्यत्वात् । किञ्च तत्प्रयत्नस्य करुणाजन्यत्व
शरीरादिजन्यत्वापत्तौ संसारितापत्तिरिति । न ।
ईश्वरानभ्युपगमे विचारस्याश्रयासिद्धत्वात्, तमभ्युप-
गम्य पृच्छसि चेत्, तदाकर्णय जगत एव तदिच्छा-

‘तर्हीति, यद्यपि करुणा परदुःखदर्शनजन्यदुःखे सत्येव सम्भव-
तीतीश्वरे सा बाधिता, तथापि तद्दोषं स्फुटतयोपेक्ष्य दोषा-
न्तराभिधानं प्रष्टव्यं । ‘जगत इति प्रयोजनज्ञानवानेव प्रयत्नवा-
जिति नियमो न बाधको भगवति तदुभयसत्त्वादित्यर्थः, प्रयत्नः

---

(१) कर्मनिमित्तमेवेति ख० ।

विषयत्वेन खेष्टसाधनताज्ञानसत्त्वात् । वस्तुतस्तु क्षित्या-
दितत्तदसाधारणक्रमिकादृष्टादिसामग्रीसमवहिता ई-
श्वरज्ञानादयो यदा भवन्ति तदा क्षित्यादिकं करो-
तीति व्यवहारः, सर्ग-प्रलयासाधारणक्रमिकादृष्टादि-
सामग्रीसमवहितत्वमेव^(१) तदिच्छायाः चिकीर्षास-
ञ्जिहीर्षात्वे । न चैवं किं तज्ज्ञानादिनेति वाच्यम् ।
क्षित्यादीनां कार्यत्वेन ज्ञानजन्यतया नित्यज्ञानादी-
नामपि जनकत्वात् सुखादिशब्दयोरत्माकाशादिवत् ।

नन्वशरीरात्कथं वेद-घटादिशब्दव्यवहारसम्प्रदायः,
उच्यते, सर्गादावदृष्टोपगृहीतभूतभेदान्मीनशरीरोत्प-
त्तावदृष्टवदात्मसंयोगाददृष्टसहकृतप्रयत्नवदीश्वरसंयो-
गाद्वा सकलवेदार्थगोचरज्ञानादिवक्षासहितान्मीन-
कण्ठ-ताल्वादिप्रिया-तज्जन्यसंयोगाद्देहात्पत्तिः, एवं
कुलालादिशरीरावच्छेदेनादृष्टसहकृतप्रयत्नवदीश्वरसं-
योगात्तद्बुद्धीच्छासहितात् प्रयत्नोत्पत्तौ^(२) सकलघटा-

प्रयोजनधीजन्य एवेति तु नियमे तज्जन्यत्वमुपाधिरिति भावः ।
चिकीर्षा हि प्रयोजनज्ञानमपेक्षते इति प्रयत्नोऽपि तन्निश्चित-
उच्यते सा च भगवति नास्त्वेवास्मदादिवत् या चास्ते सा
च तन्नापेक्षते किन्त्वौपाधिकतयोपाधिमात्रमित्याह 'वस्तुतस्त्विति,

(१) समयवर्तित्वमिति ख० ।

(२) तदिच्छासहितात् प्रयत्नोत्पत्ताविति क० ।

नुकूलव्यापाराद्घटोत्पत्तिः, एवं प्रयोज्यवृद्धप्रयोजक-
वृद्धभावादिमच्छरीररूपावच्छेदेनादृष्टसहस्रतेश्वरज्ञाने-
च्छाप्रयत्नादेव वाग्व्यवहारः ततस्तद्दर्शी बालोव्यु-
त्पद्यते, सोऽयं भूतावेशन्यायः ।

यत्तु यथा लिप्यादिना मौनिश्लोकमनुमाय
पठति^(१) तथा सर्गान्तरोत्पन्नतत्त्वज्ञानवता भोगार्थं
सर्गादावुत्पन्नेन मन्वादिना सर्वज्ञेश्वराभिप्रायस्थोवेदः
साक्षात्क्षत्यानूद्यते ततोऽग्रिमसम्प्रदायः, स एव च
कायव्यूहं कृत्वा घटादिवाग्व्यवहारं प्रवर्त्तयतीति
मतम् । तन्न । प्रतिसर्गाद्यनन्तसर्वज्ञकल्पनायां गौर-
वात् तेषामेव क्षित्यादिकर्तृत्वसम्भवेनेश्वराननुमा-
नाच्च^(२) । एतेन सर्गादौ सर्गान्तरसिद्धयोगिनएव
क्षितिकर्त्तारः सन्विति परास्तम् । सर्गादावनन्त-
सर्वज्ञसिद्धिश्च किं प्रमाणान्तरात् क्षित्यादिकर्तृग्राह-
काद्वा, नाद्यः तदसम्भवात् । नान्यः अनादिद्यणु-
कादिकार्यप्रवाहस्य सकर्तृकत्वानुमानास्त्राघवसहस्रता-
देकस्यैव सर्वज्ञस्य सिद्धेः । अथेश्वरज्ञानमूलकशब्द-
भूतावेति शरीरं यस्य भोगं जनयति तदीयं, ईश्वरस्य च न भोग-
इत्यस्मदादिभोगावच्छेदकशरीर एवेश्वरप्रयत्नादिना चेष्टा भूताविष्ट-

(१) मौनिश्लोकोऽनुमाय पठति इति ख० ।

(२) ईश्वरागनुगमाचेति ख० ।

शक्तिग्रहे प्रयोज्यव्यापारानुमितघटज्ञाने घटशब्दस्य
 कारणत्वग्रहे भ्रमः स्यात् तदीयज्ञानस्य नित्यत्वात्
 तथाच तज्जन्यघटशब्दशक्तिग्रहस्य भ्रमत्वेन सकल-
 शाब्दज्ञानं भ्रमः स्यात् भ्रमपरम्परामूलकत्वात् ।
 अनित्यसर्वज्ञमूलकशाब्दग्रहे च नायं दोष इति चेत् ।
 न । व्यापारानुमितमिदं घटज्ञानं घटपदजन्यमिति
 ज्ञानस्य शब्दशक्तिग्रहकारणस्य भ्रमत्वेऽपि घटपदं घट-
 शक्तं इति ज्ञानस्य यथार्थत्वात् विषयाबाधात् । न च
 भ्रममूलत्वेनास्य भ्रमत्वमनुमेयम् । तदंशे व्यधिकरण-
 प्रकाराभावेन बाधात् बाधितविषयत्वस्योपाधित्वाच्च^(१) ।
 अतएव घटमानयेति शब्दानन्तरं सूत्रसञ्चाराधिष्ठित-
 दारुपुत्रकस्य घटानयनव्यवहारदर्शनात् बालो घटपदे
 व्युत्पद्यते तन्मूलकशाब्दज्ञानमपि न भ्रमः तस्यापि

शरीरे भूतप्रयत्नवदित्यर्थः, 'घटशक्तमिति घटानुभवजनकतावच्छे-
 दकधर्मवदित्यर्थः, तथा हि तदपि ज्ञानं तदीयमेव तादृशमनुभवं
 विषयीकरोति येनाविशेषोऽपि तु सामान्यमेवेति भावः । कार्यणै-
 वेति यद्यपि ईश्वरे कार्यत्वं लिङ्गमिति वैषम्यं, तथापि चित्या-
 दिकार्यानुत्पत्तिवद्वाहादिलक्षणकार्यानुत्पत्तिरच मानमिति साम्यं
 द्रष्टव्यं । 'तस्मिन्नेति, तथाचादृष्टाभावे दृष्टमेव न स्यात् इति दृष्ट-

(१) 'बाधात्' भ्रमत्वाभावात्, 'उपाधित्वात्' भ्रमत्वनिर्वाहकत्वादित्यर्थः ।

धमत्वे प्रयोज्यव्यवहारादिदानीं व्युत्पत्तिर्न स्यात्
 किमयं प्रयोज्यश्चेतनव्यवहारात् व्युत्पन्नोऽचेतन-
 व्यवहारादिति संशयस्य वज्रलेपायमानत्वादिति ।
 “विश्वतश्चक्षुरत विश्वतोमुखो विश्वतो बाहुत विश्वत-
 स्यात् । सं बाहुभ्यां धमति सं पतचैर्द्यावा-भूमौ जन-
 यन्देव एकः” ॥ इत्यादि श्रुतयः^(१) “उत्तमः पुरुषस्त्वन्धः
 परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्यव्यय-
 ईश्वरः” ॥ इत्यादि स्मृतयश्च मानत्वेनानुसन्धेया इति ।
 स्यादेतत् ईश्वरवच्छक्तिरपि कार्यैर्गैवानुमीयते, तथा-
 हि यादृशादेव करतलानलसंयोगाद्वाहो दृष्टस्तादृशा-

सम्पदेवादृष्टे मानमिति भावः ।

(१) ‘एकः’ असहायः, ‘देवः’ विश्वकर्मा, द्यावा-भूमौ जनयन् सन्
 ‘बाहुभ्यां’ बाहुस्थानीयाभ्यां धर्माधर्माभ्यां, सन्धमति धमतिर्गत्यर्थः
 सङ्गच्छते संयोगं प्राप्नोति, ‘पतचैः’ पतनशीलैः अग्नितैः पञ्चभूतैश्च
 सङ्गच्छते धर्माधर्मरूपैर्निमित्तैः पद्भूतरूपैरुपादानैश्च साधनान्तरं
 द्विनैव सर्वं सृजतीत्यर्थः । यद्वा धर्माधर्माभ्यां भूतैश्च सन्धमति
 सङ्गमयति जीवान्, निजन्तत्वं ज्ञेयं । कौदृशः ‘विश्वतश्चक्षुः’ विश्वतः
 सर्वतः चक्षुषि यस्य सः । ‘विश्वतो मुखः’ विश्वतो मुखानि यस्य ।
 ‘विश्वतो बाहुः’ विश्वतो बाहवो भुजा यस्य । ‘उत’ अपिच, विश्वतः
 पादा यस्य सः, पादस्य जोषोऽहस्तादिभ्य इति पादस्थान्त्यजोपः ।
 परमेश्वरस्य सर्वप्राण्यात्मकत्वात् यस्य यस्य प्राणिनो ये चक्षुरादयस्ते
 तदुपाधिकस्य परमेश्वरस्यैवेति सर्वत्र चक्षुरादयः सम्पद्यन्त-
 इत्यर्थः ।

देव प्रतिबन्धकसत्त्वे सति^(१) न जायते, अतो यद्भा-
वात्कार्याभावस्तदभ्युपेयं वज्रादौ, तेन विना तदभा-
वायत्तदाहाभावानुपपत्तेरिति व्यतिरेकमुखेन शक्ति-
सिद्धिः । न चादृष्टवैगुण्यम्, दृष्टसाद्गुण्ये तदभावात्
तस्य तदर्थत्वात् अन्यथा दृढदण्डनुन्नमपि चक्रं न
भ्राम्येत् । अथादृष्टविलम्बादपि विलम्बो यथा बन्धा-
स्त्रीसम्प्रयोगे^(२) परमाणुकर्मणि अध्ययनतुल्यत्वेऽपि
एकत्र फलाभावे चेति चेत् । न । अदृष्टविलम्बो हि
न तन्नाशानुत्पादौ मण्यपसारणानन्तरं दाहाभाव-
प्रसङ्गात् । किञ्च नियमतो मणिसङ्गावे कार्याभाव-
स्तदभावे कार्यमिति दृष्टत्वात् मण्याद्यभाव एव कार-
णम् । अन्यथा कदाचिन्मण्याद्यभावेऽपि तदभावात्
कार्यं न स्यात् बन्धासम्प्रयोगे तु दृष्टव्यभिचाराददृष्ट-

‘मण्यपसारणेति नाशपक्षेऽदृष्टाभावादनुत्पादपक्षे तदोत्पादकेनाभा-
वादिति भावः ।

ननु तदेव मण्यपसारणात् अदृष्टमुत्पद्येतेत्यस्चेराह ‘किञ्चेति,
तथाच प्राथमिकोपस्थितिकत्वात् तद्वेतोरेवेति न्यायान्मण्यादिविरह-
एव हेतुरस्त्विति भावः । ‘बन्ध्येति अत्रादृष्टानुत्पाद एव विलम्बः

(१) सति प्रतिबन्धक इति ख० ।

(२) “बन्धास्त्रीमैथुनं यथा” इत्यादिबहुतरार्घप्रयोगसत्त्वेऽपि अस्मदा-
दीनां तथा प्रयोगस्य न समीचीनत्वं, परन्तु “बन्धास्त्रीसम्प्रयोगे”
इत्येव पाठो भवितुमर्हतीति ।

विलम्बादेव विलम्बः अदृष्टञ्च क्वचित् साक्षाज्जनकम् ।
 अन्यथा परम्परया हेतुरपि न स्यात् । न च सम-
 प्रज्ञयोः समञ्च निरन्तरमभ्यस्यतारेकः प्रगल्भो नापर-
 इति दृश्यते । न च सर्वोत्पत्तिमतामदृष्टं निमित्तकार-
 णम्, अगम्यागमनादिसाध्ये सुखे व्यभिचारात्, तच्चि
 नाधर्मात्सुखत्वात्, नापि धर्मात् तेन हि अगम्या-
 गमनमुत्पाद्य सुखमुत्पादनौयम्, तथाचागम्यागमन-
 कारणत्वेन न स धर्मः श्येनापूर्ववन्निषिद्धफलकत्वे-
 नानर्थकत्वात् । दाहप्रतिकूलादृष्टादेव दाहाभाव इति
 चेत् । न । तस्योत्तेजकाभावसहकृतमण्यजन्यत्वे तत्रा-
 दाहार्थिनोऽप्रवृत्तिप्रसङ्गात् तज्जन्यत्वेऽपि तदुत्पादका-
 देव दाहाभाव इति किमदृष्टेनाप्रथमोपस्थितत्वात्

अतः पुत्रेषुत्पादितेऽदृष्टे मत्येवापत्योत्पत्तिस्तच्चादृष्टं विजातीयमेवेति
 भावः । 'न चेति, तथाच तदुत्पत्तिप्रतिबन्धस्थलएव प्रतिबन्धका-
 भावस्य कारणत्वमिति भावः । 'श्येनेति देशनालक्षणोऽर्थो धर्म-
 इत्यत्रार्थपदेन श्रेयस्कारार्थकेन श्येनापूर्वमनर्थरूपं व्यावृत्तं तस्य
 निषिद्धशत्रुबधजनकत्वेनाश्रेयस्करत्वादिति भाव्यं, तदुभयमपि न धर्म-
 इत्यर्थः । अद्यप्येवं शत्रुबधोऽपि नाधर्मादिष्टत्वात् न धर्मादनर्थत्वा-
 दिति श्येनापूर्वमपि न तज्जनकं तृतीयकोटिर्वा स्यादित्यगम्या-
 गमनजन्यसुखेऽप्यथमाचेपो नास्ति, किञ्च तत्रादृष्टाजनकत्वोद्भावन-

उपजीव्यत्वाच्च । प्रतिबन्धकाभावहेतुत्वस्य तेनाभ्युप-
 गमात् अदृष्टोत्पत्तौ शौचाचमनादेः साधारणस्याचा-
 प्यन्वयः स्यात्, अशुचरेव तदुत्पत्तौ शौचे सति तद-
 भावापत्तेः प्रतिपक्षसन्निधापकादृष्टस्यैव प्रतिबन्धकत्वे
 सति मण्यप्रयोगेऽपि दाहानापत्तिः अग्रिमकाल एव
 सन्निधिदर्शनेन तदसिद्धाभावात् अस्तु तर्हि उत्तेजका-
 भावसहकृतप्रतिबन्धकाभावस्यान्वय-व्यतिरेकाभ्यां हेतु-
 त्वम् । एवं केवलोत्तेजकसद्भावे उभयसत्त्वे उभयाभावे
 च विशिष्टाभावोऽनुगतो हेतुः प्रतिबन्धकत्वञ्च कार-
 णीभूताभावप्रतियोगित्वम्, तच्च मण्यभावत्वेन न तु
 प्रतिबन्धकाभावत्वेनेति नान्योन्याश्रयः । अतएव प्रति-
 बन्धकत्वाभिमतमण्यादीनां अभावकूट एव कारणं तेन
 मणिसद्भावे मन्त्राद्यभवेऽपि न कार्यम् । अनतिरिक्ता-
 भाववादिमते च व्यवहारार्थं तत्स्थानाभिषिक्तस्य
 हेतुत्वम् । न चाभावो न कारणम्, भाववत्तद्ग्राहक-
 तौल्यात्, दृष्टञ्च कुड्यसंयोगाभावस्य गतौ, अनुपलब्धे-

मपि न प्रकृतोपयोगि तत्र कारणसम्यक्त्यौ प्रतिबन्धदर्शनात्
 अपि च कश्चित् सुखीत्याद्यदृष्टसाधकं तस्य कार्यमात्रहेतुत्वे
 मानं, तथापि परस्येदमभिमतमित्युपन्यस्तं अतएवातिनिर्दलतथा
 सिद्धान्ते निराकरणं स्फुटमुपेक्ष्यैव सूचितमिति धेयं ।

आभावज्ञाने, विहिताकरणस्य प्रत्यवाये, निर्दोषत्वस्य वेदप्रामाण्ये जनकत्वमिति प्राञ्चः । मैवम् । विशिष्टं हि नार्थान्तरं येन तदभावाऽनुगतः स्यात्, किन्तु विशेषण-विशेष्यसम्बन्धा इति तेषां प्रत्येकाभावस्य हेतुत्वे क्वचिद्विशेष्यमण्यभावः क्वचिदुत्तेजकाभावरूप-विशेषणाभावः क्वचिदुभयं कारणमिति व्यभिचारे-णैकमपि हेतुर्न स्यात् । स्यादेतत् प्रतियोगिभेदादिवत्प्रतियोगितावच्छेदकविशेषणभेदादप्यभावो भिद्यते, अन्यथा पृथिव्यादिचयप्रत्येकरूपाभावेऽवगतेऽपि वायौ रूपसंशयो न स्यात् । एवञ्च यथा केवलदण्ड-सद्भावे दण्ड-पुरुषसद्भावे द्वयाभावे च विशेषण-विशेष्योभयविरहप्रयुक्तः केवलपुरुषाभावोऽबाधितानुगत-व्यवहारबलात् प्रतीतिसिद्धः तथा विशेष्यस्य प्रति-

‘प्रतियोगीति यथा प्रतियोगिभेदादभावभेदः तथा प्रतियोगिता-वच्छेदकभेदादपि स्यादित्यर्थः, वस्तुतः प्रतियोगिभेदात् तद्भेदः असिद्ध एव सम्बन्धितावच्छेदकभेदेनैव समसम्बन्धिकभेदात् घटप्रति-योगिकान्योन्यात्यन्ताभावयोरभेदप्रसङ्गाच्चेति प्रतियोगितावच्छेदक-भेद एव तत्र तन्त्रमित्युक्तत्वादिति । तत्रैवं सिद्धेऽर्थापत्तिमपि प्रमाणयति ‘अन्यथेति, ‘प्रयुक्त इति तावद्भावान्वतमव्याप्य इत्यर्थः । ‘अनुगतेति, यद्यपि शब्दप्रयोगरूपे व्यवहारे व्यभिचारो नानार्थं

बन्धकस्याभावे विशेषणस्योत्तेजकाभावस्याभावे उभया-
भावे च^(१) केवलप्रतिबन्धकाभावो विशेष्य-विशेषणो-
भयाभावव्यापकोऽनुगतएव दाहकारणमस्तु । अथ
विशेषणाद्यभावैरेव केवलपुरुषाद्यभावव्यवहारः एक-
शक्तिमत्त्वादिति चेत् । न । अनुगतव्यवहारस्या-
नुगतज्ञानसाध्यत्वात् शक्तेयातीन्द्रियत्वात् । अयो-
त्तेजकप्रयोगकाले मयोः कोऽभावः, न तावत्प्राक्-
प्रध्वंसाभावौ, तयोः प्रतियोग्यसमानकालत्वात् । न
च श्यामोऽयमासीदित्यत्र श्यामध्वंसप्रयुक्तः श्यामघट-
त्वेन पक्वघटस्य ध्वंस एव न तु घटत्वेन तयोत्तेजका-
भावध्वंसप्रयुक्त उत्तेजकाभाववत्त्वेन मयोः ध्वंस एवेति
वाच्यम् । ध्वंसस्यानन्तत्वेन उत्तेजकापनयेऽपि दाह-
प्रसङ्गात् । नाप्यत्यन्ताभावः, तस्य कादाचित्कत्वा-
भावादिति चेत् । न । यथा दण्डोपनयापनयदशायां

शब्दानुगमात् अन्यादृशस्तु व्यवहारोऽप्यननुगत एव विषयाननुगमात्
ज्ञानरूपे च व्यवहारेऽनन्वय एवेत्यसङ्गतं, तथापि ज्ञानानुगमस्य
विषयानुगमसाध्यत्वादित्यत्र नियमे तात्पर्यं, श्यामध्वंसप्रयुक्तस्तच्चि-
यतो नतु तच्चन्यः समसमयत्वादिति ध्येयं, न तु घटत्वेन घट-
आसीदिति प्रत्ययाभावादिति भावः ।

---

(१) इयाभावे चेति ख० ।

केवलपुरुषाभाव उत्पाद-विनाशवान् अन्यथा अवा-
धितकेवलपुरुषाभाव-तदभावव्यवहारबोहपपादयितु-
मशक्यत्वात् तयोत्तेजकोपनयापनयमृद्भ्रुत्वायां प्रति-
बन्धकाभावाऽपि तथैव स्वीकरणीयः तुल्यन्याय-
त्वात् । यदि च संसर्गाभावप्रयवैधम्मर्गात्तत्र मान्त-
र्भवति तदा तुरीय एव संसर्गाभावोऽस्तु, न हि क्लृप्त-
विशेषबाधे सामान्यबाधः, विशेषान्तरमादायापि तस्य
सम्भवात् । अन्यथा क्लृप्तानादिसंसर्गाभावादिवैध-
र्म्येण ध्वंसोऽपि न सिध्येद्भवहारान्यथानुपपत्तिश्च
तुल्यैव, सोऽयमस्माकं सगोचकस्वहे न तु शक्तिवादः ।
अस्तु वा ध्वंस एवासौ संसर्गाभावविभागे अन्या-

‘उत्पाद-विनाशवानिति तादृशाभावाभ्युपगमेऽपि क्षत्यभावेन
समाधिसौकर्यादुक्तं । वस्तुतस्तत्तेजकापनये तस्योत्तेजकाभावाव-
च्छिन्नस्य सत्त्वेन पूर्वोत्पन्नोत्तेजकाभावावच्छिन्नमधिध्वंसस्य विद्व-
मानत्वेऽपि तदुत्तेजकाभावावच्छिन्नतन्मस्यभावाभावात् दाहापत्तिः
तादृश्यावदभावस्य जनकत्वादित्यवधेयं । ननु उक्तक्रमेण व्यवहारा-
न्वयोपपत्तिरस्येवेति मनसिहृत्याह ‘सोऽयमिति, तथाचोक्तक्रमेण
ध्वंसएवास्त्रत्पाद-विनाशवान् अन्योवेत्युभययापि न शक्तिसिद्धि-
रिति भावः ।

ननु तुरीयसम्बन्धाभावस्वीकारे विभागव्याघात इत्यनुक्तिसम्भव-
एवैव कस्य इत्यत आह, ‘अस्त्विति । ननु परिभाषा न पर्यनुयो-

भावत्वेन ध्वंसस्य विभजनात् । न चैवं विनाशित्वेन प्रागभाव एव सः परिभाषाया अपर्यनुयोज्यत्वात् । यद्वा अत्यन्ताभाव एवासौ तस्य नित्यत्वेऽपि कदाचिदप्रतीति-कार्यानुदयौ प्रत्यासत्तिकादाचित्कत्वात्, प्रत्यासत्तिश्च विशेषणाभावो विशेष्याभाव उभयाभावश्च, तदैव विशिष्टात्यन्ताभावसत्त्वादिति । तन्न । यदि ह्यतीतविशेषणावच्छेदेन विद्यमानस्यैव विशेष्यस्य ध्वंसः स्यात् तदा क्षणरूपातीतविशेषणावच्छिन्नत्वेन घटस्य विनाशः स्यादिति क्षणभङ्गापत्तिः । किञ्च विद्यमानस्य विनष्टत्वेनाप्रतीतेः शिखा विनष्टा पुरुषो न विनष्ट इति विपरीताबाधितप्रत्ययाच्च न विशेषणाभावेऽपि विशेष्यध्वंसः श्यामोऽयमासीत्

ञ्चेति सत्यं परन्तु परिभाषा कस्मिन्नर्थे इत्यत्र नियामकाभावेन नित्यसन्देहतया अपरितुष्यन् परिभाषया कल्पान्तरमाह, 'यद्वेति । 'तदैवेत्यनन्तरं' तत्रैवेति शेषः । 'यदि ह्यतीतेति, अत्र वदन्ति विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकः प्रतिक्षणं ध्वंसो नेष्यत- एवेतीदृग्गणभङ्गेऽपि नानिष्टापत्तिः । न च प्रत्यभिज्ञाविरोधः, समानप्रकारकस्यैव ज्ञानस्य विरोधितयाऽवच्छेदकान्तरावच्छिन्न- ध्वंसबुद्ध्यावपि घटत्वावच्छेदेनाभेदबुद्धेर्बाधाभावात् । अतएव 'विद्य- मानस्येत्यादिकमपास्तं, यदवच्छेदेन विद्यमानत्वं तदवच्छिन्नाश-

कैवल्योयममासीत्पुरुष इत्यादौ “सविशेषणे हीति-
न्यायेन^(१) विश्लेष्यवति श्याम-कैवल्यादिध्वंस एव प्रती-
यते ध्वस्तस्य ध्वंसानुपपत्तेश्च न विद्यमानस्य ध्वंसः ।
एतेनोत्तेजकसद्भावे सत्युत्तेजकाभावविशिष्टमणोरुत्पन्न-
ध्वंसस्योत्तेजकापनयसमये ध्वंसो जातोऽध्वस्तश्च ध्वंसः
कारणमिति न विफल उत्तेजकापनय इत्यपास्तम् ।
विद्यमानध्वंसस्य च ध्वंसाभावात् । न च ध्वंसान्यः
संसर्गाभावाविशिष्टाभाव इति वाच्यम् । उत्पन्ना-

प्रतीत्यभावात्, ‘शिखा विनष्टेत्यादिकमपि विश्लेष्यतावच्छेदका-
वच्छिन्नविश्लेष्यध्वंसाभावमवगाह्यत इति नोपन्यस्तबाधकं । अतएव
‘सविशेषणे हीत्यादिन्यायावतारोऽपि विश्लेष्ये बाधे सत्येव तथात्वात्
अन्यथा विशिष्टविधि-निषेधोच्छेदापत्तेः । नापि ध्वस्तस्य ध्वंसानुप-
पत्तिः, एतादृशध्वंसे सत्यपि भावोन्मज्जनाप्रसङ्गेन बाधकाभावात् ।
मैवं प्रत्यभिज्ञानुपपत्तेः । न च सामान्यतोऽभेदः तस्या विषयः,
तत्प्रतियोगिकभेदसामान्याभावस्यैव प्रत्यभिज्ञाविषयत्वात्, अन्यथाऽ-
नभिमतक्षणभङ्गस्याप्यापत्तेः बाधिकायाः प्रत्यभिज्ञायाः उक्तक्रमेण
सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिकभेदाभावावगाहितया भिन्नविषयत्वेना-
बाधकतया प्रत्येकक्षणवृत्तिघटानामन्योन्यभेदस्य बाधकाभावेन

(१) सविशेषणे हि विधि-निषेधौ सति विश्लेष्ये अन्वयबाधे विश्लेषणमु-
पसंक्रामत इति न्यायेनेत्यर्थः ।

भावस्य विनष्टप्रतीतिहेतुतया^(१) ततोऽपि विद्यमानस्य विनष्टत्वप्रत्ययापत्तेः । नापि विशिष्टाभावोऽत्यन्ताभावः तथा हि स एव क्वचिद्विशेषणाभवसहितः क्वचिद्विशेष्याभावसहितो दाहकारणमित्यननुगमस्तदवस्थ एव विशेषण-विशेष्याभावयोः प्रत्यासत्तित्वावच्छेदकानुगत-धर्माभावात् । अथ विशिष्टविरोधित्वं विशेषण-विशेष्याभावयोरनुगतं तदवच्छेदकमस्ति तयोः सत्त्वश्च विशिष्टात्यन्ताभावसत्त्वादिति चेत्, तर्हि विशिष्ट-

प्रमितेः । न च हेतुभावात्तत्र प्रतिक्षणं घटस्थानाग्नेनाभेदसिद्धौ प्रत्यभिज्ञापि तदभेदमवगाहते वस्तुवति विषये योग्ये प्रतीत्य-भावस्यासम्भवादिति वाच्यम् । प्रकृतेऽपि समानत्वात्, न हि तत्तत्क्षणावच्छिन्नघटनाग्ने बोक्तेजकाभावोच्छिन्नमस्तीतिनाग्ने वा कारणमस्ति, समवायादिनाग्नं विना द्रव्याद्यनाग्नात् । न च क्षणान्तरोक्तेजकयोरेवोत्पादको नाग्न इति वाच्यम् । सामान्य-सामर्थ्यभावे विशेषसामर्थ्या अकिञ्चित्करत्वात् असामान्याश्रयस्य कार्यस्थोत्पत्त्या सामान्य-विशेषभङ्गप्रसङ्गात् । न च विशेष्यतावच्छेद-कावच्छिन्नद्रव्यादिनाग्नं प्रति समवायिनाग्ने हेतुर्न द्रव्यनाग्नमात्र-इति न सामान्यसामर्थ्येति वाच्यम् । प्रथमप्रवृत्तिकतया स्थावरेण च द्रव्यनाग्नमात्र एव तत्सामर्थ्यत्वात् । न हि प्रथमप्रवृत्तिसमये

(१) विशिष्टप्रत्ययहेतुतयेति ख० ।

विरोधित्वेनानुगतेन तयोरेव हि विशिष्टाभावत्वेन
 दाहव्यवहारादौ जनकत्वमस्तु ह्यतं तदुपजीविनाति-
 रिक्तविशिष्टाभावेन । अथोत्तेजककाले विद्यमाना-
 त्यन्ताभावानुवृत्तावप्युत्तेजकापनयने उत्तेजकाभाव-
 ध्यक्तिर्या जाता तदवच्छिन्नमखेरभावो न तर्पेति तदा
 न कार्योदयः तत्तदुत्तेजकाभावविशिष्टमखेरभावकूटस्य
 जनकत्वादिति चेत् । न । तत्तदुत्तेजकाभावानामननु-
 गतत्वेनानुगतविशिष्टाभावव्यवहारानुपपत्तेः उत्तेज-
 काभावत्वेनानुगमेऽतिप्रसङ्ग एव । अथ विशेषण-विशे-
 ष्याभावयोर्विशिष्टविरोधित्वमनुगतकारणतावच्छेदकं
 यच्च तदन्यतराभावस्तच्च न विशिष्टम् यच्च विशिष्टं तच्च

उक्तरूपो नाशः प्रमितो येन तदनुरोधात् प्रामाणिकतया गौरव-
 मप्यादृत्य तादृशद्रव्यनाशं प्रति हेतुता कल्प्येत । न चोत्तरकाले
 विशिष्टाभावानुगमस्यावश्यकतया तत्रामाणिकतायां शक्तिवत्प्रथम-
 कल्पनामनादृत्य कल्पनान्तरं, प्रथमकल्पनया लाघवसहकारेण
 बलवत्या विरोधिन्योत्तरस्या गुरुकल्पनायाः अनवकाशात् अनुगम-
 स्थान्यथासिद्ध्या गौरवस्य प्रमाणवत्त्वाभावात् । एतेनोत्तेजकाभावाभाव-
 एव विशिष्टाभावादिजनकइति परास्त्वं । सामान्यसामग्र्यभावे विशेष-
 सामग्र्या अकिञ्चित्करत्वात् इत्युक्तत्वात् उत्तेजकप्रयोगानन्तरकाले
 दाहानापत्तेश्च । तदुत्तरकाले दाहजनकविशिष्टध्वंसस्य तेन जनना-

कालवैश्वानरा इति
ब्रह्मसूत्रसिद्धयान्ति
नियमो ना परस्पर
भाषणा प्रत्येकं
भाषणा सिद्धयान्ति
प्रत्येकं सिद्धयान्ति
भाषणायाः प्रत्येकं
भाषणा ना तु प्र
सिद्धयान्ति
भाषणायाः प्रत्येकं
भाषणायाः प्रत्येकं
भाषणायाः प्रत्येकं
भाषणायाः प्रत्येकं
भाषणायाः प्रत्येकं
भाषणायाः प्रत्येकं
भाषणायाः प्रत्येकं
भाषणायाः प्रत्येकं
भाषणायाः प्रत्येकं

धित्वादिनानुगतत्वमपास्तम् । केनाप्यनुगतेन रूपेण
विशेषण-विशेष्याभावस्य विशिष्टाभावत्वे प्रत्येका-
भावाभावस्य विशेषण-विशेष्यान्यतरमात्रस्य विशिष्ट-
त्वापत्तेः तदभावाभावस्य तत्त्वादित्युक्तत्वात्, तस्मा-
द्विशेषण-विशेष्याभावो विशेषणावच्छिन्नविशेष्याभावो
न विशिष्टाभाव इति । अत्रोच्यते, विशेषण-विशेष्ययोः
सम्बन्धाद्विशिष्टव्यवहार इति तयोः सम्बन्धाभावा-

‘सम्बन्धाभावादिति । ननु सम्बन्धाभावोऽपि नाविशिष्टोविशिष्टाभाव-
इति विशेषण-विशेष्योभयप्रतियोगिकसम्बन्धाभावोवाच्यः सोऽपि
विशिष्टाभाव इति क्वचिद्विशेषण-विशेष्यप्रतियोगित्वयोर्विशेष्योर-
भावात् क्वचिद्विशेष्यसम्बन्धाभावादित्यनुगमेन सोऽपि सम्बन्धाभावो
वाच्य इति तत्राप्येवं विकल्पेनाननुगततदसम्भव इति । किञ्च किम-
नुगतविशिष्टाभावेन दाहलक्षणानुगतकार्यस्थान्यथैवोपपत्तेः तथाहि
विशिष्टाभावोऽपि दाहनिष्ठोदाहणस्यैव वाच्यः व्यधिकरणस्यातिप्रसक्तेः,
तद्वरमुत्तेजकाभावविशिष्टमणौ तदभावात् तदभावात् एव विशिष्टा-
भावात्मानुगतत्वमपास्तम् । तदभावात् विशिष्टाभावेन । किञ्च
प्रतिबन्धकाभावात् तदभावात् तदभावात् तदभावात् तदभावात् तदभावात्
स एव तु न तदभावात् तदभावात् तदभावात् तदभावात् तदभावात्
रूपेण तदभावात् तदभावात् तदभावात् तदभावात् तदभावात्
न, तदभावात् तदभावात् तदभावात् तदभावात् तदभावात्

न तयोरभाव इति सहानवस्थाननियमस्य विरोध-
स्यानुभवसिद्धत्वादिति चेत् । न । सहानवस्थान-
नियमो न परस्परविरहरूपतया विशेषण-विशेष्या-
भावस्य प्रत्येकं विशिष्टाभावतया तत्प्रत्येकाभावा-
भावस्य विशिष्टत्वापत्तेः^(१) तथाच विशेषण-विशेष्ययोः
प्रत्येकं विशिष्टत्वापत्तिः तदभावस्य तत्त्वात् । न चोभया-
भावाभाव उभयं विशिष्टम् । एवं ह्यभावद्वयं विशिष्टा-
भावो न तु प्रत्येकाभावरूप इति प्रत्येकाभावात्
विशिष्टाभावव्यवहारो न स्यात् । नापि परस्परविरह-
व्याप्यत्वं तदाक्षेपकत्वं वा, विशेषण-विशेष्याभावस्य
विशिष्टाभावत्वेन तद्व्याप्यत्वात्तदनाक्षेपकत्वाच्च, अभेदे
तयोरभावात् । एतेनान्यदपि विशिष्टव्यवहारविरो-

भ्युपगमादिति । एवञ्च विशेषणावच्छिन्नध्वंसे ध्वंसे भावोन्मज्जना-
पत्तिः सामान्यत एवाभावाभावस्य भावत्वादित्यपि वदन्ति ।
विशिष्टविरोधित्वं विशिष्टाभावरूपत्वं वा, तदनुमापकत्वं वा, तद-
भावव्यापकाभावप्रतियोगित्वं वा, यद्विकल्पत्रयं तत्सर्वमपि विशिष्टा-
भावेनानुगमयितव्यम् । अथाननुगमे शब्दाननुगमस्य व्यर्थत्वात्
तथाचानुगते तस्मिन् किमनेन, अननुगते तु कथमिदमप्यनुगत-
मिति दोषं स्फुटतथोपेक्ष्य दोषान्तरमाह, 'सहानवस्थानेत्यादि ।

---

(१) तत्प्रत्येकाभावाभावस्य प्रत्येकं विशिष्टत्वापत्तेरिति क० ।

धित्वादिनानुगतत्वमपास्तम् । केनाप्यनुगतेन रूपेण
विशेषण-विशेष्याभावस्य विशिष्टाभावत्वे प्रत्येका-
भावाभावस्य विशेषण-विशेष्यान्यतरमात्रस्य विशिष्ट-
त्वापत्तेः तदभावाभावस्य तच्चादित्युक्तत्वात्, तस्मा-
द्विशेषण-विशेष्याभावो विशेषणावच्छिन्नविशेष्याभावो
न विशिष्टाभाव इति । अत्रैवाच्यते, विशेषण-विशेष्ययोः
सम्बन्धाद्विशिष्टव्यवहार इति तयोः सम्बन्धाभावा-

‘सम्बन्धाभावादिति । ननु सम्बन्धाभावोऽपि नाविशिष्टोविशिष्टाभाव-
इति विशेषण-विशेष्योभयप्रतियोगिकसम्बन्धाभावोवाच्यः सोऽपि
विशिष्टाभाव इति क्वचिद्विशेषण-विशेष्यप्रतियोगित्वयोर्विशेषयोर-
भावात् क्वचिद्विशेष्यसम्बन्धाभावादित्यनुगमेन सोऽपि सम्बन्धाभावो
वाच्य इति तत्राप्येवं विकल्पेनाननुगततदसम्भव इति । किञ्च किम-
नुगतविशिष्टाभावेन दाहलक्षणानुगतकार्यस्यान्यथैवोपपत्तेः तथाहि
विशिष्टाभावोऽपि दाहनिष्ठोदाहहेतुर्वाच्यः व्यधिकरणस्यातिप्रसङ्गेः,
तदरमुत्तेजकाभावविशिष्टमणौ दाहसम्बन्धाभाव एव विशिष्टा-
भावात्मानुगतो दाहहेतुरस्य किमनुगतेन विशिष्टाभावेन । किञ्च
प्रतिबन्धकाभावो यदि दाहहेतुस्तदानुगमाय विशिष्टाभावो निर्वाच्यः
स एव तु न कारणं प्रमाणभावात्प्रतिबन्धककालौनकार्यं प्रत्युत्तेजक-
रूपविशेषसामग्र्यन्तरकल्पनेनैव सर्वसामञ्जस्येन तद्धेतुत्वदाहकान्वया-
देरन्यथापि सिद्धत्वात् इति, अत्र ब्रूमः, प्रतियोगितावच्छेदकावच्छि-

द्विशिष्टाभावव्यवहारः घट-तदभावव्यवहाराविव घट-
सत्त्वासत्त्वाभ्यां^(१) । न हि तयोरसम्बन्धे विशिष्टव्यव-
हारः, न वा तदभावे सति न विशिष्टाभावव्यवहारः ।
यस्य यच्च यः सम्बन्धः स एव तच्च तस्य वैशिष्ट्यं, स
च सम्बन्धाभावो विशेषणाभावात् विशेष्याभावा-
दुभयाभावात् सर्वत्राविशिष्ट एकः तेषां व्यापको-
ऽनुगतविशिष्टाभावव्यवहारादिकारणम् इह दण्डी-
पुरुषो नास्तीत्यत्र तथा दर्शनात् । अतएव दण्डमाच-
सद्भावे दण्ड-पुरुषसद्भावे उभयाभावे च कैवल्य-पुरु-

क्षप्रतियोगिकोऽभावोनुभूयते यथा घटाभावः । न च प्रतियोगिनि
विशेषणं प्रतीतमत एव विशिष्टाभावत्वं, अभावमात्रस्यैव विशिष्टा-
भावतापत्तेः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिज्ञानं विना-
ऽभावाज्ञानात् । न च विशेषण-विशेष्ययोरप्यभावप्रतियोगित्वप्रतीतौ
विशिष्टाभावः घटाभावे तु नैवमिति वाच्यम् । तर्हि सम्बन्धाभाव-
इत्यसद्गत्यापत्तेः तस्याभावप्रतियोगित्वेनाप्रतीतेः तस्मात्प्रतियोगिता-
वच्छेदकावच्छिन्नाभावस्यैवाभावस्य प्रमित्या यत्र प्रतियोगितावच्छे-
दकं विशेषणं तदवच्छिन्नविशेष्याभावः, यस्तु विशेषण-विशेष्योभय-
सम्बन्धत्वावच्छिन्नाभावः स विशिष्टाभाव इति दण्ड-पुरुषोभयप्रति-

- (१) यथा घटसम्बन्धेन घटवान् इति घटाभावसम्बन्धेन घटाभाववानिति
च व्यवहारः तथा विशेषण-विशेष्ययोः सम्बन्धेन विशिष्टवान् इति
तयोः सम्बन्धाभावेन विशिष्टाभाववानिति च व्यवहार इति भावः ।

षयोः सम्बन्धाभावः सर्वचास्तीत्यनुगतः केवलपुरुषा-
भावव्यवहारः, एवञ्च प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोः सम्ब-
न्धाभावो दाहकारणम् स च प्रतिबन्धकाभावे प्रति-
बन्धकोत्तेजकसद्भावे उभयाभावे चास्ति सर्वत्र प्रति-
बन्धकोत्तेजकाभावयोः सम्बन्धो नास्तीति प्रतीतेः ।
नन्वेवं यत्र प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावौ तत्रापि दाहः स्यात्
अधिकरणाभावयोरतिरिक्तसम्बन्धाभावादिति चेत् ।
न । तदभावेऽपि स्वरूपसम्बन्धस्याभावात् सर्वत्र स्वरूप-
सम्बन्धाद्देवाधिकरणाभावयोर्वैशिष्ट्यप्रतीतेः । तथापि
प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावावेव स्वरूपसम्बन्धस्तयोरभा-

योगिकसम्बन्धत्वमेकं प्रतियोगितावच्छेदकं तदवच्छिन्नाभाव एक-
एवेति ज्ञाननुगमः । न चैवं विशेषणावच्छिन्नविशेष्यविरहे सति
सङ्गतिरिति वाच्यं । तत्र विशेष्यस्य विद्यमानतया तदभावासम्भवात् ।
न च सम्बन्धाभावेऽप्येष दोषः, तस्य तदाऽसत्त्वात् । नचोत्तेजकाभाव-
मणिसम्बन्धत्वावच्छिन्नाभावस्य तदुभयाभावतयाऽननुगमः, सम्बन्धत्वस्य
मिलितवृत्तित्वेन सम्बन्धत्वावच्छिन्नाभावस्यानुगतत्वात् । न चैवं विशेष-
णावच्छिन्नमध्यभावः, मणेः सत्त्वात् सम्बन्धस्य तदाऽभावात् केवलस्य
सम्बन्धत्वाभावात् समय-देशावच्छिन्नस्वरूपस्य सम्बन्धत्वात् । न च
मणेरप्यभाव एव, क्षणभङ्गापत्तेरुक्तत्वात् । न च सम्बन्धाभावेऽपि
तत्तादवस्थं, क्षणवत् तत्प्रतिषोमिकसम्बन्धस्य क्षणक्षयितया क्षणिक-

वञ्च प्रतिबन्धकाभाव उत्तेजकञ्च दाहकारणं, तथाचो-
भयाभावे उत्तेजकासत्त्वे परं दाहः स्यात्, उत्तेजकवति
प्रतिबन्धके दाहो न स्यादिति चेत् । न । अधिकरणा-
भावावेव स्वरूपसम्बन्धः तयोर्घटवद्भूतलक्षत्वरतीयतद-
भावयोरपि स्वरूपसत्त्वे घटवति घटाभावव्यवहारा-

त्वेन सम्प्रतिपत्तेः । यत्तु विधिष्टे दाहसंयोगाभाव एव हेतुरित्य-
न्यथासिद्ध्युपवर्णनं, तन्न, न हि दाहाद्यन्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनं येना-
न्यथासिद्धिः, अपि तु प्रतियोगितावच्छेकभेदेनाभावभेदस्य प्रामा-
णिकत्वेन । न च क्लृप्तेऽपि तस्मिन्न हेतुत्वं उक्तान्यथासिद्धेरिति वाच्यम् ।
दाहसंयोगाभावस्य अधिकरणतया दाहसमानाधिकरणस्य दाह-
निष्ठोक्तविधिष्टाभावस्य जनकत्वेन तस्यैवान्यथासिद्धेः । यच्च उत्तेजक-
रूपा विशेषसाम्येव हेतुरस्य इति विधिष्टाभावान्यथासिद्धिरिति,
तदपि न, प्रतिबन्धकाभावहेतुत्वमगृहीत्वा उत्तेजकहेतुत्वस्यापि गृहा-
सम्भवेनोपजीव्यविरोधात्, तथा हि प्रतिबन्धके सति कार्यदर्शन-
मसति च दर्शनमन्तरेणोत्तेजकान्वयाद्यनुविधानासम्भवः सामान्य-
सामग्रीत एव कार्यसम्भवात् तद्दर्शनेन तु तदभावहेतुत्वनिश्चये
सत्यपि प्रतिबन्धके सति उत्तेजकसमवधानाज्जायमानो दाहोऽव-
च्छेदकान्तरं कल्पयति न तु कारणान्तरमुपजीव्यविरोधात् । न च
प्रतिबन्धकाभावत्वावच्छेदेन हेतुत्वगृहादवच्छेदकान्तरकल्पनेऽपि उप-
जीव्यविरोधः तस्यात्यागादधिकस्य च तत्रवेत्तात् । वस्तुतोऽवच्छेदक-
त्वधीर्नोपजीव्या अवच्छेदकमन्तरेणापि प्रतिबन्धकाभावहेतुत्वगृह-

पत्तेः, किन्तूपश्चिष्टस्वभावत्वं, तच्च सम्बन्धान्तरं विना विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वम् । न च घटवद्भूतल-चत्व-रौयतद्भावयोर्विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वमस्ति, घटवति कदापि घटाभावप्रत्ययानुदयात्, तदिहापि प्रतिबन्धकोत्तेजकाभावयोर्विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यत्वं स्वरूपसम्बन्धः, अन्ययोत्तेजकवति प्रतिबन्धके चत्वरी-योत्तेजकाभावविशिष्टप्रत्ययापत्तेः, तादृशस्वरूपसम्बन्धाभावश्च प्रतिबन्धकाभावे प्रतिबन्धकोत्तेजकसद्भावे उभयाभावे चाविशिष्ट एव ।

सम्भवात् प्राथमिकत्वस्यैव दैववशसम्पन्नत्वात् । किञ्च उत्तेजकमननुगतमिति न दाहहेतुः विशिष्टाभावहेतुत्वे चाननुगतानामपि तेषां यावन्तोऽभावाः तावद्विशिष्टमण्यभावस्थानुगतस्य सम्भवेन स एव दाहहेतुर्न तु विशेषसामर्थ्यन्तरकल्पनमिति सङ्केपः ।

‘तच्चेति, ‘सम्बन्धान्तरमित्यादिकं सम्बन्धत्वमिति, तदवच्छिन्नाभाव इति भावः ।

ननु सम्बन्धसत्त्वेऽपि विशेषण-विशेष्यप्रतियोगिकसम्बन्धत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावः कारणमुच्यते प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेन सम्भवाभावस्य विरोधो नान्येन, तेन सम्बन्धत्वावच्छिन्नसत्त्वेऽपि नोक्तात्यन्ताभावो विरुध्यते तद्वरं लाघवादिशेषणावच्छिन्नविशेष्यात्यन्ताभाव एव हेतुरस्तु उक्तयुक्त्या तद्वदेव प्रामाणिकत्वेन लाघुतया च जन-

यद्वा अदृष्टपुरुषस्याभावे दृष्टौ पुरुषो न प्रतियोगी तस्यादृष्टत्वाभावात् किन्तु तदन्यः^(१), तस्याभावो दृष्टिसङ्गावेऽपि दृष्टमात्रसत्त्वे उभयासत्त्वे चाविशिष्ट-इति तस्मात् केवलपुरुषाभावव्यवहारोऽनुगतः । तदुक्तं न हि दृष्टमि सत्यदृष्टानामन्येषां नाभावः, किन्तु दृष्टाभावस्यैवेति युक्तं, अन्यथा तचान्येषामिति पदस्य व्यर्थतापत्तेः, तथा केवलप्रतिबन्धकाभावे उत्तेजकसङ्घ-कृतः प्रतिबन्धको न प्रतियोगी तस्य केवलत्वाभावात् किन्तु तदन्यः, तदन्यस्य च केवलप्रतिबन्धकस्याभावे

कल्पसम्भवात्, एवञ्चोत्तेजकाभाववच्छिन्नमस्थित्यन्ताभावः कारणं न तु ध्वंस इति न चणिकलाशङ्का । न चात्यन्ताभावस्य सदात्मत्वेन प्रागपि कार्यापत्तिः, नित्यत्वेन घटाभाववद्द्वे-समयविशेषाव-च्छिन्नसम्बन्धसत्त्वस्थाकर एव स्फुटत्वादिति पूर्वास्तरसादाशङ्कितमेव निर्दोषतया सिद्धान्तयति, 'यदेति, 'दृष्टौ पुरुष इति दृष्ट-पुरु-षत्वं न प्रतियोगितावच्छेदकमित्यर्थः, एवमग्रेऽपि, 'किन्तु तदन्यः' तदभाववानित्यर्थः, तथाच तदभावत्वं प्रतियोगितावच्छेदकमिति भावः । यथाश्रुते तु तस्यैव समयभेदेनादृष्टतयोक्ताभावप्रतियोगि-त्वेन तदन्यत्वाभावात् भेदाभेदानभ्युपगमादिति दोषः, 'अदृष्टाना-मन्येषां' दृष्टाभाववत्त्वावच्छिन्नानामित्यर्थः, 'अन्येति यदि विशेष-णाभाव एव न विशेषणावच्छिन्नविशेष्याभावः तदा, 'अन्येषामित्येति

(१) तदन्यः प्रतियोगीति ख० ।

उत्तेजकसहितप्रतिबन्धकसत्त्वे उत्तेजकमात्रसत्त्वे उभ-
यासत्त्वे वा विशिष्ट एवेति नाननुगमः । उत्तेजकापनये
च केवलप्रतिबन्धकोऽस्तीति न तदभाव इति दाहो
न भवतीति । ननु न प्रतिबन्धकाभावः कारणम्
एकदण्डान्वये घटोत्पत्तिवत्प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि प्रतिबन्ध-
कान्तराभावेऽपि^(१) कार्यानुदयात्, न हि यावत्कारण-
तावच्छेदकावच्छिन्नं तावदन्वये कार्यमिति चेत् । न ।
प्रतिबन्धकाभावत्वेन न कारणत्वमन्योऽन्याश्रयात् किन्तु
मर्यादाभावत्वेनेत्युक्तत्वात्, तत्त्वेऽपि वा घटे दण्ड-
सलिलादिवत्प्रतिबन्धकाभावकूटस्य दाहहेतुत्वात् ।

यद्वा प्रतिबन्धकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिक एवाभावः
कारणम् स च यावद्विशेषाभावनियत इति न प्रति-
बन्धकसत्त्वेऽपरप्रतिबन्धकाभावेऽपि कार्योदयः प्रति-

विशेषवाचकपदानुपादानापत्तिरित्यर्थः । 'उत्तेजकापनय इति, पुन-
रुत्तेजकप्रयोगे उत्तेजकाभावावच्छिन्नतन्मर्यादाभावोऽख्येवोक्तयुक्तेरिति
सर्तव्यं । ननु कार्यानुत्पादनियतत्वं प्रतिबन्धकत्वमिति नान्योन्या-
ऽश्रयत्वमित्यत 'आह, 'तत्त्वेऽपि चेति । नन्वेवमन्योन्याश्रयाभावे
तस्मान्मान्याभाव एव साधवाद्धेतुर्न तु यावत्तदभावा इत्यरूपेसादेव
षिद्धान्तयति, 'यदेति । कस्तुतस्तु व्यवस्थितविकल्पोऽयं यत्रोत्तेजक-

---

(१) तदन्वप्रतिबन्धकाभावेऽपीति ख० ।

बन्धकस्य च संसर्गाभावो हेतुः तेन तत्सत्त्वे तदन्यो-
 ऽन्याभावेऽपि न कार्यम् । अन्य-व्यतिरेकाभ्यां व्याप्ति-
 कारणत्वयोर्ग्रहे संसर्गाभावस्य त्वयापि हेतुत्वाङ्गी-
 कारात् अन्यथा सामग्रीव्यापकयोः सत्त्वे तदन्योऽन्या-
 मस्ति तत्रोत्तेजकाभाववच्छिन्नतदत्यन्ताभावस्य सामान्याभाव-
 सम्भवात् तस्मान्मान्याभावो हेतुर्यत्र तस्मास्ति यथानुमित्यादौ
 बाधादिः तत्र तत्सम्बन्धाभावमात्रस्य हेतुतया प्रागभाव-प्रध्वंसा-
 दिसाधारणचिन्तात्मकसामान्याभावासम्भवात् यावद्विशेषाभावकूटस्य
 कारणत्वं तदभिप्रायकस्य सम्बन्धाभावत्वेन प्रतिबन्धकाभावस्य हेतु-
 तथा प्रागभावादिरपि तस्य हेतुरित्यादियन्तः, अन्यथोत्तेजकाभाव-
 विशिष्टप्रतिबन्धकाभावस्यात्यन्ताभावतया तुरीयतया वा उभय-
 थापि न प्रागभाव-प्रध्वंसयोर्हेतुत्वमिति विरोधापातात् । 'प्रतिबन्ध-
 कस्य चेति, यद्यपि उत्तेजकाभाववच्छिन्नाभावस्यात्यन्ताभावात्मक-
 तथा तदन्योन्याभावमादायातिप्रसङ्गश्चैव नास्ति अभावकूटहेतु-
 तापत्तेऽन्योन्याभावमादायातिप्रसङ्ग एव न यावद्भावाधीनकार्य-
 स्यैकस्मादनुत्पत्तेरिति, तथापि यावद्भावहेतुता हि न यावता-
 मभावानां हेतुता एकत्र प्रागभावादिसर्वाभावासम्भवात्, तथाच
 यावतां मण्यभावादीनां सम्बन्धाभावकूटकारणत्वानिर्वचनेऽन्योन्या-
 भावमादायातिप्रसङ्गः स्यादेवेति तदभिप्रेत्यैतदुक्तम् ।

ननु भवेदप्येवं यदन्योन्याभावव्यावृत्तं सम्बन्धाभावरूपं वस्तु
 भवेदित्यत आह, 'अन्यथेति, अन्यथानुपपत्त्या त्वयापि तस्याभ्युपेय-
 त्वादिति भावः ।

भावे कार्यव्याप्याभावापत्तौ कार्य-कारणव्याप्य-व्याप-
कभावे व्याघातात् । किञ्च तवापि प्रतिबन्धकाभावे
शक्तिरस्तीति तत्सत्त्वे तदन्योऽन्याभावमादाय शक्ति-
सत्त्वप्रसङ्गः । न च स दुर्वचः, न वा प्रागभावादित्वे-
नाननुगम-व्यभिचारौ, प्रतियोग्यधिकरणयोः संसर्ग-
मारोप्य यो निषेधः स संसर्गाभावः । भूतत्वं घट-
संसर्गो नेत्यत्र भूतत्वे घटसंसर्गस्य संसर्गो नारोप्यते
किन्तु तादात्म्यम् । वयन्तु ब्रूमः यत्र प्रतियोगिनमधि-

ननु व्याप्ति-कारणतयोर्गच्छेण नान्योन्याभावमादायातिप्रसङ्गो
धेनोभयाभ्युपगमः स्यात् तथा हि सामर्थ्यभावे कार्याभाव इति
कालगर्भं वाच्यम् तथाच व्यतिरेकत्वेनैव सामान्यतोऽन्वयादिग्रहः
सम्भवत्येव यदा सामर्थ्यन्योन्याभावस्तदा कार्यान्योन्याभावस्य सत्त्वात्
व्याप्तौ तु यत्र वज्रभावः तत्र धूमाभाव इति संसर्गाभावपक्षेऽपि
व्याप्तिशरीरप्रविष्टसंसर्गविशेषावच्छिन्नत्वस्यापि प्रसङ्गवारणाथावश्य-
वाच्यत्वे तत एव निर्वाहेऽन्योन्याभावव्यावृत्तसंसर्गाभावाभ्युपगमस्य निर्वी-
र्जत्वास्वरसादवस्थाभ्युपगन्तव्यत्वे वीजान्तरमाह, 'किञ्चेति । जल्प-
कथामाश्रित्योक्तमधुना वादकथामाश्रित्याह, 'न च स इति, 'प्रति-
योगीति यत्र प्रतियोग्यधिकरणप्रतियोगिकसंसर्गविषयतया यस्या-
रोपत्वं तादृशारोपपूर्वकनिषेधावगमविषयत्वमित्यर्थः, यथाश्रुते तु
प्रतियोगिन्यधिकरणसंसर्गमारोप्येत्यर्थः । ननु तादात्म्यमपि संसर्ग-
एवेत्यन्योन्याभावाव्याप्तिरित्यस्वरसादाह, 'वयन्त्विति, 'प्रतियोगिन-

करणे समारोप्य निषेधावगमः स संसर्गाभावः, यत्र चाधिकरणे प्रतियोगितावच्छेदकमारोप्य निषेधावगमः सोऽन्योन्याभावः। भूतलं न घट इत्यत्र भूतलस्य घटत्वावगमात् घटत्वमेव च घटतादात्म्यम्।

मिति प्रतियोगिन्यधिकरणसंसर्गमित्यर्थः, अन्यथा भूतले घटो-
नेत्यत्र भूतलस्य विशेषणतया घटस्य च तत्र विशेष्यतया अनारो-
प्यत्वेनासम्भवापातात्। 'यत्र चेति, प्रतियोगितावच्छेदकसारोपः
प्रकारतया द्रष्टव्यः न तु सम्बन्धतया सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिक-
सम्बन्धाभावेऽतिव्याप्तेः। न चासम्भवो घटो न पट इत्यादौ पटा-
भेदात्मनः पटत्वस्य सम्बन्धतयाऽरोप्यत्वान्न तु प्रकारतयेति वाच्यम्।
तादात्म्यारोपेऽपि पटत्वादेरेव प्रकारत्वान्न तु पटादेरिष्टतावच्छेद-
काप्रकारतया अन्याद्दृशज्ञानस्याप्रवर्त्तकत्वात् इयानेव विशेषो यदेकत्र
पटत्वादिसमवायेन प्रकारोऽपरत्र स्वाश्रयतादात्म्येनेति। यद्वा प्रति-
योगितावच्छेदकत्वं यद्यवच्छिन्तिधीजनकत्वं तदा संसर्गाभावे गतं,
यदा तत्प्रतियोगिमात्रवृत्तित्वं तदा सम्बन्धाभावेऽप्रतिसङ्गेन यथाश्रुत-
मेवादरणीयं। अत्र वदन्ति तादृशारोपजन्यत्वमभावप्रतीतौ ग्राह्य-
मनुगतधर्मावच्छेदेन तच्च तादृशविषयानुगमेनेति संसर्गाभावविषय-
त्वादि तद्वाच्यम् तथाच प्रतीतेर्विषयानुगमे किमनेन अननुगमे
प्रतीतेरिदमपि दुर्ग्रहं। किञ्च तत्पूर्वकत्वं तत्कारणकत्वं तत्र च
नियमप्रविष्टयोरत्यन्ताभावान्योन्याभावयोरन्यतरस्य पूर्वत्वप्रविष्टप्राग-
भावस्य च स्वरूपे विचार्यमाणे संसर्गान्योन्याभावयोरन्यतरप्रतीत्य-

आरोपस्य हेतुत्वे किं मानमिति चेत्, मा भूत्ताव-
दन्वत्, नेदमिह नेदमिदं इत्यबाधितविलक्षणव्यवहार-
एव तच्च मानमिति । ननु प्रतिबन्धकात्यन्ताभावो न
हेतुः तस्मिन् सत्यपि कार्यभावात् । न हि करादौ

पेचायामुक्तलक्षणस्य कथं गान्योन्याश्रयत्वं अतीन्द्रयाभावाद्याप्तिस्य
तच्चारोपपूर्वकप्रतीत्यभावात् । यत्तु आरोपपूर्वकमित्यच्चारोपस्थाभाव-
गर्भत्वेनान्योन्याश्रय इति, तन्न, प्रतियोगिमञ्जानत्वेनैव जनकतया
आरोपत्वस्याविवक्षणात् । न चाभावभ्रमविषयातिव्याप्तिः, तथाप्यनु-
भावेनाभाववत्त्वभ्रमः किन्त्वभावशून्येऽभावभ्रम इत्यभावसामान्यलक्षण-
स्यातिव्याप्यभावात् आरोपस्याप्यभावत्वादिति । अत्र ब्रूमः । प्रति-
योग्यारोपपूर्वकनिषेधधीविषयतावच्छेदकत्वं संसर्गाभावत्वं, एवमये-
ऽपीत्येतदुभयलक्षणं, स्वरूपन्तु यदिषयतावच्छेदकं संसर्गाभावत्वादि
तत्स्वाभावाभावत्वमस्वाभावाभावत्वञ्च तेन नोक्तसर्वपूर्वावकाशः ।
अस्ति च घटस्य योऽभावस्तदभावो घटो घटान्योन्याभावस्वाभावो
घटत्वमिति । न च घटस्य योऽन्याभावस्तदभावो न घटाभाव इति
स्वसंसर्गाभावाभावोलक्षणार्थ इति पुनरन्योन्याश्रय इति, स्वाभावा-
भावत्वमित्यत्र वस्तुतो यद्यपि संसर्गाभाव एव पर्यवसितः तथापि
संसर्गाभावत्वेन तच्च न प्रविष्टः अभावत्वेनैव स्वसंसर्गाभाव उपस्थित-
इति न काचिदनुपपत्तिः, अन्योन्याभावस्य स्वप्रतियोगिकाभाव-
मात्राभावत्वादिति सर्वं सुखं । 'मा भूत्तावदिति, तथाप्यन्यदस्तीति
उच्यते, तच्चारोप्याभावे तत्तदभावबुद्धिवेजात्यानुपपत्तिरारोपसम्ब-

मण्यत्यन्ताभावः तत्संयोगात्यन्ताभावो वा, मण्येः स्वा-
वयववृत्तित्वात्^(१) संयोगस्य चाव्याप्यवृत्तित्वात् । अतएव
न तत्रागभाव-प्रध्वंसौ हेतू तयोः करादौ अवृत्तेः^(२)
गुण-कर्मादेश्च प्रतिबध्यत्वानापत्तेः तस्य जन्यधर्माना-
श्रयत्वेन^(३) तत्र तयोरभावात्^(४) । न चान्यः संसर्गा-

न्धावच्छेदमन्तरेणाभावभेदाभावसम्भवादित्यादि, 'नेदमिहेति, यदि
नारोपः हेतुस्तदा भूतले घटसम्बन्धान्योन्याभावसत्त्वे कदाचिन्नेदमिह
कदाचिन्नेदमिति प्रतीतौ वैलक्षण्यानुपपत्तेरित्यर्थः, अनुपलम्भादीनां
कारणानां तौल्येन कार्यावैकस्मिकतापत्तेः कारणवैचित्र्यस्य कल्प-
नीयत्वेन पारिशेष्यादारोपहेतुतायामश्रान्तेरिति भावः । यथाश्रुते
फलीभूतप्रत्ययस्य वैलक्षण्योपन्यासेनोक्तारोपकारणतायां प्रतीति-
विधया मानमित्यसङ्गतोपन्यासापत्तेरित्यवधेयं । 'गुणेति, गुणादेः

(१) स्वावयववृत्तित्वात् करावयवावच्छिन्नवृत्तित्वात्, तथाच किञ्चिदव-
यवावच्छेदेन करादौ मण्येः सत्त्वदशायामपि किञ्चिदवयवावच्छेदेन
मण्यत्यन्ताभावसत्त्वात् दाहापत्तिरिति भावः ।

(२) ध्वंस-प्रागभावयोः प्रतियोगिसमवायिदेश्चवृत्तित्वनियमेन मण्यादि-
प्रागभाव-ध्वंसयोर्न करादिवृत्तित्वमिति ।

(३) अत्र जन्यत्वं नित्यान्यत्वं न तु प्रागभावप्रतियोगित्वं, नित्यत्वञ्च
प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वं, तेन जन्यधर्मपदेन
प्रागभावस्यापि संग्रह इति ।

(४) ध्वंस-प्रागभावयोरभावादित्यर्थः ।

भावोऽस्तीति चेत् । न । संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिकस्या-
भावविशेषस्य सति प्रतिबन्धकेऽभावात् । स च समय-
विशेषावच्छेदेन संसर्गितया अत्यन्ताभाव एव तथैवा-
न्वय-व्यतिरेकावधारणात् । अथैवं प्रध्वंस-प्रागभावस्थले
समयविशेषावच्छिन्नात्यन्ताभावेनैवोपपत्तौ न तयोः
सिद्धिः^(१) अत्यन्ताभावो ह्यव्याप्यवृत्तिः तस्य चैकष

प्रतिबन्धत्वं तदा यदि प्रतिबन्धकाभावाभावौ तत्र, न चाभावस्तचेति
भावः । 'अभावविशेषस्येति तस्मिन्भावच्छिन्नप्रतियोगिकस्य प्रति-
योगिविरुद्धस्य चेत्यर्थः, तथाच संयोगावच्छिन्नप्रतियोगिकतन्मध्य-
त्यन्ताभावो व्याप्यवृत्तिसंयोगात्यन्ताभावस्य हेतुरिति नोक्तदोष इति
भावः । नन्वत्यन्ताभावस्य नित्यतया न कदाचित्कार्योत्पत्तिरित्यत-
आह, 'स चेति नित्यत्वेऽपि तदधिकरणस्वभावता तस्य कादा-
चित्कीत्यर्थः, । नन्वत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिसादेश्यं^(१) अवच्छेदकं
विनानुपपन्नमित्यत्यन्ताभावावच्छेदकतथैव तौ सिद्धोतामित्यत आह,
'अत्यन्तेति, प्रागभावादिदृश्यवच्छेदककाल एव तदवच्छेदकोऽस्तु किं

(१) न तयोः सिद्धिरिति तयोः ध्वंस-प्रागभावयोः न सिद्धिरित्यर्थः,
तथाच ध्वंस-प्रागभावोच्छेदिनी प्रतीतिः वास्तविको यो ध्वंसाधिकरण-
कालः तदवच्छिन्नात्यन्ताभावं वास्तविको यः प्रागभावाधिकरणकालः
तदवच्छिन्नात्यन्ताभावसावगाहते न स्वतिरिक्तध्वंस-प्रागभावाविति
भावः ।

(२) प्रतियोगिसमागदेश्यत्वमित्यर्थः ।

भावाभावे क्वचिद्देशोऽवच्छेदकः क्वचित्काल इति^(१)
चेत् । न । तत्र विद्यमानताविरोधित्वेनैव कपासे न
घट इतिप्रतीतिवैलक्षण्यस्यात्^(२) न त्वेवं भूतसे घटा-
भावप्रतीतिः^(३) ।

अन्ये तु भविष्यति घटो नष्ट इति विषयप्रतीत्यो-
रत्यन्ताभावेनैकेन समर्थयितुमशक्यत्वात्^(४) अन्यथायं
संसर्गाभावइत्यप्याहुः ।

एतेन विशेषणाभाव-विशेष्याभाव-तदुभयाभाव-
घटितं सामग्रीचयमेवास्तु दाहे च जातिचयकल्पन-

ताभ्यामन्तर्गताभ्यामिति भावः । 'अपीत्यस्वरसे तद्दीजमुक्तान्यथा-
सिद्धिरेवेति । विगीतत्वेनेति यद्यप्यनिषिद्धत्वं श्रुत्यनुमापकं

(१) तथाच कालवृत्तितयां देशस्यावच्छेदकत्वं, देशवृत्तितयां कालस्या-
वच्छेदकत्वमिति भावः ।

(२) ध्वंस-प्रागभावावगाहिप्रतीत्योः घटनिष्ठविद्यमानताविरोधित्वेन एक-
स्मिन् देशे घटाभावसत्त्वेऽपि देशान्तरे घटस्य विद्यमानत्वसम्भवात्
अत्यन्ताभावावगाहिप्रतीतेः घटनिष्ठविद्यमानताविरोधित्वेन मिथो-
वैलक्षण्यमिति भावः ।

(३) भूतसे घटाभावप्रतीतिः न घटनिष्ठविद्यमानताविरोधिनीत्यर्थः ।

(४) विषयवैलक्षण्यस्य प्रतीतिवैलक्षण्यनिवृत्तयामकतया ध्वंस-प्रपन्नभावाव-
गाहिप्रतीत्योः अत्यन्ताभावविषयकत्वे वैलक्षण्यसम्भव इति भावः ।

मिति प्रत्युक्तम् । अनुगतहेतुसत्त्वात् दाहवैजात्यस्य
 योग्यानुपलम्भवाधितत्वाच्च व्यक्तियोग्यतयैव जाति-
 योग्यत्वेन^(१) योग्ये अयोग्यजात्यभावात् । ननु प्रहरं
 मा दहेत्यादौ सावधिमन्त्रपाठे मन्त्रविनाशे दाहः
 स्यात् । न च सङ्कल्पविषयकालविशेष एव तत्र प्रति-
 बन्धकः, सङ्कल्पनाशे समयस्य स्वतोऽविशेषात् । न
 च उद्देश्यत्वमेव तत्र विशेषः, तस्य विनाशात् । न
 चोद्देश्यध्वंसोऽपि हेतुः, तस्य यामादूर्ध्वमपि सत्त्वात् ।
 न च मन्त्रपाठजनितमदृष्टमेव तत्र प्रतिबन्धकम्
 तत्कालदाहाप्राप्तिकफलनाशयत्वेन नाग्रे दाहप्रति-
 बन्ध इति वाच्यम् । प्रतिबन्धकमन्त्रपाठस्यानिषि-
 द्धत्वेनाविहितत्वेन चादृष्टाजनकत्वात् तदाचारस्य
 विगीतत्वेन श्रूत्याद्यननुमापकत्वादिति मैवम् । उद्दे-
 श्यत्वज्ञानाहितसंस्कारविषयकालस्य प्रतिबन्धकत्वात् ।

तादृशाविगीतत्वाभावो यद्यस्ति तदा श्रुतिनिषिद्धत्वाद्धर्मजनक-
 मेव तदभावेऽविगीतत्वं श्रुत्यनुमापकमेवेत्युभयथापीदमुक्तं, तथापि
 शिष्टाप्रवृत्तिविषयत्वं विगीतत्वमभिप्रेत्य तदुक्तं । वस्तुतस्तु अलौकि-
 कत्वात् तदनुमानमिदं तु लौकिकमेव मत्यादिवदित्यवधेयं ।

---

(१) व्यक्तियोग्यतैव जातियोग्यत्वे मानमिति ख० ।

ननु प्रतिबन्धमकुर्वतामप्रतिबन्धकत्वेन शक्तिमनपकुर्वतां मन्त्रादीनां न प्रतिबन्धकत्वं अतः शक्तिसिद्धिः । न च कार्यानुत्पाद् एव प्रतिबन्धः तज्जनकत्वमेव प्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यम् । कार्यानुत्पादो हि न तत्प्रागभावो न वा तदुत्तरकालसम्बन्धः तस्य मन्त्राद्यजन्यत्वादिति चेत् । न । मन्त्रादीनामप्रतिबन्धकत्वात् तत्प्रयोक्तारस्तु प्रतिबन्धकाः ते च किञ्चित्करा एव मन्त्रादौ च कार्ये कारखोपचारात् स्वार्थिककन्प्रत्ययाद्वा तथा व्यपदेशः, प्रतिबन्धश्च सामग्रीविरहः, मन्त्राद्यभावघटितसामग्रीविरहश्च मन्त्रादिरेव तदभावाभावस्य तच्चात् ।

नव्यास्तु न प्रतिबन्धकाभावः कारणं न वा शक्तिः किन्तु तत्तत्कालीनदाहविशेषं प्रति तत्तत्कालप्रतिबन्धेतरबह्वैः कारणत्वमिति प्रतिबन्धकाभावः कारणताव-

‘मन्त्राद्यजन्यत्वादिति, यद्यपि योगवत्चेमस्यापि ह्यतिसाध्यत्वं वक्ष्यतीति मन्त्रादिजन्यत्वमस्यैव कार्यानुत्पादस्य तथापि मन्त्राद्यजन्यत्वादित्यस्य मन्त्राद्यकरणकलादित्यर्थः, भवति ह्यनुत्पादस्य मन्त्रादिजन्यत्वेऽपि मन्त्रादीनां तत्कारणता अनुत्पादपूर्वसमयासत्त्वात् प्रागभावं विना तदभावात् प्रतिकन्धकत्वस्य च प्रतिबन्धजनकत्वार्थकत्वादिति ध्येयं ।

मिश्रमतमुपन्यस्यति, ‘नव्यास्त्विति ।

च्छेदको न तु कारणम् दण्डत्ववत्, आकाशादौ त्वेक-
व्यक्तिकेन यथा कारणत्वं क्वचित्प्रतिबन्धेऽप्यन्यत्र शब्दो-
त्पत्तेः किन्तु भेर्यादेः तथा कारणत्वमिति तत्प्रतिबन्धे-
न शब्दोत्पत्तिरित्याहुः । तन्न, वङ्गि-प्रतिबन्धकाभाव-
योरन्वय-व्यतिरेकतौल्येनोभयस्यापि कारणत्वात् न
त्वेकमेवावच्छेदकं विनिगमकाभावात् । किञ्च यस्मिन्

‘भेर्यादिरिति अतद्गुणसंविज्ञानवङ्गिहिणा भेर्याकाशसंयोगादि-
रभिमतोऽन्यथा तथैव भेर्यान्यदा तत्र तदान्यत्र वा शब्दानुत्पाद-
नापत्तेः । इदञ्च समाधिसाम्यादुक्तं, यदा प्रतिबन्धकाभाव एव
हेतुतावच्छेदकत्वेनोच्यते तदा सकलमविकल्पमेवात्यन्ताभावस्या-
व्याप्यवृत्तित्वादिति ।

नन्वन्वय-व्यतिरेकतौल्येन चेदुभयजनकत्वं दण्डदृढत्वयोरुभयोरपि
जनकतापत्तिः । अथ तत्र सकादिसमवधानं दण्डस्य साक्षात्सम्बन्धा-
दिति दण्डमात्रजनकतायां विनिगमकमस्तीति वैषम्यमुच्यते तदे-
तद्वङ्गि-प्रतिबन्धकाभावयोरपि तुल्यं । न च प्रतिबन्धकाभावस्य
वङ्गिविरहकरादावपि सत्त्वात् साक्षात्समवधानमस्यैवेति वाच्यम् ।
अधिकरणविशेषनियतप्रतिबन्धकविशेषस्य कारणान्तरे अभाव-
सत्त्वेऽपि प्रतिबन्धेनाधिकरणविशेषविशेषितप्रतिबन्धकाभावकारणत्वस्य
अवश्यवाच्यतया तादृशस्यास्य समवधानं परम्परासम्बन्धेनैवेत्यवस्था-
भ्युपगमात् तथाच दृढत्ववदिदमवच्छेदकं अस्त्वित्यरुचेराह, ‘किञ्चेति,
‘यस्मिन्निति, कार्यजनक इति शेषः, तेन फलोपधानवत्यां यस्यां

सत्यापि यदभावात्कार्याभावः तस्य कारणत्वमायाति
 न तु तदवच्छेदकत्वम् । न हि कार्यायोगव्यवच्छेदः
 कारणत्वं, किन्तु नियतपूर्वसत्त्वम् । तच्च सहकारि-
 विरहप्रयुक्तकार्याभावेऽप्यक्षतम् । अन्यथा चक्रसहित-
 दण्डत्वेन कारणत्वे सहकार्युच्छेदः । यस्य यद्वर्त्मव-
 गम्यैव नियतपूर्वसत्त्वमवगम्यते तस्य तदवच्छेदकं
 दण्डत्वमिव । सहकारौ तु न तथा । ननु मा भूदर्था-

शक्तौ सत्यामपि यदभावात्कार्याभावः न तदवच्छेदकमित्यर्थः,
 अतोदाहोपहितवद्भावेव प्रतिबन्धकसत्त्वासत्त्वयोः सम्भवेनावच्छेदकत्वं
 दण्डदृढत्वसत्त्वासत्त्वेनैकचेति घटोपहितदण्डदृढत्वाभाव एव नेति
 दृढत्वेनेवान्वधानुविधानमिति तदवच्छेदकमेवेति भावः । उक्त एव
 नियमे विपक्षबाधकमाह, 'न हीति, तथातिकार्यार्थिनः कारणे-
 ऽप्रवृत्त्यापातादिति भावः । 'किन्त्विति इतरसत्त्वे कार्याभावनियम-
 स्तदवच्छेदकमित्यर्थः, यथाश्रुते तु दृढदण्डत्वस्यानवच्छेदकत्वापाते
 व्याप्तिरूपनियमगृहे दृढत्वस्य व्यर्थत्वादिति भावः । 'अन्यथेति
 कार्यायोगेत्यादेः कारणत्व इत्यर्थः, इष्टापत्तावप्रवृत्त्यापत्तिरुक्तैवेति
 स्मर्त्तव्यं । नन्वेवं दण्डत्वमपि सहकार्यैवास्तु नावच्छेदकमित्यत आह,
 'अथेति यदि दण्डलागृहे दण्डहेतुतागृहस्तदा तथा शङ्केतापि न
 चैवं, किन्तु तदादायात्यवश्यं तदवच्छेदकमित्यर्थः । न चैवं दृढत्वं
 नावच्छेदकं स्यादिति वाच्यम् । चक्रभ्रमिद्वारा अनुविधानं दण्ड-

पत्तिः शक्तौ मानमनुमानन्तु स्यात् तथा हि स्थिरो-
 ऽवयवी जनकदशाविशिष्टो वह्निरजनकदशाव्यावृत्त-
 भावभूतधर्मवान्^(१) जनकत्वात् कुण्डकुठारात्तौष्ण-
 कुठारवत् दाह्यासंयुक्तवह्नेः दाह्यासंयुक्तवह्नवच्च प्रति-
 बन्धकसत्त्वे संयोगादेरजनकदशावर्त्तित्वेन तदतिरिक्ता-
 तीन्द्रियभावभूतधर्मसिद्धिः । यद्यपि शक्तेर्भावहेतु-
 जन्यत्वेन नाजनकदशाव्यावृत्तत्वं तथाप्युद्भवविशिष्टा-
 यास्तथात्वम् । यदा धर्मेऽतीन्द्रियत्वं विशेषणम् । न
 च दृष्टान्तासिद्धिः, तुल्याधारत्वेऽपि खोहविशेषघटित-

खेति तादृग्दण्डस्यैव नियतपूर्ववर्त्तिताग्रह इति तदवच्छेदकमतएव
 न वैपरीत्यं विवक्षितविवेकेन चक्रभ्रमिजनकत्वस्यैव दार्ढ्यतथा
 घटकत्वस्याजनकत्वात् । न चैवमन्यं प्रतीति न्यायेन दण्डस्यान्यथा-
 सिद्धितापत्तिः, अन्यमुदासीनमित्यर्थस्य वक्ष्यमाणत्वादिति दिक् ।
 'स्थिरोऽवयवीति मण्यादिसमवधानमात्राधीनाजनकत्वाव्यवहितकाले
 मण्याद्यसमवहितो वह्निरित्यर्थः, तादृग्विशेषणस्यैर्यस्य प्रत्यक्षगम्य-
 त्वार्थमेव स्थिरोऽवयवीत्युक्तं, अवयवी योग्य इति यावत्, अन्यथा
 वह्निलस्य परमाणावृत्त्या अवयवीति व्यर्थं स्यादिति भावः ।

ननु यावच्चजनकदशाव्यावृत्तत्वं न मण्याद्यभावादिनियतकिञ्चिद्वा-
 वृत्तत्वं संयोगस्यापीत्यस्तरसादाह, 'यदेति, न चैवं भावभूतपदं व्यर्थं,
 अभावस्यानुपसम्भिगम्यत्वेन भट्टनये तस्याप्यतीन्द्रियतया तदुपादानात्

(१) अजनकदशाव्यावर्त्तकभावभूतधर्मवानिति ख० ।

कुठारे विसृष्टसिद्धिदाकार्यवलादतीन्द्रियतीक्ष्णत्व-
सिद्धेः । अथवा तथाभूत एव वह्निः कार्यानुकूला-
तीन्द्रियाद्विषयधर्मसमवायौ जनकत्वात् आत्मवत्,
अतीन्द्रियत्वञ्च यद्यपि न साक्षात्काराविषयत्वं अनित्य-
साक्षात्काराविषयत्वं योगजधर्माद्यजन्यसाक्षात्कारावि-
षयत्वं वा, परस्वं वा प्रत्यसिद्धेः संयोगादिपञ्चक-
जन्यज्ञानाविषयत्वमैन्द्रियकाणामपि, तथापि संयोगा-
द्यन्यतरप्रत्यासत्तिजन्यसाक्षात्काराविषयत्वमुभयवादि-

गुरुनयेऽपि दुरदृष्टाभावादेरतीन्द्रियस्य वारणायोपादानमिति
भावः । 'कार्येति कार्यानुकूलताद्रूप्यसिद्धये, अतएव कार्यपदं
स्वकार्यपरमत एव च हेतौ जनकत्वमपि तज्जनकत्वमन्यथा
व्यभिचारापातादिति, अतएव चाप्येऽर्थान्तरग्रहणा दाहे कार्य-तद-
भावात्, अद्विष्टपदमदृष्टवदात्मसंयोगेनातीन्द्रियपरमुष्णस्यैऽर्थान्तर-
वारणाय समवायपदमप्युक्तक्रमेण मस्याद्यभाववारणायेति भावः ।

ननु हेत्वादिरन्यतरासिद्धेऽपि प्रसाध्याङ्गकत्वात् न साध्यमपि
तथा तत्प्रतिबन्धनार्थमेवोक्तप्रयासेन अन्यस्यापि तत्साधकस्याप्रसिद्ध-
साधकतया प्रकृततुल्यत्वादित्युभयसिद्धमतीन्द्रियत्वं निर्वक्तुमशक्यं
अन्यतरासिद्ध्या केषाञ्चिदर्थं दूषयति, 'परस्वमिति, व्युत्क्रमेण सङ्गम-
नीचन्नेवाद्यद्वयं न स्वप्नति शेषं न परम्यतीत्यर्थः, 'तथापीति, यद्यपि
संयोगादिजन्यज्ञानपञ्चकविषयकत्वमनुगतमस्त्वैव तथापि कूटापेच-
यैकाभावस्य लघुत्वात् तद्गर्भमेव साध्यमुक्तं । 'उभयेति, यद्यप्येवमुभय-

सिद्धम्, अन्यतरत्वञ्च तदन्यान्यत्वम् । न चाभावा-

मतसुक्तं उभयेति यद्यप्येवमुभयमतप्रसिद्धावन्यतरसिद्धव्यर्थविशेषकता
 तथापि साध्ये व्यर्थविशेषणतार्थान्तरं हेतुव्यर्थविशेषणताधिकवक्ष्यमिति
 प्राचीनमतेन प्रयोगात् । वस्तुतस्तु साध्ये व्यर्थविशेषणता न दोषः
 हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य गुह-
 ष्यवच्छेदके सुग्रहत्वादधिकरणगौरवस्यादोषत्वात् सघाविव गुह-
 ष्यधिकरणे सत्यां सामग्र्यामभावग्रहादन्यथा तथाभूतावच्छेदकत्वा-
 भावेऽऽह्येते विशेषणे तथाभूतावच्छेदकत्वग्रहे व्यभिचारित्वापत्तेः
 हेतौ तु नीलधूमत्वादि नाधिकरणकोटौ किन्तु अवच्छेदककोटा-
 विति व्यर्थविशेषणता भवत्येव । न च वीजसान्यादुभयमपि दोष-
 इत्यनेन विरोधः, अन्योन्याभावगर्भव्याप्तेरेव गमकतेति मताद-
 ष्टम्भेन तदभिधानात् तत्र हि साध्यवतोऽन्योन्याभावप्रतियोगितया
 साध्यस्यावच्छेदककोटिप्रवेशादुभयगर्भैव व्याप्तिरनुमितिहेतुरित्युक्त-
 मेवेत्यन्यत्र प्रसथानुमानादौ सुव्यक्तं सर्वमिति । नन्वन्यतरत्वं प्रत्येक-
 मात्रनिष्ठमित्यत आह, 'अन्यतरत्वमिति, तदन्यान्यत्वञ्च संयोगत्वा-
 द्यवच्छिन्नजनकत्वानाश्रयत्वं, यथाश्रुते संयुक्तसमवायादौ समवाय-
 गर्भतया संयोग-समवायान्यान्यत्वेन पञ्चग्रहणं विद्ध्येत । किञ्च पूर्व-
 वदुभयमतसाधारणानुपपत्तिरात्ममनोयोगस्य योगिप्रत्यक्षादावपि
 जनकत्वात् संयोगत्वादि च विषयविशेषसंयोगत्वादि वक्तव्यं अन्यथा-
 त्ममनःसंयोगस्यापि संयोगत्वेन जनकतयोक्तविरोधापत्तिः । न च
 विषयपर्यन्तविशेषणे संयोगत्वस्य विशेषत्वपर्यन्तविवक्षा न युक्तेति

तीन्द्रियत्वं, तस्यासिद्धेः । न च वज्रही स्थितिस्थापके-
नार्थान्तरं, तत्र तदभावात् क्रियाया वेगेनादृष्टवदात्म-
संयोगेन बोध्यते: न चात्मत्वं नित्यत्वं बोधाधिः । स्पर्शक-
त्वादिमति द्यष्टुके साध्याव्यापकत्वात् । यद्वा पिण्डी-
भूतो वज्रः दाहानुकूलाद्विष्ठातीन्द्रियभावमृतधर्मवान्
दाहजनकत्वादात्मवत्, न चात्मत्वमुपाधिः, अदृष्टत्वस्य

वाच्यम् । मनोगोचरयोगिप्रत्यक्षस्य संयोगजन्यतया मनसोऽतीन्द्रिय-
त्वानुपपत्तेरिति भावः । 'तस्येति उक्तसाक्षात्काराविषयत्वस्येत्यर्थः,
तस्याधिकरणरूपतया संयोगादिप्रत्यासत्तैव गहादिति भावः । यद्वा
'तस्येत्यनन्तरमतिरिक्तस्येति शेषः, तथाच पूर्ववदेव संयोगादिपाञ्च-
त्वमिति भावः ।

केचिद्भावातीन्द्रियत्वमित्यनन्तरं दोष इति पदमध्याहरन्ति,
तेनाभावातीन्द्रियत्वेऽपि न कापि क्षतिरित्यर्थः, 'तस्यासिद्धेः' अती-
न्द्रियत्वलक्षणासिद्धेः, अपि तु प्रकृते अतीन्द्रियपदेनेदं विवक्षितं
तेनाभावातीन्द्रियद्वारसमवायपदं साध्ये उपात्तं अन्यथा स्वमतेन
महानयेऽभावातीन्द्रियत्वेऽपि न्यायनये तस्यातथालेन तद्द्वारकसमवाय-
पदगर्भसाध्यमन्यतरासिद्धं स्यादिति वदन्ति ।

ननु यदि कार्यसामान्यगर्भं साध्यं तदा स्थितिस्थापकेनार्थान्तरा-
शङ्का दाहलक्षणविशेषकार्यगर्भं तच्छङ्कापि नेति तथैवानुमानमाह,
'यदेति अदृष्टत्वस्य धर्मत्वादेरित्यर्थः, न चादृष्टपदेनैव तद्वारित-

दाहानुकूलत्वेनादृष्टे साध्याव्यापकत्वात् । अथवा कर-
वह्निसंयोगः कार्यानुकूलातीन्द्रियधर्मसमवायी जन-
कत्वादात्मवत् द्युणुकवच्च । न चात्मत्वं द्रव्यत्वं बोधाधिः,
द्युणुकैकत्व-स्पर्शादौ साध्याव्यापकत्वात् । यद्वा प्रति-
बन्धकदशायां प्रत्यक्षसकलदाहहेतुसमवहितो दाहा-
जनको वह्निः जनकदशावृत्तिकार्यानुकूलभावभूतधर्म-
शून्योऽजनकत्वात् कुण्ठकुठारवत् । यद्वा तथाभूतो
वह्निर्दाहजनकदशावृत्तिदाहानुकूलभावभूतधर्मशून्यः

मिति वाच्यम् । अदिष्टपदस्याव्यासवृत्तिलात्मकत्वात् । न चादृष्ट-
त्वाभावेन कार्यत्वाभावाभावात् तदनुकूलमिति वाच्यम् । अदृष्टस्य
तद्वाप्यतया स्वस्वव्याप्येतरसमवधाने कार्याभावव्यापकाभावप्रतियो-
गित्वसंज्ञकार्याभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वरूपानुकूलत्ववस्त्वसत्त्वा-
दिति भावः । 'कार्यानुकूलेति स्वकार्यानुकूलेत्यर्थः । 'न चात्मत्व-
मिति, दाहजनकत्वरूपपक्षधर्मत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकमिति शेषः ।
शुद्धसाध्यव्यापकमाह, 'द्रव्यत्वमिति, 'द्युणुकेति । न च तन्निष्ठसैक-
त्वादेरनुकूलस्यातीन्द्रियत्वाभावात् तत्र साध्यमेव नास्ति कथमेत-
दिति वाच्यम् । धर्माग्रस्याविवक्षितत्वेन तत्समवायित्वस्य च तन्नि-
ष्ठस्यसमवायाश्रयत्वात्प्राक्तया समवायिद्युणुकमादायैव तत्र साध्यस-
म्बन्धमिति भावः । नन्वनुकूलत्वं यद्यवच्छेदकत्वं तदा दृष्टान्तसिद्धिरथ
जनकत्वं तदा शक्तौ तथाभ्युपगमेऽपसिद्धान्त इत्युभयसाधारणं तदाह,

दाहाजनकत्वात् दाह्यासंयुक्तवद्भवत् । अनुकूलत्वञ्च
 कार्याभावप्रयोजकाभावप्रतियोगित्वं कारख-तदवच्छे-
 दकसाधारखं, दृढदण्डत्वेन कारखत्वे दृढत्वाभावादपि
 कार्याभावदर्शनादिति । उच्यते । साध्यं विनापि
 उभयसिद्धप्रतिबन्धकाभावादेव जनकत्वादिहेतुसम्भ-
 वात् विपक्षबाधकाभावेनानुमानानामप्रयोजकत्वम् ।
 यदिच सहचारदर्शन-व्यभिचारादर्शनेोपाध्यनुपलम्भ-
 माचादेव व्याप्तिग्रहः तदा शक्तिसिद्धानन्तरं तेनैव
 हेतुना साध्ये शक्त्यतिरिक्तत्वप्रक्षेपेण शक्त्यतिरिक्त-
 दाहानुकूलातीन्द्रियधर्मसिद्धिः । एवं तत्तदतिरिक्त-
 प्रक्षेपात्तेनैव हेतुनानन्तादृशधर्मसिद्धिप्रसङ्गः द्विती-
 यादितादृशधर्मसिद्धिं विनापि प्रथमानुमितशक्त्यैव
 जनकत्वाद्युपपत्तेर्न तादृशानन्तधर्मसिद्धिरिति चेत्,
 इत्तैवं शक्तिं विनापि तदर्थसिद्धेः किं शक्त्या । यदि
 ईश्वरानन्त्यवत् न शक्त्यानन्त्यमित्युक्तम्, तदबोधान्
 कार्यमात्रे हि कर्तृत्वेन कारणत्वं न त्वीश्वरत्वेन

‘अनुकूलत्वञ्चेति यथाचैतत् तथोक्तं । नन्वनुकूलतर्की न प्रयोजकः
 प्रतिकूलतर्काभावस्तु प्रयोजक एव तथाचानन्तादृशस्वीकार एव
 प्रतिकूल इति प्रवाहोमास्तु शक्तिस्तु सिध्यत्येवेत्यरुचेर्दोषान्तरमाह,

द्विकर्तृकत्वादिना वा गौरवात्, घटे त्वार्थः समाजः ।
 एवमजनकदशाव्यावृत्तत्वेनैव प्रयोजकत्वं, न तु भावमू-
 तत्वेनेति गौरवात् । अपि च भावकार्यमात्रस्य सम-
 वायिकारणजन्यत्वेन शक्तेरपि तथात्वात् शक्त्यनुकूला
 शक्तिरपरा समवायिकारणे मन्तव्या । एवं सापि सम-
 वायिकारणजन्येति तदनुकूलशक्तिस्वीकारे शक्त्यन-
 वस्था । किञ्च प्रथमानुमानेऽजनकत्वं न स्वरूपायोग्य-

‘अपि चेति, यद्यपि निमित्तकारणे शक्तिरस्यैवेत्यनवस्था तथाप्ये-
 काधिकरणकारणान्तराशक्तिरूपानिष्ठप्रसञ्जनाय समवायिकारणप-
 र्वन्तगवेषणं । यद्यपि प्रामाणिकतथैवमनवस्थोद्धर्तुं शक्यत एव तथा-
 प्यवच्छेदकीभूतशक्तावुत्पन्नायां कार्याशक्तिरुत्पद्यत एवेति प्राक्
 प्राक्शक्तिमत्त्वे शक्त्यन्तरशक्तिषिद्धिरिति मूलभूतप्रथमानुत्पत्तौ
 नैकापि स्यात् वा सहजापि स्यादिति मन्तव्यं । एतच्च कार्यशक्तिपक्षे,
 यदिच नित्यैव शक्तिस्तदा प्रतिबन्धकवक्त्रेरपि दाहापत्तिः । न
 चोद्धृता सा तदा नेति वाच्यम् । उद्धृतत्वमपि नित्यं यदि तदेव
 शक्तिरस्येऽभिषिच्यतां किमन्तर्गुणा नित्यशक्तेति ध्येयम् । ननु
 भावमात्रकार्यस्य समवायिकारणजन्यत्वं न परोमन्यते समवायस्य
 भावकार्यस्यापि तथाभावादित्युक्तयुक्तेः स्वसाध्यादिकलेनातुष्यन्नाह,
 ‘किञ्चेति, यद्यपि द्वितीयत्वे मानसाधारणमिदं दूषणं तथाप्यजन-
 कत्वगर्भ-तद्गर्भांश्चां कोटिद्वयं विभज्य प्रथमानुमानपदं प्रथमकोष-

त्वम् बह्वै कुठारे च तदभावात्, किन्तु कार्यानुप-
धानम्, तथाच तदनुपधानदशायामपि बह्वै शक्तिः
कुठारे तैश्चामिति बाधो दृष्टान्तासिद्धिश्च लौहविशेषा-
णामेव सातिशयच्छिदाजनकत्वमिति नातीन्द्रिय-
तैश्चामितिः । अग्रिमचतुर्षु बहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्व-
मुपाधिः तुल्ययोगश्चेमत्वेऽपि सन्दिग्धोपाधित्वेन दूषक-

नुमानपरत्वेनोभयपरं द्रष्टव्यं । यदा बाधात् तत्र स्फुट एव दोषः
किमन्येनेति तदपहारेषेदं प्रथमपदं । यद्यपि चोद्धृतत्वविशिष्टा-
शक्तिरजनकदशाव्यावृत्तेरिति पूर्वपक्षे कष्टकोद्धारः स्फुट एवास्ति
तथापि नित्यानित्यकक्षेपेन पूर्वोक्तेनोद्धृतत्वे मानाभाव इत्यवष्टम्भेन
इदमुक्तमिति भावः । अतीन्द्रियगर्भे साधे बाधोद्धारं प्रागुक्तं
दूषयति, 'लौहेति । ननु जातिविशेषोऽपि स्फुट इति कार्य-
विशेषव्यङ्गतया कार्यविशेषोन्नेयत्वात् शक्तेरकल्प्य एव स इति
विनिगमकाभावः यतस्तद्दोषमुपेक्ष्य तदनुमानमग्रिमं, प्रथमाग्रिम-
चतुष्के दोषान्तरमाह, 'अग्रिमेति, अत्र प्रथमदये चरमे च कार्य-
पदं साध्यस्यं यदि बह्विकार्यपरं तदा स्थितिस्थापकवति पार्थिवे
साध्यासत्त्वेन साध्यव्यापकत्वमस्तीत्यनेनापार्थिवपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्य-
व्यापकत्वाभिसन्धानेन वा चतुर्वित्युक्तं, अन्यथा शाखादौ यथाश्रुते
साध्याव्यापकत्वस्य तत्र चिन्वापत्तेरित्यवधेयम् । ननु प्रयोजकत्वेनैव
तुल्ययोगश्चेमत्वमन्यथा तर्कसत्त्वे चोपाधिसन्देहानवकाशादित्यप्रयो-
जकत्वस्य प्राक्शब्दतोऽप्युद्भावनेनार्थाधिपुनरुक्तमिति तदित्यतुल्यम्

त्वात् । अपि च जनकत्वस्य केवलान्वयित्वेन व्यतिरेका-
प्रसिद्ध्या नान्वय-व्यतिरेकी । न च जनकत्वाभावस्य शक्ता-
वेव प्रसिद्धिः, अन्योन्याश्रयात् । न च गुरुवचनपर-
म्परात एव वाक्यार्थतया तत्सिद्धिः, त्वन्नये सिद्ध्यर्थस्या-
प्रमाणत्वात् । न च परार्द्धसङ्ख्यायां साध्यजनकत्व-व्यति-
रेकयोः प्रसिद्धिः, अप्रत्यक्षायाः शब्दैकवेद्यायाः तस्याः
प्रत्यक्षेण साध्य-हेतुव्यतिरेकयोर्ग्रहीतुमशक्यत्वात् । एतेन

दोषान्तरमाह, 'अपि चेति, 'अप्रत्यक्षाया इति । न चाप्रत्यक्षतया
प्रत्यक्षतोऽन्वयादिमां गृह्यतां मानान्तरेणैव गृह्यतामिति वाच्यम् ।
मानान्तरं हि न शब्दः सिद्धार्थानुमानमपि शक्तिग्राहकानुमानस्य
जनकत्वाभाव एव पर्यवसानात् । न हि जनकत्वाभावमन्तरेण का-
र्यानुकूलातीन्द्रियाभावानुमानं, जनकत्वसत्त्वे तस्यावश्यकत्वात् । न च
तदनुमानं साध्य-साधनाभावव्याप्तिग्रहमन्तरेण । न च सङ्ग-हस्तदुभय-
व्यतिरेकप्रसिद्धिं विना, तदुभयाभावस्य साध्य-साधन एवेति साध्य-
साधनव्याप्तिग्रहे तदभावव्याप्तिधौः तस्यां च सत्यां तदुभयव्याप्तिधौ-
रन्योन्याश्रय इति भावः । एतेन जनकत्वाभाव आकाशपरिमाणादौ
प्रसिद्ध इति यत् केनाप्युक्तं तदपि प्रत्युक्तम् । न हि तद्विरहः कापि
प्रत्यक्षे, तस्य स्वप्रत्यक्षाजनकत्वमित्यमादित्यतौन्द्रिय एव वाच्यः
तत्रैवमेवान्योन्याश्रयसत्त्वादिति । 'एतेन पण्डेति, न च परार्द्धसङ्ख्या-
पण्डापूर्वयोः स्वत्वध्वंसजनकत्वादेव नाजनकत्वमिति वाच्यम् । तन्नते
ध्वंसस्थाधिकरणादिरूपतया तेषां तज्जन्यत्वादिति भावः ।

पश्यापूर्वेऽपि तत्सिद्धिरपास्ता । स्यादेतत् तृणारखि-
मखीनां वृद्धौ कारणत्वादेकशक्तिमत्त्वमुपेयम् एकजा-
तीयकार्ये एकजातीयकारणत्वनियमात् । वृद्धवान्तर-
जातीये तेषां प्रत्येकं कारणत्वमिति चेत् । न ।
वृद्धिजातीयस्याकस्मिकतापत्तेः कारणगतैकरूपमपहाय
कार्यगतबहुतररूपकल्पने गौरवात् । तृणारखि-
मखिप्रभववृद्धिषु अवान्तरजातेरनुपलम्भबाधितत्वाच्च ।
यच्च तत्तदिन्धनप्रयोज्यं प्रदीप-दारुदहनादौ वैजा-
त्यमनुभूयते तच्च कारणेष्वेकशक्तिमत्त्वमपि नास्ति ।

ननु मा भूत् केवसान्बधितयोक्तानुशासनं शक्तिसाधनं किन्तु
दृष्यादिसखेऽवच्छेदकत्वेन शक्तिविद्यमानन्तरं वृद्धिनिष्ठदाहादिकारण-
तावच्छेदको धर्मः शक्तिः कारणतावच्छेदकत्वात् दृष्यनिष्ठतादृग्-
धर्मवदित्यनुमानात् शक्तिः सिद्धोदित्यभिषन्धिना दृष्यादिशक्तिं
साधयति, 'स्यादेतदिति । ननु दृष्यादिनिष्ठैका शक्तिस्तदा यदि
षा नित्या अन्विश्यत्वे गौरववैपरीत्यं नित्यता च न सम्भवत्येव
प्रागुक्तवदित्यस्वरसादाच्च, 'दृष्येति, तथाच प्रतिव्यक्तिशक्तिस्वीकारेऽपि
न दोषः प्रामाणिकत्वाङ्गीरवस्येति भावः ।

ननु कार्यवैजात्यमेकच कारणभेदेन कृतमित्यत आह,
'प्रदीपेति, तच्चानुपलम्भबाध एव नास्तीति भावः । ननु

किञ्च गोमय-हृदयिकप्रभवहृदयिकादिषु वैजात्यकल्पने तद्व्यभवहृदयिकेष्वपि वैजात्यं कल्पयन्नेवं तद्व्यभव-तद्व्य-भवेष्टपीति वैजात्यानन्त्यं विजातीयकारणानां विजातीयकार्यजनकत्वनियमात् । न च तयोर्नैकोहृदयिकः, बुद्धिव्यपदेशयोरविशेषात् । यदि विजातीयेष्वेककार्य-शक्तिसमवायान्न कार्यविशेषात्कारणविशेषः तदभावात्तदभावः क्वाप्यनुमीयेत, तदभावेऽपि तज्जातीय-शक्तिमतोऽन्यस्मादपि तदुत्पत्तिसम्भवादिति चेत्, वह्निरहृदयिकादावेवमेतत् । निरूपितनियतवज्जादिकारणक-धूमादौ कुतो न तदनुमानम् । अन्यथा कार्यवैजात्ये-ऽपि तृणस्य वह्निरविशेष इव वह्नित्वेन धूमविशेष एव कारणत्वं न तु धूममात्रे । तृणादिप्रभवत्वग्रहानन्तरं वह्नवान्तरजातेर्ग्रहवद्वह्निरतदन्यजन्यत्वज्ञानानन्तरं धूमावान्तरजातिग्रहे भविष्यतीत्यप्याशङ्क्येत । बाधकं विना धूमत्वेन वह्निकार्यतेति चेत्, तर्हि बाधकं विना धूमं प्रति वह्नित्वेन कारणतेत्यपि तुल्यम् ।

यत्तु तृणत्वेन कारणत्वग्रहस्योपजीव्यत्वात्तद्रक्षार्थं वह्नौ जातिविशेष एव कल्पयत इति, तन्न, वह्नित्वेन कार्यत्वग्रहात्तद्रक्षार्थं तृणादौ शक्तिकल्पनौचित्यात् ।

कारणव्यञ्जैव जातिः कार्यं इत्यरुचेर्दीर्घान्तरमाह, 'किञ्चेति ।

यथा धाम्ब्य-व्यतिरेकाभ्यां तृण-फूत्कारयोः परस्पर-सहकारित्वं तथैव तच्छक्तयोरपि परस्परसहकारित्वेन वज्रानुकूलत्वं तथैव कार्य्यदर्शनात् । एवं तृणारणि-मणि-फूत्कार-निर्मन्थन-तरणिकिरणानां वज्रानुकूल-शक्तिमत्त्वेन कारणत्वेऽपि फूत्कारेण तृणादेव निर्मन्थने-नारणेरेव प्रतिफलिततरणिकिरणैर्मण्येरेवाभ्युत्पत्तिर्न तु मणि-फूत्कारादिभ्यः, मणि-फूत्कारशक्तयोः परस्पर-सहकारित्वविरहात् ।

यत्तु तृण-फूत्कारादिस्तोमचये विशिष्टे शक्तिरिति, तन्न, तृणत्वेन गृहीतकारणताभङ्गप्रसङ्गादिति उच्यते, तृणारणि-मणि-फूत्कारादिव्यक्तीनामानन्धेन प्रतिव्य-

‘तथैव तच्छक्तोरपीति । नन्वेककार्य्यकारणतावच्छेदकावच्छिन्नानां परस्परसम्बलनं कार्य्यजनने तन्मं तथाच वज्रित्वावच्छिन्नं प्रति कार्य्यजनकतावच्छेदिका या शक्तिस्तदवच्छिन्नसम्बलनं तृण-फूत्कार-तृणारण्येव परिणमति नैवं सकारिनियमः स हि फलविरोधेन निर्वहति स च कार्य्यतावच्छेदकभेद इति सहकारिनियमादेव कार्य्यवैजात्यं । नन्वेकशक्तिमत्त्वं जनकस्येति, मैवं, तृणादीनां वज्रित्वावच्छिन्नं प्रत्येकशक्तिमत्त्वेन फूत्कारादीनां तृणजन्यवज्रित्वाद्यवच्छिन्नं प्रति जनकत्वेनैव शक्तिसिद्धि-सहकारिनियमयोर्द्वयोरप्युपपत्तेरिति भावः ।

एकदेशिमतं निरस्यति, ‘यत्त्विति, ‘प्रतिव्यक्तीति । ननु नित्यता-

क्तिभावहेतुजनितानन्तशक्तिस्वीकारे गौरवम् तावद-
नन्तव्यक्तिजन्यानन्तवह्न्यक्तिषु जातिकल्पने लाघव-
मिति तदेव कल्पते । न च जाती योग्यानुपलब्धि-
बाधः, गोमय-वृश्चिक प्रभववृश्चिकयोरौषधीलत्व-कपि-
लत्वव्यङ्ग्यवैजात्यस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । तृणजन्यनाना-
वह्न्यक्तिषु तृणजन्यत्वज्ञानानन्तरं मणिजन्यव्या-
वृत्तानुगतबुद्धिरस्ति जातिविषया । तृणजन्यत्वेनोपा-
धिना सेति चेत् । न । बाधकं विनानुगतबुद्धेस्तद्यज्ञ-
जातिविषयत्वनियमात् ।

पक्षे न गौरवमिदमिति नित्यैव सास्तु । न च प्रतिबन्धेऽपि
दृष्टाद्वाहापत्त्याऽनित्यत्वं वाच्यमिति वाच्यम् । दृष्टकारणतामुप-
जीव्य प्रतिबन्धकल्पनेत्युपजीव्यप्रथमकृतृप्रनित्यशक्तौ सत्यामपि प्रति-
बन्धे फलादर्शनेन तद्गतोद्भूतत्वादिकल्पनात् । न ह्युत्तरकालीनोप-
जीवकानित्यधर्मान्तरकल्पनयैवान्यथासिद्धिरूपजीव्यां प्रथमकृतृतां श-
क्तिमपवदतीति । मैवम् । शक्तिर्ह्युपजीव्या प्रतिबन्धककल्पने न तु
तन्नित्यत्वमपि, तत्कल्पनां विनापि प्रतिबन्धादिकल्पनादिति
भावः । 'जातीति, न च कारण एवैका जातिः कल्प्यतामिति
वाच्यम् । शिखात्वादिना सङ्करप्रसङ्गात् इति भावः । उक्तयुक्त्वा
प्रमाणान्तरबलादेवातिरिक्तजातिषिद्धौ तदवच्छेदकत्वकल्पनात् तद-
वृत्तौ च मणिजन्यव्यावृत्तफूत्कारजन्यत्वसञ्चणानुगतबुद्धिरित्यर्थः,
'बाधकमिति, फूत्कारस्य वङ्गित्वावच्छिन्नं प्रत्येव जनकत्वे प्रागुक्त-

न च गोमय-वृश्चिकप्रभववृश्चिकपरम्परायामनु-
गतजात्यापत्तिः, गोमयजन्यवृश्चिकप्रभववृश्चिकेषु वृश्चि-
कप्रभवत्वजातेः सत्त्वात् । वज्रिमात्रे च दाहस्पर्शवान-
वयवस्तत्संयोगः सेवनादिश्च कारणाणि । न च तृष्णा-
दिकं विनापि तदुत्पत्तिप्रसङ्गः, विशेषसामग्रीमादा-

युक्त्वा मणिसमवधानेऽपि कार्यापत्तिः दृणजन्यत्वेन जनकत्वे गौरव-
मेवेति फूत्कारजन्यतायाश्चकमेव साधवसहकृतमवान्तरजातिं कल्प-
यति यैव फूत्कारजन्यतावच्छेदिका दृणजन्यतावच्छेदकत्वेन कृष्णानु-
गतधीकारणं न तूक्तोपाधेरुक्तसाधवेन जातेरावश्यकतया उपाधे-
स्त्वप्रतीतावतन्त्रत्वादिति भावः । एतेनेदमपि निरस्तं कार्थ्यताव-
च्छेदकाननुगमस्वादोषतया तत्तद्विहितमेवावच्छेदकमस्तु किमनु-
गमेनोपाधिना जात्या वेति साधवसत्तादेव बाधकाभावेन काष्ठा-
न्तरजातिसत्त्वाच्च । अतएव तत्तद्रूपध्वंसादौ कार्थ्येऽनुगतसमवा-
च्छादिनाशजन्ये तत्तद्भक्तित्वमेवावच्छेदकमिति सिद्धान्तस्तथावान्तर-
जातिर्भवति । तदर्थं संक्षिप्तविभागो यत्र जातिः प्रमिता यत्र वा
साधवेन कल्प्यमानायां बाधकाभावस्तत्रोभयथावान्तरजातिरवच्छे-
दिका अन्यचाननुगतो धर्म इत्यवधेयं । 'गोमयजन्येति, कार्थ्यवैजा-
त्येन विजातीयकारणकल्पनं न तु कारणवैजात्येन विजातीयकार्थ्य-
कल्पनमिति भावः । न हि वज्रिमात्रस्याकस्मिकत्वं, प्रागुक्तं तदु-
द्धरति, 'वज्रिमात्र इति, दृणरूपादौ प्रसिद्धं तदभावश्च मणिसन्ने
सुग्रह इति तदवच्छेदेन मणिजन्यत्वं याद्व्यमिति हेत्वन्तरमाह,

यैव सामान्यसामग्र्या जनकत्वात् । ननु तृणारणि-
मणीनां वह्नौ कारणत्वग्रहे शक्ति-वैजात्ययोरन्यतर-
कल्पनं तद्ग्रहश्च नान्वय-व्यतिरेकाभ्यां व्यभिचारात् ।
अथारणि-मण्यभाववति स्तोमविशेषे तृणं विना वह्नि-
व्यतिरेकः तृणान्वये वह्निरित्यन्वय-व्यतिरेकाभ्यां तथैव
स्तोमे तदितरसकलहेतुसमवधाने^(१) तृणान्वयेऽवश्यं
वह्निरिति नियतान्वयेन रासभादिव्यावृत्तेन तृणा-
दिकारणताग्रह इति चेत् । न । तृणं विनापि वह्नि-
रिति ज्ञाने सति वह्निनियतपर्ववर्तित्वस्य कारणत्वस्य
ग्रहीतुमशक्यत्वात् तृणाजन्ये वह्नौ मण्येः कारणत्व-
ग्रह इति चेत् । न । व्यभिचारेण वह्नौ तृणजन्यत्वाग्रहे
तदजन्यत्वस्याप्यग्रहात् वह्निमात्रस्यैव तदजन्यत्वाच्च ।
न च मण्यजन्यत्वेन तृणजन्यत्वग्रहः, अन्योऽन्याश्र-
यात् । यत्तु यत्र कारणताग्रहकं नास्ति तत्र व्यभि-

‘वह्नीति, व्यभिचारेण तृणाजन्यत्वं याद्वमिति वह्नित्वावच्छिन्नं प्रत्येव
मण्यजन्यत्वग्रहो वाच्यः स च न सम्भवति व्यभिचारादेवेति भावः ।

ननु तृणस्य विशेषं प्रति न व्यभिचार इति विशेषमाशङ्क्यं
तन्निषेधति, ‘न चेति ।

---

(१) तदितरहेतुसकलसमवधान इति ख० ।

चारस्तद्ग्रहपरिपन्थीति । तन्न । अबाधितनियतपूर्व-
वर्तित्वाभावग्रहे तद्ग्रहस्यासम्भवात् अभावप्रमायां
भावज्ञानानुदयादिति उच्यते । उक्तग्राहकैर्वह्निनिष्ठ-
कार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकरूपवत्त्वं तृणस्य तृ-
णनिष्ठकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकरूपवत्त्वं वहे-
र्वा अकार्याकारणव्यावृत्तं रूपं परिच्छिद्यते न तु
तृणत्वेन कारणत्वं वह्नित्वेन कार्यत्वं वा, तच्चोभयथापि
सम्भवति वह्नित्वेन कार्यतया तदनुकूलशक्तियोगित्वेन
च (१) तृणादीनां कारणतया वह्नित्वावान्तरजाति-

‘उक्तेति, अन्यथ-व्यतिरेकौ द्वौ नियतान्वयश्चैकइति त्रिलाद्-
बहुवचननिर्देशः । ‘अकार्याकारणेति कार्य-कारणभाव-इत्यर्थः ।
न च उक्तव्यभिचारज्ञाने जाते कथमव्यभिचाररूपनियमगर्भ-
हेतुताग्रह इति वाच्यम् । समानप्रकारकविरोधिज्ञानस्यैव प्र-
तिबन्धकतया दृणत्वावच्छिन्नस्य वह्निजन्यत्वावच्छिन्नहेतुतामायाति
वह्नित्वाश्रये दृणत्वाश्रयव्यभिचाराग्रहणात् दृणं वह्निजनकमिति
तदाश्रययोर्हेतु-हेतुमद्भावग्रहस्तु स्यादेव गङ्गास्नानं विना अश्वमे-
धात्स्वर्ग इति जानतः “स्वर्गजनकं गङ्गास्नानमिति श्रुतिवाक्य-
जन्यज्ञानवतः, अत एवाह न दृणत्वेन हेतुत्वं वह्नित्वेन कार्यत्वं

(१) तदनुकूलशक्तिमत्त्वेनेति ख० ।

विशेषेण कार्यतया वा तच्च विनिगमकमुक्तमेव ।
 अथ तृणारणि-मणीनामभावचये न कार्य्य अभाव-
 चयाभावे कार्य्यमिति अन्वय-व्यतिरेकाभ्यामभाव-
 चयाभावत्वेन तृणादीनां कारणत्वमिति न व्यभि-
 चारः अभावाभावस्य^(१) भावपर्यवसन्नत्वादिति चेत्,
 अभावचयाभावः किं तृणादिप्रत्येकव्यापकोऽन्य एव^(२)
 उत तृणादिप्रत्येकमेव, आद्येऽभावस्य कारणत्वमिति

वेत्यन्यथा कार्य्य-कारणभावाग्रहेण हेतुत्वं कार्य्यत्वं वेति सामान्यत-
 एव प्रतिषेधेत । न चोक्तज्ञानस्य हेतु-हेतुमद्भावविषयत्वं अनुभव-
 विरुद्धमिति वाच्यम् । तृणनिष्ठकारणतानिरूपितकार्य्यताश्रयत्वादे-
 रेव कार्य्यकारणभावत्वात् । न च कार्य्यतावच्छेदकत्वज्ञानं कार्य्य-
 तावद्विषयमेव नेति वाच्यम् । तदवच्छेदकत्वस्य तदाश्रयमात्रवृत्ति-
 त्वार्थकत्वात् कार्य्यतावच्छेदकत्वविषयत्वे कार्य्यताश्रयत्वविषयत्वनिश्च-
 यमात् । न चैवं तृणनिष्ठकारणताप्रतियोगिककार्य्यताश्रयत्वं गृह्यत-
 इत्येव क्रियतां, अग्रिमविनिगमकगवेषणस्य सामान्यतोऽवच्छेदकत्वग्रहं
 विनानुपपत्तेः सामान्यतोद्दृष्टावतारे सत्येव परिशेषावतारादिति
 भावः । 'किं तृणादीति अभावत्रयप्रतियोगिकव्याप्त्यवृत्तिप्रति-

(१) अभावाभावत्वस्येति ख० ।

(२) किं तृणादिप्रत्येकव्यापकोऽप्येक एवेति ख० ।

किमायातं तृणादिकारणत्वे । द्वितीये तृणस्य नारखि-
मण्यभावाभावत्वं तदुभयत्वापत्तेः । एतेनाभावत्रये न
कार्यं तदभावे कार्यमित्यन्वय-व्यतिरेकाभ्यां तृणादि-
प्रत्येकस्य कारणत्वग्रह इति परास्तम् । स्यादेतत्, मा
भूत्सहजशक्तिराधेयशक्तिस्तु स्यात्, तथाहि ब्रीहीन्
प्रोक्षतीत्यथ कालान्तरकार्यानुकूलोऽतीन्द्रियोऽतिशयः
प्रोक्षणजन्योऽस्तीत्युभयवादिस्तिष्ठम् । स ब्रीहिसम-
वेतो न वेति संशये ब्रीहिनिष्ठ एव वाच्यः कथ-
मन्यथा प्रोक्षितानामेव तेषां कालान्तरेऽवघातादौ

योगिताक इत्यर्थः, 'नारणीति सकलसाधारणैकानुगतधर्माभावात्
प्रत्येकपर्यवसाने स एव दोषः इत्यर्थः, पूर्वमन्वयव्यतिरेकावच्छेदक-
धर्मणैव तेनैकत्वमित्युक्तं इदानीन्तनरूपेणान्वयाद्यनुविधानं कार-
णतादृशत्वादिनेति विशेष इति भावः । वस्तुतस्त्वेवमनुगतधर्मण
जनकत्वे फूत्कारेण तृणादेरेवेत्यादिसहकारिनियमानुपपत्तिः अज-
न्यजातीयस्वरूपयोग्यतावच्छेदकसमवधानेनैव फलोत्पत्तिः । न च
तृणजन्यवद्गौ फूत्कारो जनक इति वाच्यम् । गौरवेण जातौ
सम्भवन्त्यामुपाधेरनवच्छेदकत्वात् । तस्मात् फलविरोधमन्तरेण सह-
कारिनियमानुपपत्तिः स एव तृणादीनामन्योन्यविजातीयं जनकत्व-
माक्षिपति तच्च जनकवैजात्यमिति नेच्छानुगतं हेतुतावच्छेदकं ।
अत एव तृणाद्यन्यान्यत्वेनाप्यनुगतेन जनकत्वमपास्तमिति सङ्केपः ।
उभयसिद्धतामेव व्यवस्थापयति, 'कथमिति, तदेवासिद्धमित्याशङ्कते,

विनियोगः, न च मन्त्रादिसहस्रतत्वमेव ब्रीहिसु
 विशेषः, तेषां चिरध्वस्तत्वात् । ननु कथं प्रोक्षित-
 स्वैवावघातादावन्वयः “ ब्रीहौनवहन्तीति श्रुतेस्तन्मा-
 चान्वयेऽप्युपपत्तेः । अथ “ ब्रीहिभिर्यजेत ” “ ब्रीहौन्
 प्रोक्षति ” “ ब्रीहौनवहन्ति ” “ पुरोडाशैर्यजेतेत्यथ
 यथा पुरोडाशे प्रकृत्यपेक्षायामवहतब्रीहौणामवयवा-
 नुवृत्तिद्वारान्वयः प्रोक्षणे च यागार्थमुपात्तब्रीहिणां
 तथावघाते ब्रीह्याकाङ्क्षायां प्रोक्षितानामेवान्वयः बा-
 धकं विना शब्दानां सन्निहितविशेषपरत्वनियमात्,
 व्यङ्ग्यवचनानां सन्निहितविशेषपरत्वमिति न्यायात्,
 अन्यथा प्रकरणादिसन्निहितत्यागे तदन्यसन्निधिक-
 ल्पने गौरवमिति चेत् । न । तर्ह्येकस्य द्वयं यच्च
 प्रोक्ष्यं तथावघातो न तु प्रोक्षणविशिष्टे यच्च रूपं
 तच्च रस इतिवत्, तथाच प्रोक्षणस्य शब्देन काला-
 न्विति, ननु प्रोक्षिता इत्यथ प्रोक्षणध्वंसस्य प्रतीतेः किं प्रोक्षण-
 ध्वंसजनकतायां तात्पर्यमथवा पूर्ववर्णिता प्रोक्षणस्येति सन्देहे विनि-
 गमकमनुमानमाह, ‘प्रोक्षणस्येति । न च ध्वंसहेतुतावादिनस्तदर्थमुपा-
 दीयमानत्वमधिद्धमिति वाच्यम् । तदर्थमुपादीयमानत्वेन विधीय-
 मानत्वस्य विवक्षितत्वात् उपादानपदस्य विधिवचनत्वात् तथाच
 तत्कथन्ताप्रवृत्तविधिप्रतिपाद्यत्वादिति पर्यवसितं । अस्ति च “ ब्रीहि-
 भिर्यजेतेति श्रुत्यनन्तरं कथमेतदित्याकाङ्क्षायामवहन्तीतितत्कथ-

न्तरकार्यजनकत्वाबोधनात् कथं तन्निर्वाहार्थमति-
शयकल्पनम् । “ प्रोक्षिता व्रीहयोऽवघाताय कल्पन्ते ”
इति वाक्यशेषात्प्रोक्षणविशिष्टस्यावघाते कारणताबोध-
इति चेत्, अस्तु तावदेवं, तथापि प्रोक्षिता इत्यत्र
भूते क्लानुशासनादतीतप्रोक्षणे व्रीहावघातान्वयः,
तथाचावघाते प्रोक्षणध्वंसः कारणं न तु प्रोक्षणमि-
ति । मैवम् । प्रोक्षणमवघातजनकम् प्रमाणतस्तद्-
र्थमुपादीयमानत्वात् अवघाते व्रीहिवत् । न चासि-
द्धिः, अप्रोक्षितेऽवघाताभावादवश्यमवघातार्थं प्रोक्ष-
णोपादानात् । न च व्यापारं विना तथा सम्भवति ।
न च प्रोक्षणध्वंस एव व्यापारः, प्रतियोगिनोऽहेतु-
त्वापातात् । अन्यथा यागादावपि^(१) तथा स्यात् ।
फलस्य च नियतसमयोत्पत्तिकत्वमपूर्ववत् स्वभावा-
द्देव भविष्यति । न च प्रोक्षणोपलक्षिता व्रीहयस्तथा,

क्तायां प्रोक्षणविधिप्रवृत्तिस्तथाहीदमेव विनिगमकं वाक्यशेषस्य
पूर्वभावबोधन इति भावः । वस्तुतस्तु प्रोक्षतीतिविधिना प्रोक्षण-
हेतुताप्रतीतेः वाक्यशेषादपि तद्धेतुत्वं प्रतीयते न ध्वंसस्येति न
हेत्वसिद्धिरिति भावः । ‘प्रतियोगिन इति, यथा चैतन्नया वक्ष्यते ।

---

(१) यागादेरपीति ख० ।

निरन्वयध्वस्तत्वेनोपलक्षणस्याहेतुत्वात्, कुरुणा श्लेषमि-
त्यत्र तु कुरुज्ञानस्येतरव्याहृतश्लेषव्यवहारजनकत्वं न
तु कुरोः । अन्यथा यागोपलक्षितो यज्वैव स्वर्गं फलि-
ष्यति किमपूर्वेण । न च देवदत्ताद्यशरीरं देवदत्तवि-
शेषगुणजन्यम् अन्यत्वे सति तद्भोगसाधनत्वात् तन्नि-
र्मितश्रग्वदिति तत्सिद्धिः, जन्मान्तरौघैरदृष्टजनकत्वा-
भिमतैर्ज्ञानेच्छा-प्रयत्नैः सिद्धसाधनात्, तस्मात्प्रोक्षणा-
दयो भावभूतमतिशयं जनयन्त एव कालान्तरभावि-
कार्यजनकाः प्रमाणतस्तदर्थमुपादीयमानत्वात् याग-
चिकित्सावत्, स चातिशयो लाघवात् फलसमानाधि-
करण इति ब्रौह्मिनिष्ठ एव तेन तत्समवहितत्वं ब्रौह्मेः
साक्षात्सम्बन्धात् पुरुषनिष्ठत्वे च ब्रौह्मिणा साक्षात्सम्ब-

‘आद्येति प्रायेणाव्यवहितकालवृत्तौत्यर्थः, ‘भोगेति । यद्यपि ज्ञानज-
नकत्वस्यैव सामर्थ्यं व्यर्थविशेषणता तथापि कश्चित्सुखी कश्चिदुःखी-
त्यादिवैचित्र्यानुपपत्तिरदृष्टं विनेति तर्कसूचनाय विशेषणोपादानं,
तन्निमित्तेत्युपलक्षणं तद्भोगसाधनेत्यपि विशेषणं द्रष्टव्यं, अन्यथा
साधनवैकल्यापत्तेरिति । ‘भावभूतमिति, अचातिशयग्राहकमेवोक्त-
युक्तवष्टभेन भावभूते पर्यवस्यति । यद्वा तथैव साध्यं कर्तव्यं यथाच न
साध्ये व्यर्थविशेषणता तथोक्तमधस्तादिति । ‘फलेति फलोपपादकस्य
फलसामानाधिकरण्यौचित्यादित्यर्थः । ननु लाघवं न विनिगमकं

न्धाभावात् परम्परासम्बन्धे गौरवात् न साक्षाद्ब्रीहिसमहितत्वं स्यात् । किञ्च यो यज्ञतफलार्थितया क्रियते स बाधकं विना तद्गतमेव तदनुकूलमतिशयं जनयति यथा याग-चिकित्से । अथ प्रोक्षणं पुरुषसमवेतातिशयजनकं कालान्तरभाविकार्यजनकत्वे सति विहितत्वात् यागवत् अन्यथा विधिविरोधादिति चेत् । न । ह्यपि-चिकित्सादिना व्यभिचारात् अप्रयोजकत्वाच्च तेन विनापि विधिसम्भवात् । स च प्रतिब्रीहि नानैव । न चैवमेकब्रीहिनाशे फलानुदयस्तावत्संस्काराणामभावादिति वाच्यम् । संस्कारत्वेन प्रयोजकत्वे किञ्चित्समबधानेऽपि दण्डादिवत्कार्यसम्भवात् । अस्तु वा सकलब्रीहिनिष्ठ एक एव । न चैकब्रीहिनाशे तन्नाशापत्तिः, किञ्चिदाश्रयनाशस्य वृक्षादाविव

उभयपक्षसत्त्वात् यथा फलसामानाधिकरण्ये शक्तौ लाघवं तथैकत्वेनापूर्वं इत्यस्वरसादाह, 'किञ्चेति, प्रोक्षणं ब्रीहिसमवेतातिशयजनकं तन्निष्ठफलान्विततया क्रियमाणत्वादित्यवष्टम्भेन शक्तिसाधकस्य बलवत्त्वादिति भावः । उक्तानुमाने सप्रतिपक्षं शङ्कते, 'अथेति, 'व्यभिचारादिति तथाचासप्रतिपक्षितमुक्तानुमानमेव विनिगमकमित्यर्थः, सामानाधिकरण्यलाघवानादरे विनिगमनार्थोपन्यस्तानुमानमेवाप्रयोजकमिति लाघवमेव विनिगमकं वाच्यं तच्चैकत्वपक्षे सामानाधि-

कार्यानाशकत्वादिति । उच्यते । अतिशयग्राहक-
 मानास्त्राघवसहकृतात् स एक एव सिध्यति न नाना
 पुरुषनिष्ठश्च तथा हि प्रोक्षणमपूर्वजनकं दृष्टद्वाराभावे
 सति कालान्तरभाविफलजनकतया विहितत्वात् याग-
 तदङ्गवत् कृष्यादौ दृष्टद्वारसम्भवात् न व्यभिचारो न
 वाऽप्रयोजकत्वम् । याग-दान-होमादि-तदङ्गानामपूर्व-
 जनकत्वे दृष्टद्वाराभावे सति कालान्तरभाविकार्यज-
 नकतया विहितत्वस्यैव प्रयोजकत्वादन्यस्याननुगमात् ।
 न च यो यज्ञतफलार्थितया क्रियते स बाधकं विना

करणस्यापि तावन्निष्ठमानात्वेन गुरुत्वात् अनुमानान्तरोपष्टभास्त्रे-
 त्यभिसन्धायापूर्वं साधयति । अतीतप्रकारार्थमनुमानमाह, 'अपूर्-
 र्व्विति, 'अपूर्वजनकं' अवघातानुकूलापूर्वजनकमित्यर्थः, तेन निघ-
 मापूर्वजनकतायास्तेनाभ्युपगमाच्च सिद्धसाधनमिति भावः । 'दृष्टेति
 व्याप्तिः, दृष्टद्वाराभावे कालान्तरभावि यत्कार्यानुकूलतया यद्वि-
 दितं तत्तदकूलापूर्वजनकमिति सामान्यमुखी द्रष्टव्या, अर्थस्तु 'दृष्ट-
 द्वाराभावे सतीत्यस्यादृष्टान्यद्वाराभावे सतीति, प्रायश्चित्ते व्यभि-
 चारवारणाय 'कालान्तरेत्यादि । न चैवं 'विहितत्वादित्यधिकं,
 साध्यनिष्ठापूर्वपदस्य धर्मपरतया निषिद्धकर्मणि व्यभिचारवारणाय
 तदुपादानादिति । 'कृष्यादाविति, यद्यपि विहितत्वाभावेनैव न तत्र
 व्यभिचारः तथापि प्रत्येकवर्णापायविभागविधिना वैश्यस्य कृषिवि-

तद्गतमेव तदनुकूलं फलं जनयतीति नियमः, शत्रुबध-
मुद्दिश्य प्रवर्तिते श्येनयागादौ व्यभिचारात् विपक्षे बा-
धकाभावाच्च । नापि यदुद्देशेन यत् क्रियते न तत् तत्र
भाविकार्यानुकूलातिशयजनकमिति नियमः, हविस्त्या-
गादिभिर्थाभिचारात् । ननु प्रोक्षितव्रीहिणा अदृष्टस्य
जनितत्वाद्दर्शित इव न तस्य पुनरुपयोगान्तरं स्यात्

धानात् विहितपदस्य बलवदनिष्टाजनकपरत्वाद्वा कथ्यादौ विहि-
तत्वगर्भहेतुगमनं द्रष्टव्यं । 'नियम इति, तथाच तदवष्टम्भात् प्रोक्षणं
व्रीहिनिष्ठातिशयजनकं व्रीहिनिष्ठकालान्तरभाविफलार्थितया क्रिय-
माणत्वादित्यनुमानात् सम्प्रतिपक्ष इति भावः । 'शत्रुबधमिति, एतच्च
तन्मते असम्भते फलोपपादकमपूर्वं फलाश्रय एव कल्प्यत इत्यु-
च्यमाणत्वात्वा गथाश्राद्धापूर्वस्य पितरौव श्येनापूर्वस्य शत्रुनिष्ठत्वमेव,
अत एव पञ्चमटीकापि इममर्थं सिद्धवदाह, परमतेऽपूर्वं वाच्यं अतो
विधिप्रत्ययवाच्यस्य कार्यस्य कर्त्तृत्विततयैव प्रतीतेः कृतिसमानाधि-
करणमेवापूर्वं, न हि स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र यागविषयकं कार्यमि-
त्यन्वये कर्त्तव्याख्यातवाच्यसङ्ख्यान्यथः, भावनान्वयिनैव तदन्वयादिति,
स्वर्गकामो यागविषयककार्यवानित्येव सर्वत्रान्वय इत्यस्यापूर्वाश्रयत्व-
मप्येपि दुष्कल्पमिति तन्मतेनेदमुक्तं, असम्भते दोषमाह, 'विपक्ष-
इति । न च फलसामानाधिकरण्यलाघवमेव विपक्षबाधकमिति वाच्यं ।
नानात्वगौरवेण तस्लाघवानादरत्वस्योक्तत्वादिति भावः । 'यदुद्देशेनेति
या क्रिया यद्विषया तन्निष्ठफलानुकूलातिशयजननीत्यर्थः । 'वर्हिष-

विनियुक्तविनियोगविरोधात् उपयोगे वा तज्जातीया-
न्तरमप्युपादीयेताविशेषात् । न । “व्रीहीनवहन्तीत्य-
चोक्तन्यायेन प्रोक्षितस्यैव व्रीहेरन्वयात् विधेर्दुर्लङ्घ-
त्वात् यथा वर्हिस्तृणोति वर्हिषि हविरासादयतीत्यत्र ।
यद्वा विचिचाः संस्काराः केचिदुद्देश्यसहकारिण एवा-
ग्रिमकार्यकारिणः यथाभिचारसंस्कारो यं देहमुद्दिश्य
प्रयुक्तः^(१) तदपेक्ष एव तत्सम्बन्धस्यैव दुःखं जनयति, तथा
प्रोक्षणसंस्कारा अपि उद्देश्यव्रीहिसहकृता एवाग्रिम-
कार्यकर्तारः । यथा कारीरीजनितसंस्काराधारपुरुष-
संयोगाज्जलमुचामदृष्टसमवधानं तथा प्रोक्षणजन्या-
दृष्टवदात्मसंयोगात् व्रीहीणामुत्तरक्रियाविशेषाः कर्तृ-
कर्मसाधनवैगुण्यात् फलाभावस्तुल्य एव आगमिकत्वात्
चाण्डालादिस्पर्शस्याहवनीयादिसंस्कारनाशकत्वश्रुते-
र्यधिकरणस्याप्यपूर्वनाशकत्वम् । धर्म्नाग्रे कर्म-
नाशापारगमनवत् निषिद्धकीर्तनवच्च । किञ्च प्रोक्ष-

इवेति वर्हिर्यागस्तेत्यर्थः, यद्वा वर्हिषो याग इवेति व्यतिरेकदृष्टान्तः,
तेन यथा वर्हिस्तृणोति वर्हिषि हविरासादयतीतिशब्दवशात् तत्र
विनियुक्तस्यापि विनियोगः तथाच न पुनरुपयोगः स्यादिति
भावः । ‘तज्जातीयेति, अनाकाङ्क्षाया अविशेषादिति भावः । ‘उक्तेति

(१) प्रवृत्त इति ख० ।

खजन्यातिशयो ब्रीहिनष्टो न नाना आत्मवृत्तेरेक-
 स्मादप्युक्तन्यायेन कार्योपपत्तेः । नाप्येकः, एकद्विचा-
 श्रयनाशानां प्रत्येकमननुगमेन कार्यनाशे आश्रय-
 माचनाशस्य जनकत्वादेव ब्रीहिनाशेन तन्नाशादपर-
 प्रोक्षितब्रीहोणामनन्वयापत्तेः । अथ “ब्रीहिन प्रोक्ष-
 तीतीप्सितद्वितीयाश्रुतेः क्रियाजन्येष्टफलभागित्वं ब्री-
 हेरेवावगम्यते, न चापूर्वस्य ब्रीहिवृत्तित्वम्, साक्षात्-
 सम्बन्धस्यौत्सर्गिकत्वादिति चेत् । न । धात्वर्थतावच्छेद-
 कसंयोगेन ब्रीहिकर्मतोपपत्तेः । न च संयोगावच्छिन्न-
 एव व्यापारविशेषः प्रोक्षणार्थस्तथाच कथं प्रोक्षणैकदे-
 शस्य प्रोक्षणसाध्यतयान्वय इति वाच्यम् । संयोगस्यो-
 पलक्षणत्वेनापदर्थत्वात् अन्यथा ग्रामं गच्छतीत्यादौ

व्यक्तिवचनान्यायेनेत्यर्थः, ‘संयोगस्येति । ननु फलस्योपलक्षणत्वे तत्तद्व्या-
 पारमात्रस्यैव धात्वर्थत्वे त्यज-गम्योः पर्यायतापत्तिरवच्छेदकीभूतयोः
 फलयोर्विभागसंयोगयोर्धात्वर्थप्रवेशे स्पन्दमात्रस्याविशिष्टस्योभयधात्व-
 र्थत्वात् कर्ममात्रस्यैवोभयजनकत्वेन पतनादिवदवान्तरजातिमादाय
 अर्थभेदस्य दुरुपपादत्वादिति । मैवं । व्यापारे उपलक्षणीभूतस्यापि
 फलस्य प्रतीतिविशेषणत्वादिष्टसाधनत्वविधिपत्ते क्रियोपलक्षणस्यापि
 इष्टस्य ज्ञानविशेषणतावत् तदत्र फलविशिष्टो व्यापारो यदि
 वाच्यस्तदा फलविशिष्टव्यापारधीः शब्दादपरथा फलोपलक्षित-

का गतिः, का वा सक्तून् प्रोक्षतीत्यादौ तत्राधेयश-
क्त्यभावात् । किञ्च घटं साक्षात्करोतीत्यादौ क्रिया-
जन्यसंस्कारादीनां घटावृत्तित्वात् संस्कारस्य स्वरूप-
सम्बन्धेन घटावृत्तित्वम् वह्निमनुमिनोतीत्यादिवत् ।
प्रयोगसाधुरेव वा द्वितीयेति यदि तदा प्रकृतेऽपि
तथास्तु । अथ प्रतिमादौ प्रतिष्ठाजन्यं न यजमाना-
दृष्टं पूज्यत्वे प्रयोजकं भोगादिना तन्नाशेऽपि पूज्यत्वात्
तत्सत्त्वेऽपि चाण्डालादिस्पर्शेनापूज्यत्वात् अन्यधर्म
प्रत्यन्यधर्मस्यानुपयोगाच्च । न च प्रतिष्ठाध्वंसस्तथा,
तत एव उपजीव्यप्रतिष्ठाप्रयोजकत्वभङ्गापत्तेश्च । त-
स्मात्प्रतिष्ठाजन्या अस्पृश्यस्पर्शादिनाश्या प्रतिमादि-
निष्ठा शक्तिरभ्युपेया इति चेत्, प्रतिष्ठाविधिना प्रति-
मादौ देवतासन्निधिरहङ्कार-ममकाररूपः क्रियते स्व-
सादृश्यदर्शिनश्चिदादौ इव ज्ञानस्य नाशेऽपि संस्कार-

व्यापारधीरित्युभयथापि फलांशेऽपि शक्तेः क प्रतीतविषयो येन
पर्यायता विशेषणत्वे प्रकृते कर्मत्वानुपपत्तेः कृष्णखं अपयेदित्यत्र
फलविशिष्टधाल्पर्यवाधाद्विध्यनुपपत्तेश्चानुगतिकतयोपलक्षणपक्ष आ-
श्रीयते न त्वन्यः कुतोऽपीति दिगिति भावः । ननु प्राय-संस्कार्यक-
र्मणोरेवमविशेषे कर्मचातुर्विध्यं विरुध्येतेत्यरुचेः संस्काररूपफलभा-
गितयैव कर्मत्वमित्याह, 'किञ्चेति, 'प्रयोगेति संस्काराभाव उपेक्षा-

सत्त्वात् असृश्यस्पर्शादिना च तन्नाशः । अचेतन-
 देवतापक्षे च यद्यार्थप्रतिष्ठितप्रत्यभिज्ञानस्यासृश्यस्य-
 र्शादिविरहसहकृतस्य तथात्वम् “प्रतिष्ठितं पूजयेदिति
 विधिवत्प्राप्तप्रतिसन्धानस्यावश्यकत्वादिति प्राञ्चः ।

नव्यास्तु प्रतिष्ठाविधिनैव तवाधेयशक्तिवदपूर्वान्तरं
 जन्यते तददृष्टवदात्मसंयोगाश्रयस्य पूज्यत्वम् असृश्य-
 स्पर्शेन तन्नाशे चापूज्यत्वमित्याहुः ।

वयन्तु ब्रूमः “प्रतिष्ठितं पूजयेदिति विधिवाक्येन
 प्रतिष्ठायाः कारणत्वं न बोध्यते किन्तु भूतार्थज्ञानुशा-
 सनादतीतप्रतिष्ठे पूज्यत्वं बोध्यते तथाच प्रतिष्ठाध्वंसः
 प्रतिष्ठाकालीनयावदसृश्यस्पर्शादिप्रतियोगिकानादि-
 कालसंसर्गाभावसहितः पूज्यत्वप्रयोजकः स च प्रागभा-

ज्ञानेऽपि तथाच प्रयोगादिति भावः । ‘प्रतिष्ठाकालीनेति, न चा-
 सृश्यस्पर्शकालीनप्रतिष्ठयापि पूज्यत्वापत्तिः, तत्र कर्मवैगुह्येन प्रति-
 ष्ठाया एवासत्त्वात् । न चानाद्यन्तर्भावो गौरवं यावन्तोऽसृश्य-
 स्पर्शाभावास्तावदभावसहितस्यैव पूज्यताप्रयोजकत्वसम्भवादिति वाच्यं ।
 तावदभावसहितप्रतिष्ठाध्वंसस्य हेतुत्वे तावन्तोऽभावा अपि हेतव इति
 भ्रुवं, तथाचानाद्यन्तर्भावे साद्यभावानामपि जनकत्वमिति बहूनां ज-
 नकत्वे गौरवमित्यप्यजनकत्वसाधनेन सादिव्यावर्त्तनार्थमनादिपदो-
 पादानात् यत्र ह्येकस्या एव व्यक्तेर्जनकत्वमुभाभावेवावच्छेदकाभ्यां

बोध्यन्ताभावश्च कश्चित्^(१) । कामिनीचरणाघातदो-
हदादिभिरशोकपुष्पोत्कर्षदर्शनादपि नाधेयशक्तिसि-
द्धिः समयविशेषावच्छिन्नचरणाघातदोहदादिसंयोगध्वंस-
स्यैव कारणत्वात् चरणाभिघाताद्याकृष्टभागान्तरज-
मितवृक्षादेव वा तदुपपत्तेः कालान्तरे पुष्पाद्युत्कर्षा-
द्वृक्षावयवोपचयावश्यभावेन वृक्षमेदावश्यकत्वात् ।
नापि ताम्र-कांस्यादौ अस्तु भस्मसंयोगादिजन्यशुद्धि-
रूपा आधेयशक्तिः, तत्संयोगध्वंसस्य संयोगसमानका-
लीनासृष्टस्यस्पर्शादिप्रतियोगिकयावदनादिसंसर्गाभाव-
सहितस्य शुद्धिपदार्थत्वात् ।

भस्मादिसंयोगजनितः कांस्याद्युपभोगकर्तृनिष्ठः सं-
स्कार एव शुद्धिरित्यन्ये ।

अभिमन्त्रितपयःपक्षवादावपि समयविशेषावच्छि-
न्नाभिमन्त्रणध्वंस एव व्यथाद्यपनायकः तत्तन्मन्त्रदे-

सविशेषण-निर्विशेषणाभ्यां तत्रोपन्यस्तक्रमेण^(२) सविशेषणे गौरवं
यत्र विशेषणापसारादत्यन्तानां व्यक्तौर्णां जनकत्वं तत्र तद्भावर्त्तनार्थं
विशेषणपरिग्रह एव साधवाद् त एव संसर्गत्यपुक्तमिति स्वल्पमिति
भावः । 'कश्चिदिति यत्र कदाप्यसृष्टस्यस्पर्शां जात एवेत्यर्थः । न चैवं

(१) कश्चित् कश्चिदिति ख० ।

(२) उपन्यस्त रूपेणेति क० ।

वतासन्निधिरेव वा । कलमवीजादीनामापरमाण्व-
न्तभङ्गे तच्च चावान्तरजातेरभावे नियतकलमजाती-
यादिसिद्धिरपि परमाणुपाकअविशेषादेव कार्यवृत्ति-
रूपादिसजातीयस्य पूर्वरूपविजातीयस्य परमाणौ पा-
कजरूपादेरुभयसिद्धत्वात् । यथा हि कलमवीजं यवा-
देर्जात्या व्यावर्त्तते तथा तत्परमाणवोऽपि पाकजैरेव ।
एवं माघकर्षणादिजनितात्परमाणुपाकपरम्पराविशे-
षादेव हैमन्तिकसस्योत्पत्तिः । एतेन लाघारसावसेका-
दयो व्याख्याताः । निमित्तविशेषजनितपाकजातत्फ-
लविशेषः यथा हारीतमांसं हरिद्रानलसाधितमुपभे-
गात्सद्यो व्यापादयति नान्यथा साधितमित्यादि । यच्च
तोय-तेजावायुषु न पाकजा विशेषः तत्रोद्भवानु-
द्भव-द्रवत्व-कठिनत्वादयो विशेषास्तदुपनायकादृष्टवि-

प्रतियोग्यप्रतीतिस्तत्प्रतिमाप्रतियोगिकास्पृश्यस्यर्शाभावादिति वाच्यं ।
प्रतिमाया अभावविशेषणं न तु प्रतियोगिविशेषणत्वादिति भावः ।
'परमाणुपाकजेति, न च विशेषो यदि व्यक्तिहृतः तदातिप्रसङ्गः
सामर्थ्यवैचित्र्ये जातिकृतस्त्वसम्भावित इति वाच्यं । कलमध्वंसादि-
रूपकारणभेदेनैव कारणवैजात्येन जातिकृतस्यैव सम्भवादिति भावः ।
'उद्भवेति, अत्र यद्यप्युद्भूतादेवोद्भूत इति सिद्धान्तस्तदाऽयं अतद्गुण-
संविज्ञानवङ्गम्रीहिरित्यवधेयं । न तथोरुद्भूतादेवोद्भूतमिति सम्यक्

शेषादेव । तुलादौ चाधिवासनादिपूर्वकतुलारोहण-
सामग्री तुल्यस्य सत्यासत्यप्रतिज्ञत्वसहिता प्राचीनध-
र्माधर्मफले जय-भङ्गौ जनयति । यद्वा अहं निष्पापः
पापवान्वेति तुलाधिरूढाभिश्स्तज्ञानविशेषसहिता सा
तथा, तदाहुः, “तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्रैवान्तर-
पूरुषः”^(१) इति । अथ वा प्रतिज्ञाशुद्धशुद्धी अपेक्ष्य

कथमन्यथानुद्धृतादनुद्धृतानुत्पत्तिनियमः कार्यसाजात्ये कारणसा-
जात्यकल्पना च स्यात् अदृष्टनिमित्तकले द्वयस्थानुपपत्तेरिति । ननु
चित्तयमप्यसङ्गतमाद्यथोस्तुलादिसामग्र्याः कणिकले कालान्तरभावि-
जयादिजनकत्वानुपपत्तिरन्ते ज्ञापिकायाः सामग्र्या अपूर्वजनकले
मानाभाव इत्यस्वरसादाह, ‘यदेति, सन्निधिस्थानेन विधिना तुला-
रूढोऽयं निष्पाप इत्यादिज्ञानजन्यसंस्कार इत्यवधेयं । न च संस्कार-
स्वैर्यादन्यदापि तुलारोहेण जयाद्यापत्तिः, फलबलकल्पयतयाऽन्यदा
तत्संस्कारनाशस्यापि कल्पनादिति । ‘स्वेति, यत्र यत्र कार्यस्य घटादे-
रभावस्तत्र दण्डादेरभाव इति कार्यसम्बन्धाभावे दैग्निस्त्वेव व्यापकता
यदा कार्याभावस्तदा दण्डाभाव इति कालिक्यां सामग्रीकाले व्यभि-
चारात्, एवं दण्डसत्त्वेऽपि चक्राद्यभावेन घटाभावे व्यभिचारात् कथं
व्यापकतेति व्यभिचारवारणाय कार्याभावं विग्निनष्टि, ‘स्वेतरसकल-
सम्पत्ताविति, तेन दण्डेतरसकलसम्पत्तौ सत्यां यत्र घटाभावस्तत्र

(१) स्वस्रैवान्तरपूरुष इति ख० ।

तथा धर्माधर्मौ जन्धेते ताभ्याञ्च जय-पराजयौ, स-
त्यासत्यप्रतिज्ञाभिश्चस्ततुलारोहस्यस्येष्टानिष्टफलत्वेना-
र्थतोविधि-निषेधात् “अभिश्चस्तः सत्यप्रतिज्ञो विजय-
कामस्तुलामारोहेदसत्यप्रतिज्ञो न तुलामारोहेत्”
इति श्रुतेरुन्नयनात् । यद्वा तथा देवतासन्निधिः क्रियते
ताश्च कर्मानुरूपं लिङ्गमभिव्यञ्जयन्ति । कस्तर्हि
शक्तिपदार्थः^(१) कारखत्वम् तच्च स्व-स्वव्याप्येतरस-

दण्डाभाव इति न व्यभिचारः, तावति ह्यते चाप्रसिद्धिः दृष्टेतर-
सकलमध्यपतितानां चक्रभ्रम्यादीनां सम्यक्तौ घटाभावाप्रसिद्धेरत-
सक्तं ‘स्वव्याप्येति, तथाच चक्रभ्रम्यादीनां दण्डव्याप्यतथा तदितर-
कालीनकार्याभावं प्रति व्यापकत्वमस्येव दण्डाभावस्य, व्याप्यत्वञ्च
स्वप्रागभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वं, व्यापकत्वन्तु कासिकमिति
भावः । अत्र वदन्ति खेतरपदस्य खेतरतत्कारणपरत्वं वा, खेतरमात्र-
परत्वं वा, आद्ये आत्माश्रयत्वं, अन्येऽसम्भवः घटाद्युत्पत्तौ वेमाद्यसम-
वधानात् । किञ्च यत्र स्वमप्यस्ति तत्र खेतरसमवधानमप्यस्तीति तत्र
कार्याभावाप्रसिद्धिः । न च खेतरसमवधानेन स्वासमवधानं विवर्चितं,
अजनकसाधारण्यात् । न हि यत्र स्वाभावे कार्याभावः तत्र न
स्वाभाव इति सम्भवति, तथाच वेदोऽपि घटं प्रति हेतुतापातः । अपि
च कुलालपितुरप्येवं घटजनकतापत्तिः । किञ्च दिगादिहेतावव्याप्तिः

(१) शक्तिपदस्यार्थ इति ख० ।

कलससम्पत्तौ^(१) कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वम् ।

कार्याभाववति देगे काले वा तदभावाभावात् । अपि च यत्र कार्या-
भावस्तत्र दण्डाभाव इति नास्ति दण्डावयवे घटाभाववति दण्डा-
भावाभावात् । अत्र ब्रूमः । स्व-स्वव्याप्येतरपदेन कार्यप्रागभावव्याप्य-
प्रागभावप्रतियोगिसकलसम्पत्तिः विवक्षितेति नासङ्कुचितं सकलपदं,
न वा कारणपरं, व्याप्तिश्च कालिकीत्युक्तं ।

यत्तु स्वसमवधानेऽपि खेतरसकलसमवधानमित्यादि । तत्तुच्छं ।
यत्र खेतरसमवधाने कार्याभावस्तत्र स्वाभाव इत्यत्र क्वाचित्क-
तादृशाभावप्रसिद्धीव व्यभिचाराभावात् । न हि खेतरसकलसमव-
धानं यत्र तत्र कार्याभावनियम-इति ब्रूमः येनोक्तस्थले कार्या-
भावाभाव उद्दिश्येत । अत एवाजनकतातिव्याप्तिग्रहापि न तत्रो-
क्तनियमाभावात् ।

यदपि कुलालपितुरित्यादि, तदपि न, इदं हि कारण-
सामान्यसञ्चरणं तथाच कुलालपितृत्वेनान्यथासिद्धत्वेऽपि कुलालत्वेन
तस्यापि जनकतयाऽतिव्याप्यभावः । न च कुलालपितृत्वेन जनक-
त्वापत्तिः, यस्य कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वं तस्य हेतुत्वमेव
सञ्चरणार्थं न तु यदवच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वपर्यन्तमित्यापादका-
भावात् येन केनापि रूपेणोक्तधर्मवत्त्वस्यैव जनकत्वस्वरूपत्वात् । न च
दण्डरूपादावन्यथासिद्धेऽतिव्याप्तिः, तस्य स्व-स्वव्याप्येतरदण्डसम्पत्तावेव
कार्याभावाभावेनोक्तरूपाभावात् । अत एव दण्डत्वमपि निराकृतं

(१) स्व-स्वव्याप्येतरसकलकारणसम्पत्ताविति क० ।

तत्र तद्वाप्याप्रसिद्धेः । न चैवं नित्यमावाव्याप्तिः, अग्रे निरसनीयत्वात्, ज्ञानं प्रत्याकाशस्य कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वमेव नास्या-
काशाभावासम्भवात् । न च शब्देऽप्येवमहेतुतापत्तिः, अग्रे निरस्य-
मानत्वात्, गन्धं प्रति रूपप्रागभावादीनान्तु स्व-स्वव्याप्येतरसकल-
सम्पत्तौ यत्र कार्याभावस्तत्र स्वप्रागभावाभाव एवोत्पन्नपुनस्त्यादस्यले
दृष्टो न तु व्यापकप्रागभावाभावो व्यापकप्रागभावानां तत्रापि
सत्त्वात् । कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वन्तु तादृशाभावप्रति-
योगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं तदस्ति स्वप्रागभावस्य न तु तद्वापक-
प्रागभावस्येति नातिव्याप्तिः । यद्वा अनन्यथासिद्धत्वमिहापि सचपे
देयमतो न कुलालपिचादिव्यतिप्रसङ्गः ।

यत्तु नित्यस्यात्मादेरित्यादि, तन्न, यदवच्छिन्नाभावव्यापकाभाव-
प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य हेतुत्वरूपत्वादस्ति चात्मत्वावच्छि-
न्नाभावस्य ज्ञानाभावाव्यापकत्वेऽपि गुणत्वावच्छिन्नाभावं प्रति समवा-
यित्वावच्छिन्नाभावस्य व्यापकत्वं, अस्ति च दिक्कालयोस्तत्त्वावच्छि-
न्नाभावस्याव्यापकत्वेऽप्याधाराभावत्वेन तदभावस्यापि कार्याभावव्याप-
कत्वमत एव ज्ञानं प्रत्याकाशमहेतुः केनापि रूपेण तदभावस्य
कार्याभावाव्यापकत्वात्, यदभावस्य येन केनापि रूपेण यत्किञ्चि-
द्रूपावच्छिन्नयत्कार्याभावव्यापकत्वं तस्यैव तद्वेत्तुत्वमिति प्रकृतलक्ष-
णार्थत्वात् । न चैवमात्मत्वं हेतुतावच्छेदकमपि न ज्ञाने हेतु-
त्वस्य कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वरूपस्य तेनानवच्छेदात् सा-
मान्यसामग्रीत एव कार्यं न तु विशेषसामग्री काप्येवमिति वाच्यं ।
तत्तत्कार्यं प्रति स्वस्वसमवायितयैवात्मत्वपर्यवसानात् । न च सम-

अथ वा यत्र कार्याभावव्याप्यता इतराभावावच्छिन्ना
वाधिकारणतावच्छेदकं कथं समवायित्वमिति वाच्यं । समवायि-
कारणत्वस्य विशिष्टस्यानवच्छेद्यत्वात् गौरवात् गौलघटत्ववत् अपि तु
समवायित्वावच्छेदेन कारणत्वमित्यत एव तत्समवायिकारणं भवति ।

वस्तुतस्तु यदेतदात्मत्व-दृढदण्डत्वादिकं कारणतावच्छेदकं
तत्कार्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वकारणत्वमिति मते न किन्तु
सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं हेतुत्वमिति पक्षे तेषामेव सह-
कारिविरहप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वावच्छेदकत्वात् न हि नियतपूर्ववर्ति-
त्वकारणत्वपक्षेऽपि दृढदण्डत्वं कारणतावच्छेदकं, किन्तु दण्डत्वमेव
साधवात् किं बहूना प्रमेयत्वादेरपि तदा हेतुतावच्छेदकत्वापत्तेः
तस्मात् सहकारिवैकल्येत्यादिकारणतापक्ष एव तदवच्छेदकमिति
समवायित्वाधारत्वावच्छिन्नाभावस्य कार्याभावव्यापकत्वे सहकारि-
वैकल्येत्यादेरात्मत्वाद्यवच्छेद्यत्वे न कोऽपि विरोध इति सर्व्वं सुखं ।

यत्तु घटाभाववति दण्डावयवे दण्डसत्त्वात् व्यभिचार इति, तन्न,
कार्याभाववति यत्सम्बन्धावच्छिन्नो यदभावः तत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य
हेतुत्वरूपत्वात् अस्ति च घटाभावव्यापको यो दण्डसंसर्गाभावः स
दण्डावयवेऽपि, न चेदेवं तदा यत्र धूमो धूमावयवे तत्र वज्र-
भावात् धूमे वह्निव्याप्तिरपि न स्यादित्यलमधिकेनेति । नन्विदं
कारणत्वमतीन्द्रियघटितसकलसम्पत्तिगर्भतया दुर्य्यहं प्रत्यक्षस्था-
प्रवृत्त्या साध्याप्रसिद्धादिना मानान्तरस्थाप्रवृत्तेरित्यस्वरसादन्यदेव
तल्लक्षणमाह, 'अथवेति, यत्र कार्याभावव्याप्यता इतराभावसहकारा-
वच्छिन्ना तदवच्छिन्नं कारणं तदवच्छिन्नत्वं कारणत्वमिति यावत्,

तत्कारणं बीजेऽङ्कुराभावव्याप्यता न बीजत्वेनावच्छिद्यते इतरसमवधाने सति बीजादङ्कुरसम्भवात् । किन्तु इतराभावेनावच्छिद्यते इतराभावे बीजस्याङ्कुराभावनियमात् । शिलाशकले त्वङ्कुराभावव्याप्यता शिलात्वेनावच्छिद्यते ।

तेन यत्र दण्डाभावत्वं तत्र घटाभाव इति दण्डाभावत्वनिष्ठघटाभावव्याप्तौ दण्डाभावस्यैवावच्छेदकतया जगत्वे दण्डाभावादावतिव्याप्तिः बीजत्वेन कार्याभावव्याप्ये जगत्त्वादसम्भवश्च न सम्भवति तत्र दण्डाभावसदृशतत्त्वस्थानवच्छेदकत्वात्, एवञ्चाग्रे 'बीज-बीजत्वप्रदे बीजत्व-बीजत्वत्वपरे, 'इतराभावेन' इतराभावसदृशतत्वेनेत्यर्थः, 'शिलात्वेन' शिलात्वत्वेनेत्यर्थः । अत्र वदन्ति कार्याभावः तज्जनकाद्यभावो वा, तदभावमात्रं वा, अग्रे आत्माश्रयः, अन्ये शिलायामङ्कुरस्य संयोगवृत्त्या सत्त्वेन तत्रापीतराभावसदृशतश्च शिलात्वस्य कार्याभावव्याप्यत्वादिति । अत्र ब्रूमः । उत्पत्तिकालीनसम्बन्धावच्छिन्नकार्याभावव्याप्यत्वं विवक्षितं, अत एवाग्निमस्रच्छेषेऽनुत्पत्तिव्याप्यत्वमित्येव वक्ष्यति, एवञ्च संयोगादिसम्बन्धस्योत्पत्त्यनन्तरकालीनतया तदवच्छिन्नाभावमादाय शिलादौ प्रसङ्गः, उत्पत्तिकालीनञ्च सम्बन्धोऽयमेव कारणतासमवायस्य तदवच्छिन्नाभावो नाङ्कुरस्य शिलायां किन्तु तदवच्छिन्नकार्याभावः समवायिनि बीजादौ च इयञ्च कारणमेव । न च कारणतागर्भतयात्माश्रयः, कारणताया अपि सम्बन्धमेव ज्ञानात् । वस्तुतस्तु बीजादङ्कुर इतिप्रतीतिवशादवच्छि-

यद्वा अन्यासमवधानावच्छिन्नकार्यानुत्पत्तिव्याप्यत्वं
कारणत्वम् रासभाद्रेः स्वत एव कार्याभावव्याप्यता

वधिमङ्गावलक्षणः स्वरूपसम्बन्ध एव विलक्षणः कार्य-कारणयो-
स्तसम्बन्धावच्छिन्नकार्याभावस्य कारणे इतराभावावच्छेदेन स्वरूप-
योग्ये तु तादृशस्वरूपसम्बन्धाभावादितराभावावच्छिन्न एव तादृश-
कार्याभाव इति काप्यतिप्रसङ्ग इति सर्वमवदातं । अत एव वीजा-
दङ्कुर इत्यादौ हेतुतायामपि पञ्चमीनिर्देशसम्भवेन तादृशप्रती-
तेरवध्यवधिमङ्गावेन तादृशप्रतीतेरवध्यवधिमङ्गावविषयत्वापर्याप्तौ
वीजादङ्कुरोत्पत्तिरिति प्रतीतेरवध्यवधिमङ्गावगोचरत्वमित्य-
द्भादिदं लक्षणमपहायायिमलक्षणे कार्यादुत्पत्तीत्येव कष्टरवेणा-
भिहितं । न चङ्कुर इवोत्पत्तिरपि सहेतुकता येन तत्रापि हेतु-
पञ्चम्यन्तत्वेन कस्येत । अत एव कुसुमाञ्जलिप्रकाशे उत्पत्तिगर्भ-
कादाश्रित्वत्वं सहेतुकत्वे लिङ्गं, अतो नोत्पत्तौ व्यभिचार इति
स्फुटमेवास्ति । न च स्वरूपदयमेव स्वरूपसम्बन्ध इति कथं तत्रा-
प्यतिप्रसङ्गो वारणीयः इति वाच्यम् । घटे पटाभाव इति प्रतीति-
बलेन प्रतिधोगित्वलक्षणस्वरूपसम्बन्धविशेषवदवध्यवधिमङ्गावस्थानु-
भवसिद्धतया दुरपङ्गवत्वात्, अन्यथा एवंविधविकल्पेन बद्ध्याकुली-
भवेदिति । किञ्चैवं यदि न कस्येत तदायिमलक्षणेऽपि का गतिः
नियतपूर्ववर्तित्वधोरग्रक्यग्रहत्वादित्यनुपदमेव स्फुटीभवित्यति ।

केचिन्तु कार्याभावः कार्यनियतपूर्ववर्तित्वाभावः स तु शिखायां
शिखालेनावच्छिद्यते वीजेऽन्यासहृत्तवीजत्वेन, अत एव कार्य-

अन्यासमवधानस्य वैयर्थ्यानानवच्छेदकत्वात् । अनन्यथासिद्धिनियतपूर्ववर्तिजातीयत्वं वा तत्त्वम्, अन्यथासिद्धत्वञ्च त्रिधा, येन सहैव यस्य यं प्रति पूर्ववर्तित्वमवगम्यते यथा घटं प्रति दण्डरूपस्य । अन्यं प्रति पूर्ववर्तित्वे ज्ञात एव यं प्रति यस्य पूर्ववर्तित्वमवगम्यते यथा शब्दं प्रति पूर्ववर्तित्वे ज्ञात एव ज्ञानं प्रत्याकाशस्य । अन्यत्र क्लृप्तनियतपूर्ववर्तिन-एव कार्यसम्भवे तत्सहभूतत्वम् । यथा गन्धवति गन्धानुत्पादात् गन्धं प्रति तत्रागभावस्य नियतपूर्ववर्तित्वकल्पनात् पाकजस्थले गन्धं प्रति रूपादि-प्रागभावानामन्यथासिद्धत्वम् । एतत्त्रितयव्यतिरेके

नियतपूर्ववर्तितागर्भतया तावन्मात्रमेवान्वयमुखं लक्षणं लघ्विति व्यतिरेकमुखे अपि लक्षणे परित्यज्य तदेव शेषसिद्धान्तयति, 'अनन्यथेतीति वदन्ति ।

'अनन्यथेति, अनन्यथासिद्धत्वे सति कार्यजातीयपूर्ववर्तित्व-व्यापकताधिकरणताप्रतियोगित्वमित्यर्थः । तेन यत्र घटपूर्ववर्तित्वं तत्र दण्डाधिकरणत्वमिति व्यभिचारेऽपि यत्र घटाव्यवहितपूर्ववर्तित्वं इत्यव्यभिचारात् सर्वं साध्विति भावः । अत एवाव्यवहितपदं विशिष्य नोपात्तं नियतपदादेव तस्माभादित्यवधेयं । न च वैयर्थ्या-देव तदनुपादानं, तथा सति चिरध्वस्तोऽपि यागादौ स्वर्गैष्टसाधन-

नियतपूर्ववर्तित्वं कारणत्वम्, यागापूर्वयोस्तु याग-
पूर्ववर्तित्वेऽवगते न त्ववगम्यमाने, यच्च अन्यस्य
पूर्वभावेऽवगते^(१) जनकस्य पूर्वभावोऽवगम्यते तच्च
अन्येन जनकस्यान्यथासिद्धिः, यच्च च जनकस्य तथा-
त्वेऽवगते अन्यस्य पूर्वभावावगमः तच्च तद्द्वारा तस्य
जनकत्वमेव, दण्डसंयोग-भ्रमणयोस्तु युगपदेव पूर्व-
भावित्वग्रहः । स्वस्वानन्तरोत्पत्तिकसकलसमवधाने
सत्यपि यस्याभावात्कार्यं न जायते सति तु जायते
तज्जातीयं प्रति तदनन्यथासिद्धम् अनन्यथासिद्धनियत-
पूर्ववर्तित्वं कारणत्वमित्यन्ये । तन्न । ईश्वर-तद्बुद्ध्या-
दौनामसंग्रहात् तद्भूतिरेकस्य तत्समवधानव्यतिरेकस्य
वा अभावात् । कार्यस्यान्यथानुपपद्यमानताव्यवस्था-

लस्यानुपपत्त्यभावात् तदनुपपत्त्याऽपूर्वं न कल्प्येतेति वक्ष्यमाणत्वात् ।
न च चिरध्वस्तकारणं व्यापारव्याप्तमिति व्याप्तेस्तत्रापूर्वकल्पनं न
दृक्तयुक्तेरिति वाच्यम् । तत्रापि व्याप्तावप्रयोजकत्वग्रहणायां अव्यव-
धानगर्भकारणताया एव विपक्षबाधकसत्त्वेनोक्तपर्यन्तस्यावश्यकत्वात् ।
न चापूर्वकल्पनेऽपि यागस्य स्वर्गाव्यवहितपूर्ववर्तित्वारक्षणात् कथ-
मुक्तयुक्त्याऽपूर्वकल्पनमिति वाच्यम् । स्वसिद्धिविरोधिचक्षणान्तरित-
त्वस्याव्यवधानपदेन विवक्षिततया अपूर्वकल्पनया यागाधिकरणका-

(१) पूर्ववर्तित्वेऽवगत इति ख० ।

प्यत्वं वा अनन्यथासिद्धत्वम् । नन्वेवमतिरिक्तशक्तौ साधक-बाधकप्रमाणाभावान्नित्यं संशयः । न च साधकाभावस्य बाधकत्वम् । बाधकाभावस्यापि साधकत्वादिति चेत् । न । साधकाभावेन यद्वावन्थ च सिद्धातीन्द्रियधर्माभावसाधने साधकत्वं बाधकाभावेनातीन्द्रियधर्मसाधने च गौरवमिति साधकाभावात्तदभाव एव सिध्यतीति । परमप्रयोजनमनुमानस्यापवर्गः “आत्मा वा अरे श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः साक्षात्कर्तव्यः” इति श्रुतेः, स च समानाधिकरणदुःखप्रागभावासहृष्टिदुःखध्वंसः । ननु नासौ पुरुषार्थः अतीतदुःखध्वंसस्य सिद्धत्वात् अनागतदुःखस्य ध्वंसयितुमशक्यत्वात् वर्तमानस्य पुरुषप्रयत्नं विनैव विरोधिगुणनाशत्वात् अतीतदुःखवत् हेतूच्छेदे पुरुषव्यापारः प्रायश्चित्तवदिति चेत् । न । तत्किं हेतूच्छेदस्य

सस्यापि स्वर्गाव्यवहितत्वात् स्वजनकाधिकरणत्वानधिकरणत्वाभ्यामेव रक्षणस्य कार्यसिद्धानुकूलत्वाननुकूलत्वात् । यद्वा यत्र घटाधिकरणत्वं तत्र दण्डाधिकरणचणोत्तरत्वमिति नियम उत्तरत्वस्य पूर्वत्वनिरूप्यत्वात् पूर्वत्वस्य नियमः एवं सत्यव्यवहितपदमधिकं प्रयोज्यं प्राग्वत्तदनियतपदात्तदसाभात्, तत्राप्येवप्रयोजनन्तु उक्तक्रमेणापूर्वकल्पनादिरेव । न च यत्र स्वर्गाधिकरणत्वं तत्र आगाधिकरणाव्यव-

सुख-दुःखाभावेतरत्वेन स्वतोऽपुरुषार्थत्वाद्नागतानु-
 त्यादमुद्दिश्य क्रियमाणत्वाच्च । यथा तच्च दुःखानुत्यादः
 पुरुषार्थस्तथेहापीति विवक्षितम् । अथानुत्यादस्य
 प्रागभावत्वेनासाध्यत्वात् फलान्तरस्याभावाच्चानन्य-
 गतिक्रतया कण्टकनाशवत् दुःखसाधननाश एव स्वतः
 पुरुषार्थस्तथेहापीति वा उभयथापि दुःखध्वंसस्यापुरु-
 षार्थत्वमेव । न च तयोरपि पुरुषार्थत्वमिति वक्ष्यते ।
 मैवम् । दुःखान्तरध्वंसस्यायत्नसाध्यत्वेऽपि तादृश-
 दुःखध्वंसस्य मिथ्याज्ञानोच्छेदद्वारा पुरुषप्रयत्नाधीन-
 तत्त्वज्ञानसाध्यत्वात्, तथाहि तत्त्वज्ञानात्सवासनमि-
 थ्याज्ञानाभावे दोषानुत्पत्तौ प्रवृत्त्यभावेऽदृष्टानुत्पत्तौ
 जन्माभावे तादृशदुःखध्वंसो भवति । अथ चरमदुःखे
 उत्पन्ने तद्ध्वंसस्तज्ज्ञानादेव भविष्यति तदनुत्यादे च
 तत्त्वज्ञानादपि न स्यादिति चेत् । न । प्रतियोगिवत्त-
 त्वज्ञानस्यापि तद्धेतुत्वान्तुल्यवदुभयोरपि कारणत्वात्

हितोत्तरक्षणत्वमित्यसम्भवात्तदप्रचेपः स्वाङ्गमथवधायकमिति न्या-
 येन तथा नियमात्, अत एव तथा नियमरत्नार्थमपूर्वकल्पनं । न
 चैवं तच्च ध्वंसस्यापि स्वाङ्गतया तेनापि तथाभूतनियमनिर्वाहाद्-
 पूर्वकल्पनं, तेन तथा नियमनिर्वाहेऽपि विरोधान्तरेण तज्जन-
 कतायां यागस्थानन्यथाधिद्वलमविरोधेन तत्परीहारादित्यपूर्व

तेन विना तदनुत्पत्तेः । अत एव शुक्रस्य तत्त्वज्ञानमु-
 त्यन्नमिति तस्य तद्ध्वंस उत्पन्नो नास्मदादीनाम् । तत्र
 दुःखं नोत्पन्नमस्ति तेन स ध्वंसो नास्मदादीनामिति
 चेत्, अनादौ संसारे तत्कुतो नोत्पन्नम्, स्वकारणाभा-
 वादिति चेत् । न । अन्वय-व्यतिरेकानुविधायिनस्तत्त्व-
 ज्ञानादन्यस्यान्विध्यमाणस्याभावात् । मुक्तौ स ध्वंसो-
 ऽस्त्येव तस्मिन् सति मुक्तिरस्त्येवेति स मुक्त्युत्पादको-
 त्याद्य इति सर्वाभ्युपगतम् मुक्तिः सा अन्या वा । नन्वेवं
 ध्वंसार्थं दुःखमुपादेयं तदनुत्पाद्य ध्वंसानुत्पादादिति
 चेत्, सत्यम्, पुरुषार्थहेतुत्वेन लोके दुःखं-तत्साधनयो-
 रपि उपादानदर्शनात् अनागतकुम्भनाशार्थं मुञ्जरादौ
 प्रवृत्तिदर्शनादनागतदुःखध्वंसार्थमपि प्रवृत्तिः । चरम-
 दुःखध्वंसो न दुःखध्वंसत्वेनोद्देश्यः^(१) अयत्नसिद्ध-

वक्ष्यते । वस्तुतस्तु नियमस्तत्समवधाननियमः तत्समवधानन्तु
 तत्समवधानविरोध्यभावः तद्विरोधी च शुद्धस्तत्सम्बन्धाभाव इति
 तत्त्वं । अत एव कुस्त्रालपितायन्यथासिद्धत्वेन वारणीयोऽन्यथा कुस्त्रा-
 लेन व्यवहितत्वादव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वेनैव तन्निरासे तद्वारणाया-
 न्यथासिद्धिर्न स्वीक्रियेत । वस्तुतस्तु उभयथापि नियमो यदा
 कार्यव्यवहितपूर्वचक्षणस्तदा दण्डो यदा घटस्तदा दण्डाधिकरण-

(१) चरमदुःखध्वंसो नोद्देश्य इति क० ।

दुःखान्तरध्वंसवदपुरुषार्थत्वादिति चेत् । न । समा-
नाधिकरणदुःखप्रागभावासहवृत्तिदुःखध्वंसत्वेन त-
स्योद्देश्यत्वात् दुःखासम्भिन्नसुखवत् तस्य च पुरुष-
प्रयत्नसाध्यत्वमेवेत्युक्तम् । एतेन दुःखध्वंसत्वमेव मोक्ष-
त्वम् तत्तदात्मयावद्दुःखध्वंससम्बलनदशयान्तु तथा
व्यपदेशः प्रतिपुरुषं दुःखध्वंसस्तोमस्य व्यक्तिस्थानीय-
त्वात् तेजोभावे सम्बलिते अन्धतमसपदप्रयोगवत्
यथा सम्बलित एव द्वाविति बुद्धि-व्यपदेशौ प्रवृत्तिरपि
सम्बलनार्थमित्यपास्तम् । मिलितानामसाध्यत्वात्
मेलकस्यानतिरिक्तत्वेऽतिप्रसङ्गात् अतिरिक्तत्वे अन्यस्य
ध्वंसावृत्तेः अजन्यस्य पुरुषार्थत्वक्षतेः अन्धतमसादौ
तथा सम्बल एव प्रयोगात् । एतेन संस्काराजनक-
भोगविषयदुःखध्वंसः संस्काराजनकानुभवभवध्वंसे
वा मुक्तिः, न चातिव्याप्तिः, जनकत्वस्याजनयत्यपि
भावादिति निरस्तम् । अपुरुषार्थत्वात् ।

क्षणोक्तक्षणे इति शाब्दः कालिकव्याप्तेश्च तथैव पर्यवसानात्,
नियमोऽवश्यभावस्तथाच कार्यपूर्वक्षणे यस्यापर्यवसानमित्यन्वे । पूर्व-
वर्तित्वञ्च प्रागभावावच्छिन्नसमयवृत्तित्वं प्रागभावस्य विशेषणं येन
प्रागभावेऽतिव्याप्तिः किन्तु तदुपलक्षितकालविशेषवृत्तित्वं कालस्य
च स्थूलस्य हेतुत्वं अधिकरणतायास्तत्रैव सम्भवात् अधिकरणत्वेनैव

अन्ये तु दुःखप्रागभावासदृष्टिदुःखसाधनध्वंसो
 मोक्षः लोकेऽहिकण्टकादिनाशस्य वैदिके प्रायश्चित्तादौ
 पापनाशस्यानन्यगतिक्रतया दुःखसाधनध्वंसत्वेन पुरु-
 षार्थत्वात् । अथाहिकण्टकादि पापं वा नाशयताम्
 तेन तज्जन्यं दुःखं न भवतीति दुःखानुत्पादमुद्दिश्य
 प्रवृत्तेर्दुःखानुत्पाद एव प्रयोजनम् न तु दुःखसाधना-
 भावः सुख-दुःखाभावेतरत्वादिति चेत् । न । दुःखा-
 नुत्पादस्य प्रागभावत्वेनानादितया असाध्यत्वात् ।
 न च तत्पासनं साध्यम् पासनं हि न तत्स्वरूपं तस्या-
 साध्यत्वात् । नेत्तरसमयसम्बन्धः अभावे सम्बन्धि-
 द्यतिरिक्तस्य तस्याप्रामाणिकत्वात् अनभ्युपगमाच्च ।
 नापि सम्बन्धिद्वयस्वरूपं साध्यम्, प्रागभावस्यापि
 असाध्यत्वात् समय-तदुपाधोश्च प्रयत्नं विनैव सिद्धेः ।

तस्य जनकत्वात् लक्षणं चापूर्ववर्तितात् तस्य च तादृशचण्डत्ति-
 त्वमस्यैव । प्रागभावश्च न प्रतिजनकोऽन्योन्याश्रयात्, नापि विनाश-
 भावे विनाशश्च प्रागभावगर्भतयाऽन्योन्याश्रयादुत्पत्तिगर्भतया तन्नि-
 र्वचने चोत्पत्तेः स्वसमानकासीनपदार्थप्रतियोगिकध्वंसानाधार-
 समसम्बन्धरूपत्वेऽन्योन्याश्रयात् । नापि प्रतियोग्यन्यूनानतिरिक्त-
 कासीनावधिकसामधिकं यावत् परम्बाश्रयसमानकासीनकादा-
 शित्काभावतया तन्निर्वचनं प्रलयकासीनपरमाणुक्रियाप्रागभावाद्-

अथ दुःखे हेषाद्यथा तदभावे इच्छा तथा दुःखसाधने
हेषात् तदभावेऽपि इच्छा तथा तत्साधने प्रवृत्तिरिति
चेत् । न । यदिच्छया यत्साधने यस्य प्रवृत्तिस्तस्यैव त-

व्याख्यापत्तेः किन्तु गन्धानाधारसमयानाधाराभावः । न च तादृश-
समयाप्रसिद्धिः, गन्धवत्त्वं स्थाधिकरणानधिकरणसमयवृत्ति कादा-
चित्कमात्रवृत्तिजातित्वात् चैकरूपवदित्यनुमानात् तत्सिद्धेरिति ।
अत्र वदन्ति भवतु यथा कथञ्चिदेवं गन्धानाधारसमयसिद्धि-
स्तदनाधिकरणत्वं प्रागभावस्य कथं याञ्चं, न हि तत्र प्रत्यक्षमागमो
वा सम्भवति, अनुमानन्तु सम्भवेत् तत्सिद्ध्युत्तरं तथाचानुमान-
प्रवृत्तौ प्रागभावत्वेन धीस्तस्याच्चानुमानप्रवृत्तिरित्यन्योऽन्याश्रयः ।
किञ्चोक्तं यदि प्रागभावत्वं तदा गन्धानाधारसमयो नास्तीति
अवधारितमतो मौमांसकादेर्घटो भविष्यतीति प्रत्ययानुदयापत्तेः
विद्यमानप्रागभावप्रतियोगित्वस्यैव भविष्यत्त्वात् । अपि च यद्युक्त-
प्रागभावावच्छिन्नसमयसत्त्वं हेतुत्वं तदा ध्वंसस्थाहेतुकतापत्तेः तत्रा-
गभावो हि प्रतियोगी तत्रागभावो वा, आद्ये अभावपदवैयर्थ्यं
गन्धानाधारसमयानाधारमात्रस्य प्रागभावतया व्यावर्त्याभावात्, अन्ते
ध्वंसजनकस्य प्रतियोगिप्रागभावावच्छिन्नेऽसत्त्वात् । न हि प्रति-
योग्यपि घटप्रागभावावच्छिन्नसमये । किञ्च गन्धानाधारत्वगर्भवत्
नीलाद्यनाधारतागर्भतयापि तन्निर्वचनात् तद्गर्भकारणत्वमपि भि-
द्येत तथाच विनगमनाभावादुभयगर्भसाधारणत्वज्ञानप्रवर्त्तकतायां
प्रवृत्त्यननुगमः । अपि च गन्धानाधारसमयस्य महाप्रसन्नयकास्तत्वे

प्रयोजनत्वमिति दुःखसाधनाभावस्यैव प्रयोजनत्वात् ।
अथ चिकीर्षयानिप्रयत्ने प्रयोजनज्ञानापेक्षा तेन
विनोपाये चिकीर्षाविरहात्, न तु द्वेषयोनियत्ने

मानाभावः युगपन्नाग्रे मानाभावात् तस्य च चावद्गन्धनाग्रानन्तरं
वस्त्रान्तरसत्त्वसम्भावनाया तन्नागभावस्य गन्धानाधारसमयानाधार-
त्वसंग्रहेन तत्कारणेऽपि तद्गर्भकारणस्य चणायान्निषन्देहः एवञ्च व्यर्थ-
विशेषणतासन्देहात् तद्धारणविशेषणदानमप्यग्रक्यमित्यादि । अथ
ब्रूमः, आकाशपदाच्छब्दाश्रयत्वाद्युपलक्षिताकाशपदार्थोपस्थितिवद्ग-
न्धानाधारत्वेन समयोपाधिविशेषोपलक्षितस्य प्रतीतिः, तथाच
तत्समयविशेषानधिकरणभावत्वं इदमपि लक्षणमनुगमकं न तु
घटोभविष्यतीत्यादिप्रत्ययविषयोऽयमुपाधिरुक्तयुक्तेरननुभवाच्च, कि-
न्तुत्तरसमयासमघटाभाव इदानीमित्येव घटोभविष्यतीति विषयः ।
न चोत्तरत्वस्य ध्वंसगर्भतया अन्योन्याश्रयः, उत्तरत्वेन समय-
विशेषवृत्तित्वस्यैव प्रत्ययविषयत्वात्, अचोत्तरत्वधीस्य उत्तरकाशिकी
अनुगमाद्य एवञ्चानुगमे विनाशभावविद्यमानतथैव भविष्यन्ता
विनाशत्वेन च तज्ज्ञानात् नान्योन्याश्रयः, किन्तु वस्तुतो विनाश-
स्यैवेदानीं नास्तीति ज्ञानं, एवञ्चाकाशपदात् कदाचिच्छब्दाश्रयत्वेन
कदाचिददृष्टव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेनेतिवत् कदाचिन्नीलाद्यनधिकरणत्वे-
नापि समयोपलक्षणात् न कापि घृतिः । तत्समयविशेषव्यावर्थाभा-
वावच्छिन्नसमयसत्त्वस्यैव हेतुतया न च प्रवृत्त्यनुगमः, न आकाश-
पदाच्छिद्यतयोपलक्षणोपस्थितिः, तस्य तच्छून्यतापत्तेः । अत एव च

अनिष्टसाधनताद्यानादधिकपटकादौ द्वेष्ये द्वेषात् त-
न्नाशानुकूलो यत्न उत्पद्यते, अयमेव हि द्वेषस्वभावो

तत्समघाताधारत्वमपि सुपक्षं पूर्वकाशिकतत्समयविशेषसत्त्वे सती-
दानौमसत्त्वेन अगन्धानाधारसमघाताधारत्वेनानुमानात् । न च
दृष्टान्तदुर्भिक्षं, गन्धस्यैव तथात्वाभावात् । एवञ्च समयविशेषाना-
धारत्वप्रतियोगिकाभावावच्छिन्नसमयवृत्तित्वं स्वहेतुत्वमिति नि-
र्गन्धितं । अत एव तत्प्रतियोगिकाभावस्याभायाभावपदमप्युपात्तं,
अन्यथा व्यावर्त्ताभावे तन्नोपादीयेत तदुपादाने च घटप्रागभावेन
पटप्रागभावातिव्याप्तिः प्रसज्यते ।

अतः युगपन्नाग्रे मानाभावाद्गन्धानाधारसमयस्य सर्वमुक्तित्वे
मानाभाव इति, तच्च, चावद्गन्धानाग्रेऽदृष्टाभावात्, अन्यथा सं-
शौमविभागधोरन्योन्याश्रयतयाऽवस्थितौ सर्वमुक्त्यनुपपत्तेः, तथाच
दृष्टाभावाद्धारकार्त्वाभावो वाच्य इति युगपदेव सर्वनाग्रः । वस्तुतस्तु
कारणसम्बन्धविशेषः कारणता प्रतियोगिवत् तावत्परिचायक एव
धर्मविशेष इत्युक्तमिति न काप्यनुपपत्तिः । भवत्तत्कारणा कारणता वा
अस्मान्तरसंस्कारादेव स्तनपानात् प्रवृत्तौ स्यतेति विप्रतिष्ठस्यैव
कारणात् कान्योन्याश्रयादिरित्यपि वदन्ति । ननु कारणत्वादन्येन
प्रकारेण सिद्धभावोऽन्यथासिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः सिद्धिपदस्य चो-
त्पत्तिपरतया नित्यमात्रेऽतिव्याप्तिः अग्निपरत्वेऽसम्भवः हेतोरपि प्रमे-
यत्वादिना ज्ञानात् इति योगार्थमपहाय कूटमन्यथासिद्धिपदार्थ-
माह, 'अन्ययेति । अद्यपि पञ्चधान्यथासिद्धिः ग्रन्थान्तरे निबद्धास्ति
सम्भवति च तथावच्छेदक-जनकजनकयोस्तिष्ठभिरसङ्गहात् । न च

यत्प्रतिबन्धकं विना स्वविषयनाशानुकूलं यत्प्रमुत्पाद-
यति अन्यथा प्रयत्नद्वैविध्यानुत्पत्तेः । अत एव फलं

‘येन सहेत्यनेन दण्डरूपवद्दण्डत्वमपि संगृहीतमिति वाच्यम् ।
तत्र हि साहित्यप्रतियोगिना दण्डेनान्वयात् इति प्रतियोगिरूप-
मन्यथासिद्धमित्यर्थः, प्रकृते च साहित्यप्रतियोगिदण्डत्वमेवावच्छे-
दकं दण्डेनान्यथासिद्धं इति महान् भेदः, तथाप्यवच्छेदक-जनक-
जनकयोस्तिष्ठभिरेव सङ्गहाददोषः । ‘येनेति येनान्वय-व्यतिरेक-
वता सद्य एव पूर्ववर्तित्वं गृह्यते तेनान्वयादिमता तत्पूर्ववर्त्यन्यथा-
सिद्धमित्यर्थः, पृथगित्यादिविशेषणपूरणात् नावच्छेदकदण्डत्वादिना
दण्डादिरन्यथासिद्ध इति भावः । अत्रापृथगन्यथादिमत इत्यपि
वस्येति विशेषणं पूरणीयं, तेन दण्डो न दण्डसंयोगेनान्यथासिद्ध-
इति ध्येयं । एवं विशेषणद्वयमहिम्नैव यत्रोभयविशेषणावच्छेदेनै-
वान्वयाद्यनुविधानं तत्रैकेनापरस्यान्यथासिद्धिर्ग्रहोक्त-तेजसोः । न
चैवमपि तद्विनिगमकाभावात् दृढत्व-दण्डत्वयोरपि नैकेनापरस्यान्य-
थासिद्धिः, दृढत्वस्य चक्रभ्रमिजनकत्वस्यान्यथाद्यनुविधानाभावादिति
दिक् । ‘अन्यं प्रतीति, न चैवमाकाशस्य स्वसंयोगं प्रति अन्यथासिद्धिः,
शब्दपूर्ववर्तितामज्ञात्वापि द्रव्यत्वेन तत्पूर्वभावग्रहात् । न च द्रव्य-
त्वेनैवाकाशस्य ज्ञानहेतुतापत्तिः, ग्राहकाभावेन नियतपूर्ववर्तित्वा-
ग्रहादपिमप्रवेशाच्च ।

यत्तु यं प्रति पूर्ववर्तित्वे गृहीत एव तत्पूर्ववर्तित्वानुपपादकं
यस्य पूर्ववर्तित्वं गृह्यत इत्यवश्यं वाच्यम् अन्यथा स्वर्गं न चागा-
न्यथासिद्ध्यापत्तेः तथाच शब्दपूर्ववर्तित्वग्रहेऽपि न संयोगान्यथा-

विनैवोत्कटक्रोधान्धानां आत्मघाते प्रवृत्तिरिति चेत् ।
न । प्रयोजनमनुद्दिश्य द्वेषमाघात् दुःखैकफलके

सिद्धिरिति । तन्न । विभागद्वित्वादावेवमप्युक्तप्रकारानुसरणात् ।
अत एव दिक्कासादावपि परत्वादिनान्यथासिद्धौ कार्थ्यमात्रे आ-
धारत्वेन तत्पूर्ववर्त्तितायहात् ।

वस्तुतस्त्वन्यमित्यस्य यमित्यर्थः, तेन यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वे गृहीत-
एव इत्यर्थः । न च परत्वादि तथा, अन्यपूर्ववर्त्तित्वगहेऽपि सम्भवे
नियमाभावात् । अत एव कुम्भकारपिता अन्यथासिद्धौ प्रविशति,
चैत्रत्वादिनापि रूपेण कुम्भकारजनकत्वं ज्ञात्वेव घटं प्रत्यग्व्या-
दियहात् घटोत्पत्तौ तस्य साक्षादसमवधानेन कुम्भकारद्वारैव
समवधाननियमादवश्यमन्यपूर्ववर्त्तितायहपूर्वकस्यैव घटपूर्ववर्त्तिता-
यहस्य सम्भवात् । न हि पूर्ववर्त्तितामात्रं हेतुत्वं, वेमजातीयस्यापि
घटपूर्ववर्त्तितया हेतुत्वापातात्, किन्तु नियतपूर्ववर्त्तित्वं नियत-
पूर्वसमवधानरूपं^(१) । न च कुलास्यपितृत्वमज्ञात्वा कुलास्यपितुः
समवधानं घटोत्पत्तौ शक्यग्रहं, तदागीं तस्य समवधाननियमात् ।
अत एव चक्रभ्रमिजनकदण्डत्वेन हेतुत्वेऽपि न दण्डो भ्रम्यन्यथा-
सिद्धः तद्देशावस्थाने दण्डत्वेनापि पूर्वसत्त्वग्रहसम्भवानियमाद्युपदेव
चक्रभ्रमि-दण्डयोः पूर्ववर्त्तित्वग्रह इत्यनुपदमाकर एव स्फुटत्वादिति ।

‘अन्येति पृथग्व्यथाद्यनुविधायित्वे सति साधुनियतपूर्ववर्त्ति-
समवधाननियत इत्यर्थः, तेन साधवात् प्रथमोपस्थितत्वाच्च साधु-

(१) कार्थ्याव्यवहितप्राक्ज्ञावावच्छिन्नकार्थ्यसमानाधिकरणभेदप्रतियोगि-
तानवच्छेदकत्वरूपमित्यर्थः ।

प्रेक्षावतां प्रयत्नानुत्पादात् क्रोधान्धानामपि तात्का-
लिकः फलाभिमानोऽस्त्येव उत्कटरागान्धानामिव पर-

ग्रहत्वादिनियतपूर्ववर्तिना तद्वाप्यस्यानेकद्रव्यस्यान्यथासिद्धावन्यथेत्य-
भावादव्याप्तिः, 'पूर्ववर्तिन इति पञ्चम्या हेतुत्वप्रतिपादनात् हेतु-
त्वगृहेऽन्यथासिद्धत्वस्य ग्रहः तद्गृहे च तद्भावगर्भहेतुत्वग्रह इत्य-
न्योन्यामयः यागस्याप्येवमन्यथासिद्धत्वेऽन्यथासिद्धिपदादेव तद्द्वारणे
तद्द्वारषाय नियतपदोपादानञ्च व्यर्थमित्यादीनि दूषणानि अस-
म्भकानि भवन्ति । अत एव दृष्टत्वादेरपि न पृथगन्यथासिद्धि-
रक्तेनैव संप्रसादत एवावच्छेदकीभूतो दृष्टसंयोगादौ दृष्टेनान्यथा-
सिद्धिः । नन्वेवमिन्द्रियसंयोगादावपि इन्द्रियमन्यथासिद्धं स्यादिति
चेत्, न, सधुपदेन निरासात् साधवस्य वस्तुविवेचनया प्रथमोपस्थित्या
च उभयथाप्यभावात् इन्द्रियपूर्ववर्तिताग्रहस्य प्राच्यत्वादिति दिक् ।

यत्तु प्रतिबोधिजन्ये ध्वंसस्यान्यथासिद्धिसुरीयेति^(१) । तच्च ।
पूर्वादिनैव तदन्यथासिद्धेरक्तेनैव सम्भवात् । न च वैपरीत्यं, वि-
रोधस्योक्तत्वात् अपूर्वे वक्ष्यमाणत्वाच्च । ननु यागापूर्वधोर्गुणपदन्व-
यानुविधानमस्ति अस्ति च अन्यस्य सधुनि स्थितत्वमिति याग-
स्यान्यथासिद्धत्वं स्यादित्याह, 'यागेति, प्रथमोपस्थितत्वेन यागस्यैव
पूर्ववर्तित्वग्रहात् न तु धुगपत्तदाह, 'न त्वगन्वमान इति ।
न चापूर्वमेवान्यथासिद्धमस्तु, पृथगन्यथास्यनुविधानादिति । नन्वेवं
कुसालेन क्षपितापि नान्यथासिद्धः स्यादित्यत आह, 'यचेति, तच्च
कृत्तपूर्ववर्तिनियततथा अन्यस्य पूर्ववर्तिताग्रहनियतपूर्ववर्तिनतथा

(१) चतुर्थान्यथासिद्धिरित्यर्थः ।

दारादावपि प्रवृत्ताविति । तन्न । दुःखं मे मा मृदित्यु-
द्दिश्य प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्तेर्दुःखानुत्पादस्यैव प्रयोजन-
त्वात् । न च प्रागभावस्यासाध्यत्वम्, दुःखसाधनविघ-

चोभयथा सिद्धत्वादिति भावः । 'यचेति, तत्र दारोभृतस्य घृण-
न्याद्यनुविधानेनोक्ताया अन्यस्या वा अन्यथासिद्धेरसिद्धेरिति भावः।
नन्वेवं चक्रभ्रमिजनकदण्डस्यापि कुशाखवदन्यथासिद्धत्वमत आह,
'दृष्टेति, तत्र दयोरपि समवधानसम्भवेन स्नातश्लेषापि निघत-
पूर्ववर्तिताग्रह इत्यवधारणसम्भवात्, 'साधकाभावेनेति । यद्यपि
प्रमाणेन यत्र लघु-गुरुविषयतानियमस्तत्रैव साधवं सहकारि, न
लोकस्य लघुविषयतासम्भवोऽन्यस्य गुरुविषयकस्य प्रमितिजनन-
विरोधौ, गुरुमात्रस्यासिद्धिप्रसङ्गात् विषयान्तरे मानान्तरे साधवा-
वतारस्य सर्वत्र सुसम्भवात् इति । नैवं । यथैकत्वसिद्धिरपरासत्त्वे
विरोधिनी तत्रैव साधवावतारस्य गुरुसिद्धिप्रतिबन्धकत्वात्, स च
गौरवावतारो भिन्नयोरेकस्य वा इत्यथाविशेषादिति सङ्क्षेपः^(१) ।

प्रसङ्गसङ्गतिमवतारयति, 'परमेति, वज्रार्थिप्रवृत्त्यादिकमप्यनु-
मानाद् भवतीति, 'परमेति, यद्यपि श्रुतिर्न साक्षात्प्रवृत्तेरुता-
माह, तथापि "दुःखेनात्यन्तं विमुक्तस्वरतीत्याद्यनुवादसमभिव्याहृत-
श्रुतेः ज्ञानदारा मोक्षजनकतेति भावः । साक्षात्कर्त्तव्य इत्याद्या-
कारश्रुतिरर्थपरतया निर्दिष्टा, "द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निर्दि-
ध्यासितव्य इत्येवमाकारिकैव श्रुतिः, अस्मा अर्थः मुमुक्षुणा आत्मा
द्रष्टव्यः मुमुक्षोरात्मदर्शनमिष्टसाधनमिति यावत् । आत्मदर्शनोपायः

(१) यस्मिन्व्यादर्शपुस्तकयोरेकस्मिन् पुस्तके यत्रैव समाप्तिरूपकवाक्यमस्ति ।

टनद्वारा तस्यापि कृतिसाध्यत्वात् । दुःखसाधनसमव-
धानदशायां कृतौ सत्यां दुःखसाधननाशे सत्यग्रिम-

क इत्याह, 'श्रोतव्य इत्यादि, तेनार्थक्रमेण शब्दक्रमस्यक्तो भवति
अग्निहोत्रं जुहोति यवागुं पचतीत्यादिवत् तथाच श्रवण-मनन-
निदिध्यासनानि आत्मसाक्षात्कारजनकानौत्युक्तं भवति । अत एव
श्रुतेस्तथैवाकार इति भ्रमो न कर्त्तव्यः । 'समानेति, इदानीन्तन-
दुःखध्वंसान्तिय्याप्तिवारणाय तादृशं विशेषणं, इदानीन्तनस्य तत्स-
मानकालीनत्वात्, तावन्मात्रे च कृते इदानीन्तनमुक्तनरकादि-
दुःखध्वंसस्यापि चरमदुःखप्रागभावसमानकालत्वात् अतो दुःख-
ध्वंससमानाधिकरणत्वेन दुःखप्रागभावो विशेषितः । न चैवम-
प्युपात्तदुःखध्वंसे अतिय्याप्तिः, स च दुःखध्वंसो भोगेन स च
विशिष्टज्ञानवद्विशेषणज्ञानसापेक्ष इतीष्टज्ञानकाल एव दुःखनाशात्
भोगेन दुःखनाशेऽपि दुःखान्तरस्य विषयज्ञानादिविलम्बेनोपान्थ-
दुःखध्वंसानन्तरमेव चरमदुःखनिवृत्तेः । वस्तुतस्तु दुःखप्रागभावा-
सहवृत्तित्वं दुःखविशेषणं न ध्वंसविशेषणं अतो नातिय्याप्तिशङ्का
अन्त्यप्रागभावसमानकालत्वादुपान्थस्येति असौ दुःखध्वंसो न प्रकृत-
स्तस्यातीतादावभावेन विकल्पासम्भवादित्यवधेयं^(१) ।

इति महामहोपाध्याय-सन्निभ-श्रीजयदेवविरचित ईश्वरानु-
मानालोकः समाप्तः ।

(१) अस्मिन्नादर्शपुस्तकद्वये 'ननु नासौ पुरुषार्थः अतीतदुःखध्वंसस्य
सिद्धत्वात्' इत्यादिमूलभागस्य व्याख्यानादर्शनात् समाप्तिस्तु चकवाक्य-
दर्शनाच्च सुगमत्वेन तादृशमूलभागस्य व्याख्याप्रयासः आलोककृता न
कृत इति वयं मन्यामहे अतस्तादृशमूलभागो व्याख्यारहित एवात्र
मुद्रितपुस्तके सन्निवेशित इति ।

समये प्रागभावस्वरूपमस्ति तेन विना नास्तीत्य-
 न्वय-व्यतिरेकयोस्तत्र सत्त्वात् । घटेऽपि कृतौ सत्या-
 मग्निमक्षणे तत्सत्त्वं तथा विना नेत्येव कृतिसाध्यत्वम्
 न तु प्रागसतोऽग्निमक्षणे सत्त्वमुत्पत्तिः गौरवात् । कृतिं
 विना न यत्स्वरूपं तत्कृतिसाध्यं प्रागभावस्वरूपन्तु न
 तथेति चेत् । न । कृतिध्वंसेऽपि घटसत्त्वेनाग्निमक्षण-
 इत्यावश्यकत्वात् । अत एव योगवत्क्षेमस्याप्यनाग-
 तानिष्ठानुत्पादजनकस्य परीक्षकप्रवृत्तिविषयत्वमिति
 वक्ष्यते निषेधापूर्वप्रस्तावे । ननु प्रायश्चित्तनाश्रयपाप-
 अन्यदुःखस्य प्रागभावो यद्यस्ति तदा दुःखमाव-
 श्यकम् तस्य प्रतियोगिजनकत्वनियमात् नास्ति चेत्
 तर्हि तदभावादेव दुःखानुत्पाद इत्युभयथापि प्राय-
 श्चित्तमफलम्, तस्माद् दुःखसाधनध्वंसमुखेन प्रागभा-
 वस्य साध्यतेति तत्रैव कृतिसाध्यत्वपर्यवसानाद् दुःख-
 साधनध्वंस एव पुरुषार्थो न तु दुःखानुत्पादार्थि-
 तयेति तत्र प्रागभावसत्त्वासत्त्वविचारे वायसदशन-
 विचारवत् । अथ तदापि प्रागभावस्यासत्त्वे तद-
 भावात् पापं न दुःखसाधनमिति तन्नाशार्थं प्रवर्त्तेत
 तस्य सत्त्वे च पापमादायैव तस्य दुःखोत्पादकत्व-
 नियमात् प्रायश्चित्ते सत्यपि गच्छे पादिक्या पापा-

वस्थानमिति न ततः पापनाश इति चेत् । न । प्राग-
 भावस्यासत्त्वेऽपि दुःखसाधनजातीयनाशस्य पुरुषार्थ-
 त्वात् सत्त्वेऽपि पापान्तरमादायापि तस्य दुःखजनक-
 त्वसम्भवात् । प्रायश्चित्तात्पापनाशः स्यादेवेति प्राग-
 भावसत्त्वासत्त्वसन्देहेऽपि प्रायश्चित्तादौ प्रवृत्तिरप्रत्यू-
 हैवेति । उच्यते । तच्च दुःखप्रागभावोऽस्त्येव तस्यैव
 दुःखानुत्पादरूपत्वेन पुरुषार्थत्वात् । स च पापनाश-
 द्वारा प्रायश्चित्तसाध्य इति प्रागभावसत्त्वेऽपि न नि-
 ष्फलं प्रायश्चित्तम् । तेन प्रागभावेन दुःखमवश्यं
 जननीयमिति चेत् सत्यम् किन्तु पापान्तरमासाद्य ।
 न चैवं प्रायश्चित्तमफलम्, दुःखानुत्पादेन तस्य सफ-
 लत्वात् । न च दुःखानुत्पादस्यापि दुःखानुत्पादान्तर-
 मेव फलम् तच्च तच्च नास्तीत्यफलत्वम्, स्वरूपसत एव
 तस्य पुरुषार्थत्वात् अनवस्थानाच्च । अतोऽनेन पापेन
 दुःखं मे मा भूदिति विद्यमानपापनाशार्थं^(१) प्राय-
 श्चित्ते प्रवृत्तिः । एतेन चौर्यप्रायश्चित्ते दुःखप्रागभावो
 नास्त्येव, अन्यथा तस्य प्रतियोगिनाशत्वेनानिर्मेक्ष-
 प्रसङ्गात्, न च प्रायश्चित्तवैफल्यं, न वा भगवतो
 दुःखमपकर्मापदेशकत्वेनानाप्तत्वम्, तस्य पापध्वंसे-

(१) समानपापनाशार्थमिति क० ।

नैव सफलत्वात् प्रागभावानिश्चयेऽपि नरकसाधन-
पापनिश्चयात् तन्नाशार्थं प्रवृत्तिरित्यपास्तम् । दुःख-
साधनध्वंसस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वात् । पापान्तरेण त-
त्प्रतियोगिजनने तन्नाशात् तस्माद्दुःखं मे मा भूदित्यु-
द्दिश्य तत्साधनध्वंसार्थं प्रवृत्तिरिति दुःखानुत्पाद् एव
पुरुषार्थी न तु दुःखसाधनध्वंस इति स्थितम् । अपि
च न तावद् दुःखमयसंसारबीजमित्याज्ञानस्य ध्वंसो
मुक्तिः तत्त्वज्ञानात् तन्नाशेऽपि शरीरधर्मादिसत्त्वद्-
शायां मुक्तिप्रसङ्गात् । नापि शरीरेन्द्रियबुद्ध्यादि-तन्नि-
दानधर्माधर्मध्वंसः, अशीर्षाप्रायश्चित्तकर्मणां भोगैक-
नाशत्वेन तत्त्वज्ञानानाशत्वात् भोगद्वारा तन्नाशस्य
चापुरुषार्थत्वादिति ।

अपरे तु दुःखात्यन्ताभावो मुक्तिः, यद्यपि पर-
दुःखात्यन्ताभावः स्वतः सिद्ध एव स्वदुःखात्यन्ताभावः
स्वात्मन्यसम्भवौ घटादावतिप्रसक्तोऽसाध्यश्च । तथापि
दुःखसाधनध्वंस एव स्ववृत्तिदुःखात्यन्ताभावसम्बन्धः
स च साध्य एव । न चैवमावश्यकत्वेन स एव मुक्तिः,
तस्य स्वतोऽपुरुषार्थत्वेन दुःखाभावमुद्दिश्य तत्र प्रवृत्तेः
“दुःखेनात्यन्तं विमुक्तश्चरतीत्यथात्यन्ताभावत्वेन मुक्ति-
श्रवणाच्च । यद्यपि दुःखसाधनध्वंसो न पुरुषार्थी-

प्रत्यन्ताभावश्च न साध्यस्तथापि विशिष्टस्य पुरुषार्थत्वं
 विशेषणसाध्यत्वेन विशिष्टसाध्यत्वञ्च । अहिकण्टका-
 दिनाशस्यापि तत्तद्यक्तिसाध्यदुःखात्यन्ताभावमुद्दिश्य
 तत्सम्बन्धत्वेनैव साध्यतेति । तन्न । अधर्मादिदुःखसा-
 धनध्वंसस्य न मुक्तिनिर्वाहकत्वं इत्युक्तत्वात् । किञ्च
 नानागतस्ववृत्तिदुःखस्यात्यन्ताभावसम्बन्धः साध्यः मु-
 क्तस्यानागतस्ववृत्तिदुःखस्यानभ्युपगमात् अभ्युपगमे वा
 अमुक्तत्वापातात् अत्यन्ताभावसम्बन्धविरोधाच्च । ना-
 प्युत्पन्नस्य स्ववृत्तिदुःखस्य, तद्वृत्तेस्तथात्यन्ताभाव-
 विरोधात् तदभावस्य स्वतःसिद्धत्वात् अतीतदुःखा-
 भावस्यानुद्देश्यत्वाच्च । नापि परकीयदुःखस्यात्यन्ता-
 भावसम्बन्धः, तस्य स्वतःसिद्धत्वात् । अपि च दुःखसा-
 धनध्वंसस्य नात्यन्ताभावसम्बन्धत्वे मानमस्ति । दुःख-
 साधनध्वंसादावस्य दुःखस्यात्यन्ताभाव इति बुद्धि-व्यप-
 देशौ स्त इति चेत् । न । तस्य समानाधिकरणदुःखा-
 समानकालदुःखाभावविषयत्वेनाप्युपपत्तौ अतिरिक्त-
 सम्बन्धाविषयत्वात् । एतेन सर्वदुःखप्रागभावसंसर्गा-
 भावो मुक्तिः घटादेश्च न मुक्तत्वम् दुःखसाधनध्वंस-
 विशेषितैतद्योगिना मुक्तपदार्थत्वात् तथैव व्यवहारात्
 योग-रूढिभ्यां पङ्कजादिपदवाच्यत्ववदिति निरस्तम् ।

प्रागभावसंसर्गाभावस्य स्वतोऽनुद्देश्यत्वात् प्रत्युतात्य-
न्ताभावस्यासाध्यत्वेन ध्वंसरूपत्वेन तस्य दुःखरूपतया
हेयत्वात् ।

प्राभाकरास्तु आत्यन्तिकदुःखप्रागभावो मुक्तिः ।
न च तस्यानादित्वेन सिद्धत्वादपुरुषार्थत्वम्, कदा-
चित् कृत्यनपेक्षत्वेऽपि प्रतियोगिजनकाधर्म्मानाशमुखेन
तस्य कृतिसाध्यत्वात् कृत्यधीनतत्त्वघनादधर्म्मानाशे
सत्यग्रिमसमये दुःखप्रागभावस्वरूपमस्ति, तथा विना
अधर्मेण दुःखजननात् तत्प्रागभावस्वरूपमस्तीति
घटवत् कृतिसाध्यत्वात् । व्यवस्थापितञ्च त्वया प्रा-
गभावस्य कृतिसाध्यत्वमहिकण्टकादिनाशप्रायश्चित्त-
क्षेमार्थिप्रवृत्तिस्थले । न चैवं युगपदधर्म्ध्वंस एव
मुक्तिः प्रागभावस्यानादितया विवक्षितविवेकेन तत्रैव
कृतिसाध्यत्वपर्यवसानादिति वाच्यम् । अधर्म्ध्वंसस्य
स्वतोऽपुरुषार्थत्वात् । दुःखानुत्पादहेतुत्वेनैव तस्य
प्रयोजनता वाच्या सा च कथमसाध्यत्वे प्रागभावस्य
स्यादिति । अतएव “दुःख-जन्मेत्यादिद्वयमपि^(१) संग-
च्छते । अन्यथा मिथ्याज्ञानाद्यनुत्पादानां दुःखानुत्पा-

(१) दुःख-जन्म-प्रवृत्ति-दोष-मिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्त-
रापायात्प्रवर्ग इति न्यायसूत्रं ।

दाहेतुत्वेनासङ्गतं स्यादित्यास्थिषतेति । तदतिस्थवीयः
 तथा ह्यस्तु प्रागभावस्य साध्यत्वं तथापि तस्य प्रति-
 योगिजनकत्वनियमान्मुक्तस्यापि दुःखोत्पादप्रसङ्गः ।
 अधर्म-शरीरादिसङ्कारिविरहात् दुःखोत्पाद इति
 चेत्, तर्ह्युत्तरावधिविधुरत्वेनानादेरत्यन्ताभावत्वापत्तौ
 प्रागभावत्वव्याक्रोपः । प्रतियोगिजनकनाश्यातीय-
 त्वेन तत्र प्रागभावव्यपदेशोवस्तुतो नित्य एव स इति
 चेत् । न । नित्यत्वेनात्यन्ताभावरूपतया प्रागभावा-
 न्यत्वेन नाश्यातीयत्वाभावात् प्रतियोगिजनकनाश-
 मुखेन तस्यासाध्यत्वाच्च । अपि च मुक्तेः प्रागभावस्य
 समानाधिकरणं भावि दुःखं न प्रतियोगि तस्याभा-
 वात् भावे वा अमुक्तत्वापातात् । नापि समानाधि-
 करणमतीतं वर्तमानञ्च, तत्प्रागभावस्य विनष्टत्वात् ।
 नापि व्यधिकरणम्, अन्यदृष्टिदुःखस्यान्यथात्यन्ता-
 भावेन प्रागभावाभावात् तस्य प्रतियोगिसमानदेश-
 त्वात् । न च दुःखमाद्यं प्रतियोगि, स्वपरादृष्टेर्दुःख-
 माद्यस्याप्रामाणिकत्वात् तस्यात्यन्तासतो नित्यनिवृत्त-
 त्वेन तन्निरुत्तये प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, अद्विकण्टका-
 दिनाश-प्रायश्चित्तादिसाध्यदुःखप्रागभावस्य कलञ्ज-
 भक्षणप्रागभावस्य च समानाधिकरणमेव भावि दुःखं

भक्षणाच्च प्रतियोगि । ननु दुःखाभावो न पुरुषार्थः
सुखस्यापि हानेः तुल्यायव्ययत्वात् । न च बहुतरदुः-
खानुविद्धतया सुखस्यापि प्रेक्षावहेयत्वम्, आवश्य-
कत्वेन दुःखस्यैव हेयत्वात् सुखस्य निरुपधीष्णा-
विषयत्वात् । अन्यथा दुःखानुविद्धतया तथात्वे
पुरुषार्थत्वविरोधादिति चेत् । न । सुखमनुद्दिश्यापि
दुःखभीरूणां दुःखहानार्थं प्रवृत्तिदर्शनात् दुःखा-
भावस्य स्वत एव पुरुषार्थत्वात् । न हि दुःखाभाव-
दशायां सुखमस्तीत्युद्दिश्य दुःखहानार्थं प्रवर्तते^(१) ।
वैपरीत्यस्यापि सम्भवे सुखस्याप्यपुरुषार्थत्वापत्तेः अतो
दुःखाभावदशायां सुखं नास्तीति ज्ञानं न दुःखाभा-
वार्थिप्रवृत्तिप्रतिबन्धकम् तस्मादविवेकिनः सुखमाच-
क्षिप्तवो बहुतरदुःखानुविद्धमपि सुखमुद्दिश्य शिरो
मदीयं यदि याति यास्यतीति कृत्वा^(२) परदारादिषु
प्रवर्त्तमाना वरं वृन्दावने रम्ये इत्यादिवदन्तो नाचा-
धिकारिणः, ये च विवेकिनोऽस्मिन् संसारकान्तारे^(३)
क्रियन्ति दुःखदुर्द्दिनानि कियतौ सुखखद्योतिकेति कु-

(१) दुःखाभावार्थं प्रवर्त्तन्ते इति ख० ।

(२) यदि याति यास्यतीति चात्वेति क० । यदि याति यात्विति पा० ।

(३) संसारापारकान्तारे इति ख० ।

पितफणिफणामखलच्छायाप्रतिममिदमिति^(१) मन्ध-
 मानाः सुखमपि हातुमिच्छन्ति तेऽत्राधिकारिणः ।
 न च भोगार्थिनामप्रवृत्तौ पुरुषार्थता हीयते, कस्य-
 चिदप्रवृत्तावपि चिकित्सादेः पुरुषार्थत्वात् । अथ,
 दुःखाभावोऽपि नावेद्यः पुरुषार्थतयेष्यते । न हि
 मूर्खाद्यवस्थार्थं प्रवृत्तौ दृश्यते सुधीः ॥ पुरुषार्थत्वेन
 सुखवत् ज्ञायमानत्वनियमात् । न च मुक्तिज्ञानं सम्भ-
 वतीति चेत् । न हि दुःखाभावं जानीयामित्युद्दिश्य
 प्रवृत्तिः, किन्तु दुःखं मे मा भूदित्युद्दिश्येत्यतो दुःख-
 स्याभाव एव पुरुषार्थः तस्य ज्ञानञ्च स्वकारणाधीनं,
 न तु पुरुषार्थतोपयोगि, सुखी स्यामित्युद्दिश्य प्रवर्तते,
 न तु सुखं जानीयामिति, सुखमेव तथा न तु तद-
 वगमः तस्यावश्यकत्वेनान्यथासिद्धत्वात् गौरवाच्च ।
 किञ्च बहुतरदुःखजर्जरकषेवरा दुःखाभावमुद्दिश्य
 मरणोऽपि प्रवर्तमाना दृश्यन्ते । न च मरणे तस्य ज्ञान-
 मस्ति, न ते विवेकिन इति चेत् । न । पुरुषार्थत्वे
 विवेकानुपयोगात् । किञ्च चरमदुःखानुभवेऽनागत-

(१) अत्रायं भावः यथा सन्तापसन्तप्तः कश्चित् पुरुषो बद्धमस्तकसर्पि-
 पत्राच्छायासु सन्तापशान्तिमिच्छति तथैवास्मिन् संसारे इतस्ततो-
 ऽवामदुःखधारापरिजिहीर्षया कान्ताजनमुजङ्गमबद्धतरमस्तकाव-
 मानपुत्रपौत्रादिसङ्गमसुखी कामीति ।

दुःखध्वंसोऽपि विषयः, तथाचाग्रिमश्लेषे तद्धंसस्त-
द्विषयकञ्च विनश्यदवस्थं ज्ञानमस्तीति वर्तमानाध्य-
चिरमनुभूयते । ज्ञानसमये मुक्तिलक्षणस्य सत्त्वात् न
ज्ञानं मुक्तिविरोधि । प्रमाखन्तु^(१), दुःखत्वं देवदत्त-
दुःखत्वं वा स्वाश्रयासमानकालीनध्वंसप्रतियोगि-
वृत्ति^(२) कार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वात्^(३) सन्ततित्वाद्वा एत-
त्प्रदीपत्ववत्^(४) । सन्ततित्वञ्च नानाकालीनकार्य-
मात्रवृत्तिधर्मत्वम्^(५) । एवं सुखत्वादावपि साध्यन्तेन

(१) प्रमाखन्तु मुक्ताविति क० ।

(२) अत्र स्वपदं पक्षपरं ।

(३) नित्यानित्यसाधारणगुणत्वादिकमादाय स्वाश्रयनित्यगुणासमानका-
लीनध्वंसाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिवारणाय मात्रपदं ।

(४) एतदर्थवच्छिन्नविभिन्नकालोत्पन्नशिखावृत्तिवैजात्यविशेषवदित्यर्थः ।

(५) कार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वमित्यत्र मात्रपदं द्रव्यत्वादौ व्यभिचारवारणाय ।
न च ध्वंसत्वे व्यभिचारः, कार्यपदेन भावकार्यविवक्षणात् । एतत्
सर्व्वं महाप्रलयमङ्गीकृत्य उक्तं । अथ महाप्रलये मानाभावस्तथाच
कार्यमात्रवृत्तित्वस्य घटत्वादावपि सत्त्वेन तत्र च निरुक्तसाध्यविर-
हात् व्यभिचारः अतस्तदनङ्गीकारपक्षेऽपि हेतुन्तरमाह, सन्तति-
त्वाद्देति, नानाकालीनकार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वञ्च एककालीनकार्यद्वया-
वृत्तित्वे सति कार्यमात्रवृत्तित्वं, अत्र कल्पेऽपि घटत्वादौ पूर्व्वोक्त-
व्यभिचारतादवस्थावारणाय सत्त्वन्तं, स्वरूपासिद्धिवारणाय एक-
कालीनेति, गगन-घटवृत्तिद्वित्वे व्यभिचारवारणाय विशेष्यदले
मात्रपदं । एतत्कल्पे देवदत्तदुःखत्वमेव पक्षः, दुःखत्वमात्रस्य
पक्षत्वे तु तत्र हेतुघटकसत्यन्तदणविरहात् स्वरूपासिद्धिः, स्वाश्र-
यासमानकालीनध्वंसाप्रसिद्धिञ्च महाप्रलयानङ्गीकारपक्ष एवैतत्-
कल्पानुसरत्यादिति ध्येयं ।

सकलौच्छेदे मोक्षः । न चाप्रयोजकत्वम्, सन्तत्युच्छेदे
 मूलाच्छेदस्य प्रयोजकत्वात् । प्रकृते च मिथ्याज्ञानस्य
 संसारमूलस्य अवस्थादिक्रमेणोत्पन्नतत्त्वज्ञानात् मि-
 ट्तिः सम्भवत्येव, “आत्मा ज्ञातव्यो न स पुनरावर्त्तते”
 इति श्रुतिश्च प्रमाणम् । रात्रिसचन्यायेनार्थवादोप-
 नीतापुनरावृत्तेः^(१) अधिकारिविशेषणत्वात्^(२), ‘सः
 आत्मज्ञः, ‘न पुनरावर्त्तते’ न पुनः प्ररीरी भवती-
 त्यर्थः । “आत्मा वा अरे श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्या-
 सितव्यः साक्षात्कर्तव्यः” इत्युपक्रम्य “दुःखेनात्यन्तं
 विमुक्तश्चरति” इति श्रुतिश्च मानम् ।

आचार्यैस्तु । “अशरीरं वावसन्तं प्रियाप्रिये न
 स्पृशतः” इति श्रुतिस्तत्र प्रमाणम् वावसन्तमिति
 यङ्लुकि । तेन संसारितादशावां क्षणमात्रमशरीर-
 त्वेन नान्यथासिद्धिः । ननु द्वन्द्वस्वरसेन^(३) मिलित-

(१) तथाच यथा हि रात्रिशब्दवाच्यानां “ज्योतिर्गौरित्वादिवाक्योत्पन्न-
 कर्मणां फलजिज्ञासायां यत्नानामुत्कर्मादिकल्पने औरवात् विश्व-
 जिज्ञायापवादेन “प्रतित्तिष्ठन्तीह वा घ एतां रात्रीरुपयन्ति”
 इत्यर्थवादश्रुतौ प्रतित्तिष्ठैव फलमिति सिद्धान्तितं तथाचापि आर्थ-
 वादिकापुनरावृत्तेरेव फलत्वमिति भावः ।

(२) अधिकारिनियमादिति ख० ।

(३) ‘द्वन्द्वस्वरसेन’ प्रियञ् अप्रियञ् प्रियाप्रिये इति द्वन्द्वस्वरसेनेत्यर्थः ।

सुख-दुःखोभयनिषेधः प्रतीयते स तु निश्चयत्वात्-
 ह्य रक्षकनिषेधे च नात्मभेदापत्तिः । न च सुखौ
 प्रमादमिति चेत् । न । हित्वेनैकेन रूपेणोपस्थि-
 तयोः प्रत्येकं निषेधान्वयेऽपि^(१) आत्मभेदाभावात्
 भव-वह्निरौ किञ्चित्त्वन्न प्रत्येकं हिदान्वय इव । न
 हि तत्र मिश्रितविकल्प इति च न प्रियाप्रियरूपं
 किञ्चिदस्तीति, मिश्रितनिषेधाऽप्येकैकान्वये प्रत्येका-
 भावे वा भवेत् तत्रैकान्वयस्याशरीरे अयोस्यत्वात्
 प्रत्येकाभावात् एव पर्यवस्यति, अत एव सर्वमुक्तिरपि
 सर्वदुःखात्प्रतिपक्षीकरणे तद्विधेः अथवा मुक्ति-
 रपि न स्वात् तत्रैव व्यभिचारात्^(२) । यदि चेधरात्मान-
 ह्य नोपि न तदा तत्कृत्या भोगार्थं न कश्चित् प्रव-
 र्तेत् । भोग-दान-भोगानभिव्यङ्गादिमुक्तिविशेषेण^(३) श्रुति-
 सिद्धेन सत्येहविदित्तिरिति चेत् । न । संज्ञाहित्वेन
 मुक्तियोग्यात्वात् न तु तद्विशेषणशब्दादिमत्त्वेन सा-
 मास्ये वाच्ये सत्येव बोध्यताया विशेषमिच्छत्वात् ।

किञ्च शमादयः श्रुतौ सहकारितया बोधिताः न

- (१) निषेधावगमेऽपीति ख० ।
- (२) अत्रैव व्यभिचारादिति ख० ।
- (३) 'भोगानभिव्यङ्गः' भोगेषु अनासक्तिरित्यर्थः ।

तु योग्यतया तत्त्वेऽपि संसारित्वेन तेऽपि साधनीयाः शमादिकमपि हि कार्यं तच्चापि संसारित्वेनैव योग्यता सामान्ये बाधकाभावात् । न च नित्यसुखाभिव्यक्ति-
 मुक्तिः, सा हि न नित्या मुक्त-संसारिणोरविशेषप्रस-
 ङ्गात्^(१) । नेत्याद्या, तद्धेतुशरीराद्यभावात्, ज्ञानमात्रे
 सुखमात्रे वा तद्धेतुत्वावधारणात् । न च संसारि-
 द्दशायां तद्धेतुः, सामान्ये बाधकाभावात् । अत एव
 स्वर्गादौ शरीरकल्पना । किञ्च तज्जनकं^(२) न ताव-
 दात्म-मनोयोगः, तस्यादृष्टादिनिरपेक्षस्याजनकत्वात् ।
 विषयमात्रापेक्षणे तु संसारिदशायामपि तदभिव्यक्ति-
 प्रसङ्गः । नापि योगजो धर्मः सहकारी, तस्योत्पन्न-
 भावत्वेन विनाशित्वेऽपवर्गनिवृत्त्यापत्तेः । न च तज्ज-
 न्याभिव्यक्तिरनन्ता, तस्या अप्यत एव नाशात् । अथ
 तत्त्वज्ञानात्सवासनमिथ्याज्ञाननाशे देशभावेन प्रवृ-
 त्त्याद्यभावाद्दुर्माधर्मयोरनुत्पादे प्रचीनधर्माधर्मक्ष-
 याद्दुःखसाधनशरीरादिनाश एव तद्धेतुरतएव तस्या-
 मन्येनाभिव्यक्तिप्रवाहोऽप्यनन्त इति चेत् । न । शरीरं
 विना तदनुत्पत्तेः तस्य तद्धेतुत्वे मानाभावाच्च । न च

(१) अविशेषापातादिति ख० ।

(२) किं वा तज्जनकमिति ख० ।

मोक्षार्थिप्रवृत्तिरेव तत्र मानम्, दुःखहानार्थितयापि तदुत्पत्तेः । न च नित्ये सुखे मानमस्ति । “नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” “आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितं” इत्यादिश्रुतिर्मानमिति चेत् । न । उपजननापायवतोर्ज्ञान-सुखयोरहं जानाम्यहं सुखीति भिन्नत्वेनानुभूयमानयोर्ब्रह्माभेदबोधने प्रत्यक्षबाधात् । अथ सुखस्य ब्रह्माभेदबोधनादेवायोग्यतया अनित्यं सुखं विहाय वाक्यार्थत्वेन नित्यसुखसिद्धिः स्वर्गवत् न तु नित्ये सुखे सिद्धे तदभेदबोधनं येनान्योन्याश्रयः । यद्वा नित्यं सुखं बोधयित्वा तदभिन्नं ब्रह्म बोध्यते । न च वाक्यभेदः, वाक्यैकवाक्यत्वादिति चेत् । न । आत्मनोऽनुभूयमानत्वेन तदभिन्नस्य नित्यसुखस्याप्यनुभवप्रसङ्गात् सुखमात्रस्य स्वगोचरसाक्षात्कारजनकत्वनियमात् तदननुभवे वा आत्मनोऽपि अनुभवो न स्यात् । अथात्मभिन्नं नित्यसुखमनुभूयत एव सुखत्वं तत्र नानुभूयत-इति चेत्, न, सुखानुभवसामग्र्या एव सुखत्वानुभावकत्वात् तस्मादानन्दं ब्रह्मेति मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्तत्वेनानन्दवत्त्वं बोध्यं तेनाभेदः, अन्यथा नपुंसकलिङ्गत्वानुपपत्तेः ।

एतेन ब्रह्माद्वैततत्त्वसाक्षात्कारादविद्यानिवृत्तौ वि-

ज्ञानसुखात्मकः केवल आत्मा अप्रवर्गे वर्तते इति
वेदान्तमतमपास्तम् । स्वप्रकाशसुखात्मकब्रह्मणो नि-
त्यत्वेन मुक्त-संसारिणोरविशेषप्रसङ्गात् पुरुषप्रयत्नं
विना तस्य सत्सद्पुरुषप्रार्थत्वाच्च । अविद्यानिवृत्तिः
प्रयत्नस्यार्थेति चेत्, अविद्या यदि मिथ्याज्ञानं, अर्था-
न्तरं वा, उभयत्रापि सुख-दुःखाभावात्सत्सद्भिन्न-
त्वेन तन्निवृत्तेरपुरुषप्रार्थत्वात् ।

चिदण्डनस्तु आनन्दमयपरमात्मनि जीवात्मत्वमे-
वेत्यः, स्वयम् लिङ्गशरीरापगमः, लिङ्गशरीरञ्च सूका-
दग्नेन्द्रियाणि मन्त्रमहाशुक्लाणि सूक्ष्मापस्य सम्भूयाव-
स्थितानि जीवात्मनि सुख-दुःखावच्छेदकनीत्याहुः ।
तत्र । शरीरध्वंसस्य स्वतो दुःखसाधनाभावतया अमु-
स्यार्थत्वात् । न चोपाधिशरीरलाभे चैतपाधिप्रतीत-
नाशो स्यात्, स्वत्वात्स्यपुरुषप्रार्थत्वात्, ब्रह्मणो त्रिस्यत्वेन
तदसिक्तस्य नाशानुपपत्तेः भेदाभेदस्य च विरोधेनाभा-
वत् । जाय्यनुपपत्त्या त्रिसक्ततिरपकर्णः, आनन्दस्य कर्त्त-
नानुपपत्तस्य दुःखाभावाच्च पुरुषप्रार्थत्वेन चित्तसन्तने-
रपुरुषार्थत्वात् शरीरादिकारणं विना चित्तसन्तनेरनु-
त्पादाच्च । न हि चित्तमात्रं तत्सामग्री, शरीरादिवैय-
र्थ्योपपत्तेः । नापि दुःखहेतुत्वेनात्मनो शक्तमेव मुक्तिः,

सुख-दुःखाभावेतरत्वेनापुरुषार्थत्वात् ज्ञानरूपात्महा-
नस्यायत्नसिद्धेः अतिरिक्तज्ञानस्याशक्यत्वात् ।

यत्तु योगर्षिसाध्यनिरतिशयानन्दमयी जीवन्मुक्ति-
मुद्दिश्य प्रवृत्तेः कारणवशादात्यन्तिकदुःखाभावरूपा
मुक्तिमासादयतीति मतम् । तन्न । परममुक्तेरपुरु-
षार्थत्वापत्तेः विरक्तस्य मोक्षेऽधिकारात् सुखोद्देशेना-
प्रवृत्तेश्च । मोक्षे च सर्वाश्रमाणामधिकारः आश्रम-
चतुष्टयमुपक्रम्य “स ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति” इति श्रुतेः,
सङ्कीर्त्तने कारणाभावात् । आकाङ्क्षाया अविशेषेणान-
न्तर्यस्याग्रयोजकत्वात् । कथं तर्हि “मोक्षाश्रमश्चतुर्वि-
धे यो भिक्षोः परिकीर्त्तितः” इति प्रव्रज्यां मोक्षाश्रम-
माहुः, गृहस्थस्य च पुत्र-दारादिसङ्गो दुर्वार इत्य-
साधारण्येन तथोपदेशात् तत्त्वज्ञाननिष्ठो गृहस्थोऽपि
मुच्यत इत्यागमाच्च । एवं स्थिते मोक्षमुपक्रम्य “आत्मा
वा अरै श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः साक्षा-
त्कर्त्तव्यः” इति श्रुतिः, श्रुतिभ्यः शरीरादिभिर्भ्रं
आत्मानमवधार्य शास्त्रेण पदार्थान् विविच्य तद्बो-
धितोपपत्तिभिस्तस्य स्थिरौकरणरूपं मननं विदधाति ।
न च शब्दोपपत्तिजन्यतत्त्वज्ञानात् साक्षात्कारिसवा-
सनमिथ्याज्ञाननिवृत्तिः, दिङ्मोहादौ तथानुपलब्धेः^(१)

(१) तथानुपपत्तेरिति ख० ।

अतः श्रुति-स्मृत्युपदिष्टयोगविधिना^(१) चिरनिरन्तरा-
 दरसेवितनिदिध्यासनजन्ययोगजधर्मादात्मतत्त्वसाक्षा-
 त्कारं संसारबीजसवासनमिथ्याज्ञाननिहननसमर्थं^(२)
 आसाद्य दोषाभावात्प्रवृत्त्यादेरभावे अनागतधर्मानु-
 त्यादेनानादिभवसञ्चितकर्मणां भोगेन क्षयादपवृज्यते ।
 उपदेशमात्राच्छरीरभिन्नात्मावगमेऽप्यन्यपरत्वशक्त्या
 सङ्कलकस्य^(३) नाश्रद्धामलक्ष्णानमिति मननमाव-
 श्यकम् । तथाच मन्तव्यस्योपपत्तिभिरिति श्रुतिरेवो-
 पपत्तिबोधकस्य शास्त्रस्यापवर्गहेतुत्वं बोधयति, मन-
 नस्य तदेकसाध्यत्वात् । एवञ्च शम-दम-ब्रह्मचर्याद्यु-
 पद्विहितयावन्नित्य-नैमित्तिक-सन्ध्योपासनादिकर्मसहि-
 तात् तत्त्वज्ञानान्मुक्तिः । स्यादेतत् ज्ञान-कर्मणोर्न
 समप्राधान्येन समुच्चयः कर्मणां स्ववाक्यात् फलान्तरा-
 र्थत्वेन श्रुतत्वान्मोक्षार्थकल्पनाविरोधात् तत्त्वज्ञानस्य
 कर्मनैरपेक्षेण मुक्तिहेतुत्वप्रतीतेश्च । नाङ्गाङ्गिभावेन,
 तथा हि न कर्म सन्निपत्योपकारकम्, तत्त्वज्ञान-
 शरीरानिर्वाहकत्वात् । नापि प्रयाजादिवदारादुप-

(१) श्रुति-स्मृत्युपदिष्टविधिनेति ख० ।

(२) संसारबीजसवासनमिथ्याज्ञानोन्मूलनसमर्थमिति ख० ।

(३) अस्थिरस्येत्यर्थः ।

कारकम्, स्ववाक्यतएव कर्मणां प्रयोजनलाभेन फल-
वत्सन्निधावफलत्वाभावात् उपपत्तिविरुद्धश्च ज्ञान-
कर्मसमुच्चयः काम्य-निषिद्धयोरभावात्^(१) । नाप्यसङ्ग-
ल्पितफलवत्काम्यकर्मसमुच्चयः, चतुर्थाश्रमविधिविरो-
धात् । अत एव न यावन्नित्य-नैमित्तिकसमुच्चयोऽपि ।
नापि यत्याश्रमविहितेन कर्मणा, तत्त्वज्ञाने सति
गृहस्थस्यापि मुक्तेः ।

“न्यायागतधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।

श्राद्धकृतसत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते” ॥

इति स्मृतेः । न चाननुगतमपि साधनं, स्वर्गवदप-
वर्गे प्रकारभेदाभावात् । न चापवर्गार्थिकर्तव्यतया
कर्माणि विहितानि येन तत्समुच्चयः स्यात् । तस्मात्
“सन्ध्यस्य सर्वकर्माणीति स्मृतेः सर्वकर्मसन्ध्यासो ज्ञान-
माषाच्च मोक्ष इति । मैवम् । स्व-स्वाश्रमविहितेन
कर्मणा ज्ञानस्य समप्राधान्येन समुच्चयात् ज्ञान-कर्मणो-
स्तुल्यत्वेन मुक्त्यर्थत्वाभिधानात् । तथाच श्रीभग-
वन्नीता ।

“स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः” ॥

(१) काम्य-निषिद्धयोस्स्यागादिति ख० ।

श्रीविष्णुपुराणे ।

“तस्मात्तत्प्राप्तये यत्नः कर्त्तव्यः पण्डितैर्नरैः ।
तत्प्राप्तिहेतुर्विज्ञानं कर्म चोक्तं महामते” ॥

हारीतः ।

“उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिः ।
तथैव ज्ञान-कर्मभ्यां प्राप्यते ब्रह्म शाश्वतम्” ॥

श्रुतिश्च, “सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्-
ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण च” इति एतन्मूलकमेव,

“परिज्ञानाद्भवेन्मुक्तिरेतदालस्यलक्षणम् ।

कायक्लेशभयाच्चैव कर्म नेच्छन्त्यपण्डिताः” ।

“ज्ञानं प्रधानं न तु कर्महीनं

कर्म प्रधानं न तु बद्धिहीनम् ।

तस्माद्द्वयेरेव भवेत्प्रसिद्धि-

र्न ह्येकपक्षो विद्मः प्रयाति” ॥

न च फलान्तरार्थत्वेन श्रुतस्य कर्मणः फलान्तरा-
र्थत्वमनुपपन्नम्, तथा वाक्यस्वरसात् ज्ञानतुल्यताप्र-
तीतेः । तत्तत्फलजनकत्वेऽपि हि कर्मणां शब्द एव
मानम्, एवमन्यत्रापि । भवतु वा आरादुपकारितया
अङ्गाङ्गिभावेन समुच्चयः, स प्रयाजादिवदपूर्वद्वारैव ।

यत्तु जडभरतोपास्थाने ।

“न पपाठ गुरुप्रोक्तां हृतोपनयनः श्रुतिम् ।

न ददर्श च कर्माणि शास्त्राणि जगृहे न च” इति ॥

तद्योगिधर्मसङ्गत्यागार्थं जातिस्मरत्वेन न शिक्षितानीत्येवंपरं वा । तदुक्तं । “जज्ञे जातिस्मरो द्विजः सर्वविज्ञानसम्पन्नः सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित्” इति^(१) ।

अथ केचित् । अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य ज्ञानार्थिनस्तत्प्रतिबन्धकाधर्मनिवृत्तिद्वारा प्रायश्चित्तवदारादुपकारकं कर्म सन्निपत्योपकारकन्तु तत्त्वज्ञानम् । उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य तु अन्तरालब्धवृष्टेः कारीरीसमाप्तिवदारब्धाश्रमपरिपालनं लोकसंग्रहार्थम् । यद्यपि लोकसंग्रहो न प्रयोजनम् सुख-दुःखाभाव-तत्साधनेतरत्वात्, तथाप्यकरणे लौकिकानां विगानान्निवृत्त्यत्वेन यज्ज्ञानं तत्परिहारार्थं तत्कर्मसाध्यदुःखोत्पादनेनाधर्मक्षयार्थञ्चेति । तन्न । तत्त्वज्ञानं प्रत्यङ्गत्वपक्षे कर्मणां ह्यपूर्वद्वारा जनकत्वं दुरितध्वंसकल्पनातो लघुत्वात् तस्मात् यानि कर्माणि उपनीतमाचकर्तव्यत्वेन विहितानि सन्धोपासनादीनि तानि मोक्षार्थिभिरप्यवश्यं कर्तव्यानि तत्परित्यागस्य प्रत्यवायहेतुत्वेनाशास्त्रीय-

(१) तद्योगिधर्मत्वेन सङ्गत्यागार्थं जातिस्मरत्वेन वा न शिक्षितानीत्येवंपरञ्च, तदुक्तं, जज्ञे जातिस्मरो द्विज इतीति ख० ।

त्वात् सङ्कोचे मानाभावात् निषिद्धानि काम्यानि च बन्धहेतुत्वान्मुक्तिपरिपन्थीनीति त्यज्यन्ते । धनमूलानि च धनत्यागादेव त्यज्यन्ते । सोऽयं “संन्यस्य सर्वकर्मा-
खीत्यस्यार्थः, अयमेव हि सन्यासपदार्थः, तथाच श्रीभगवद्गीता ।

“काम्यानां कर्मणां न्यासं सन्यासं कवयोविदुः ।

नियतस्य तु सन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।

मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः” ॥

तत्त्वज्ञानं धर्मद्वारा मुक्तिसाधनं विहितत्वेन धर्म-
जनकत्वादिति धर्मस्यैव प्राधान्यम् । स च धर्मो मुक्त्यैव
फलेन नाश्रयत इति केचित् । तन्न । मिथ्याज्ञान-
निवृत्त्या दृष्टद्वारेणैवोपपत्तावदृष्टकल्पनानवकाशात् ।
अन्यथा भेषजादिष्वपि तथा स्यात् । एवञ्च तत्रैव
विहितत्वस्य व्यभिचारः ।

अत्र वदन्ति । संसारकारणोच्छेदक्रमेण कार्योच्छे-
दान्मोक्षः, एवञ्च तत्त्वज्ञानमात्रादेव मिथ्याज्ञानोच्छे-
दादपवर्गः तत्र न तस्य कर्मसहकारित्वम् मिथ्या-
ज्ञानोन्मूलने कर्मविनाशतस्यैव तस्य दिङ्मोहादौ हेतु-
त्वावधारणात् कर्मणामपवर्गहेतुताश्रुतिश्च तत्त्वज्ञान-
द्वाराप्युपपद्यते साक्षात्तस्याश्रुतेः । तत्त्वज्ञानवतश्चाधि-

कारे नित्याकरणेऽपि दोषाभावेन प्रत्यवायाभावोप-
पत्तेः । अन्यथा भोगार्थं विहित-निषिद्धाचरणेन
धर्माधर्मोत्पत्तौ मोक्षाभावप्रसङ्गः । ननु तत्तत्तीर्थ-
महादान-ज्ञान-काशीमरणादिकर्मणां तत्त्वज्ञाननिरपे-
क्ष्येण मुक्तिहेतुत्वं श्रूयते तत्कथं तत्त्वज्ञानमेव तद्धेतुः ।
न च तेषां तत्त्वज्ञानमेव व्यापारः, अनुपदं तत्त्वज्ञा-
नानुत्पादाददृष्टद्वारा तद्धेतुत्वं वाच्यम् तथाचापवर्ग-
कारणमेवादृष्टं कल्पयतां स्नाघवात् । न च तत्त्वज्ञान-
प्रतिबन्धकाधर्मनाश एव तेषां व्यापारः, प्रतिबन्धक-
दुरितध्वंसतोऽपूर्वस्य लघुत्वात् । अथ तत्तत्कर्मणाम-
ननुगमात् कथं मुक्तिरनुगता दुःखध्वंसे प्रकाराभावा-
दिति^(१) चेत् । न । गुणनाशे समवाय्यसमवायिनाश-

(१) अभावरूपे दुःखध्वंसे वैजात्यकल्पनस्यासम्भवादित्यर्थः । न च प्रति-
योगिनि दुःखे जातिविशेषान् कल्पयित्वा तदवच्छिन्नप्रतियोगिनां
स्वाश्रयप्रतियोगिकत्वसम्बन्धेन जातिविशेषाणामेव वा जन्यतावच्छेद-
कत्वस्वीकारेण व्यभिचारवारयं सम्भवतीति वाच्यं । गोबधजन्यता-
वच्छेदकजात्या साङ्कर्येण तादृशजातिकल्पनाया असम्भवात् । न च
गोबधजन्यदुःखानां मध्ये यानि प्रायश्चित्तनाश्यानि तन्मात्रवृत्ति-
जातिरेका यानि तत्त्वज्ञाननाश्यानि तन्मात्रवृत्तिजातिरेकेति न
साङ्कर्यमिति वाच्यं । तासां नानात्वं तत्त्वज्ञानादिनाशयतावच्छेदक-
जातीनां वा नानात्वं इत्यत्र विनिगमकस्य दुर्लभत्वात् ।

विरोधिगुणानां नाशकत्वनियमात्^(१) । तत्तन्नाशविशेषे
 तु तत्तद्धेतुरिति चेत्, तर्हि तत्तद्दुःखध्वंसे तत्तत्कर्मणा-
 मपि तद्यात्वमस्तु, तवापि तत्त्वज्ञाने तत्प्रतिबन्धक-
 दुरितध्वंसे ज्ञाननुगतानामेव तत्तत्कर्मणां जनकत्वम्
 मुमुक्षुमुद्दिश्य विहितत्वं वानुगतमस्तीति चेत् । न ।
 ज्ञान-कर्मणोर्निरपेक्षकारणताश्रवणात् ब्रीहि-यवव-
 द्दिकल्प एव । निरपेक्षैकसाधनावरुद्धेऽपरसाधनावरुद्धे-
 ऽपरसाधनान्वयो न विकल्पमन्तरेण सम्भवति आका-
 ङ्काविरहादिति न्यायात्^(२) । साहित्यबोधकं विनैकं
 प्रत्यनेकस्य हेतुता यत्र शब्देन बोध्यते तत्र विकल्पेना-
 न्वयो यथा ब्रीहि-यवयोरिति व्युत्पत्तेर्वा । वस्तुतस्तु^(३)
 दृढभूमिसवासनमिथ्याज्ञानोन्मूलनं विना न मोक्ष-

(१) नाशकत्वदर्शनादिति ख० ।

(२) आकाङ्काविरहादिनियमादिति ख० ।

(३) वेदबोधितवैकल्पिकहेतुताख्ये समुच्चितेभ्यो न फलसिद्धिः सम्ब-
 लितब्रीहि-यवभाभेकयागाननुष्ठानादिति दृष्टारणि-मणिवत् ज्ञान-
 कर्मणां हेतुत्वे तत्सम्बन्धने मोक्षाभावप्रसङ्गः । नापि ज्ञान-कर्मणां
 समुच्चिताणां मोक्षहेतुता सम्भवति, तत्त्वज्ञानोपाये योगाभ्यासादौ
 ह्यत्यसाध्यताज्ञाने मोक्षहेतुकाशीमरणादितत्कर्मसु प्रवृत्त्यनुप-
 पत्तेः मधुरा-काशीमरणाणां सम्बन्धनासम्भवाच्च इत्यखरसादाह,
 वस्तुतस्त्विति ।

इत्युभयसिद्धम्, तादृशमिथ्याज्ञाननाशे चान्वय-व्यतिरे-
 काभ्यां तत्त्वज्ञानकारणमवधारितमतो न तेन विना
 स इति तच्चापि तत्त्वज्ञानमावश्यकम् । यद्यपि मिथ्या-
 ज्ञाननाशे विरोधिगुणस्यैव हेतुत्वम्, तथापि मिथ्या-
 ज्ञानप्रागभावासदृष्टिर्मिथ्याज्ञानध्वंसस्य तदेकसाध्य-
 त्वम् । “आत्मा ज्ञातव्यो न स पुनरावर्तते” इति
 श्रुतेर्भोक्षं प्रति तत्त्वज्ञानस्य हेतुत्वावधारणाच्च “तमेव
 विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय”
 इति श्रुत्या तत्त्वज्ञानं विना न मोक्षः किन्तु तस्मिन्सत्ये-
 वेति प्रतिपादनाच्च । अन्यथा स्वर्गादौ न शरीरादयः
 कल्पेरन् । कर्मणां तत्त्वज्ञानद्वारापि मुक्तिजनकत्व-
 सम्भवात् प्रमाणवतो गौरवञ्च न दोषाय । कर्मणां
 तत्त्वज्ञानविशेष एव जनकत्वं अतो न तच्चानुगमो-
 दोषाय । वाराणसीमरणस्य तत्त्वज्ञानफलकत्वमाग-
 मादेवावगम्यते । तत्त्वज्ञानाद्दत्तफलान्येव कर्माणि
 प्रायश्चित्तादिव विनश्यन्ति अनन्यथासिद्धशब्दबलात् ।
 न च प्रायश्चित्तस्य दुरितोत्पत्तिनिमित्तकत्वं, पापनाश-
 फलश्रवणात् । अत एव न ब्रह्मइत्यादीनां प्रायश्चित्त-
 दुःखमेव फलम्, नरकफलश्रुतिविरोधात् प्रायश्चित्त-
 विधिवैयर्थ्याच्च, दुःखैकफलत्वेन तच्चाप्रवृत्तेः । नापि

कर्मान्तराधिकार एव फलम्, महापातकातिरिक्ते-
ऽनधिकाराभावात् अन्यथा यत्किञ्चित्प्रायश्चित्त-
प्रायश्चित्तत्वेनानधिकारापत्तेः । प्राणान्तिके तदभा-
वाच्च । श्रूयते हि ।

“भिद्यते हृदयग्रन्थिच्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः^(१) ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्द्दृष्टे परात्मनि” ॥

स्मृतिश्च ।

“ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽशुन” इति ।

“नाभुक्तं क्षीयते कर्मैत्यत्र च प्रायश्चित्तादिस्मृतितः
सङ्कोचस्यावश्यकत्वेन शब्दबोधितनाशकानाशकर्म-
परत्वं साधवात् न तु तत्तदन्यकर्मपरत्वं गौरवात्
पाप-पुण्यक्षयहेतूनां बहुतरत्वात् । ज्ञानस्य नाशकत्वं
शब्दबोधमित्युक्तम् । अथ भस्मसात्पदस्य साक्ष्यिक-
त्वेन यथा वज्रेः परम्परया भस्म तथा ज्ञानात्कर्मक्षय-
इत्यर्थः । तथाच “नाभुक्तं क्षीयते कर्मैति स्मृतिरुत्सर्ग-
तोभोगेनैव क्षयमाह, अनन्यथासिद्धप्रायश्चित्तविधिना
सा बाध्यते, ज्ञाननाशकत्वञ्च^(२) भोगद्वारापि सम्भवती-
त्यबाधे सम्भवति बाधकल्पना नेति चेत् । न । कर्मणो

(१) छिद्यते कर्मबन्धनमिति ख० ।

(२) ज्ञानस्य नाशकत्वञ्चेति ख० ।

भोगनाश्रयत्वे ज्ञानस्थानाशकत्वात् । न हि भोगस्तत्त्व-
ज्ञानव्यापारः, तथाऽश्रवणात् तेन विनापि कर्मण-
एव तदुपपत्तेश्च । कर्मणो भोगनाश्रयत्वे तत्त्वज्ञाना-
नुपयोगात् ।

यत्तु “नाभुक्तमिति स्मृतिविरोधेन क्षीयन्तइत्यादि-
श्रुतेरन्यथा वर्णनम् । तन्न । स्मृतेः प्रत्यक्षवेदबाधित-
त्वेन विरुद्ध्यर्थकवेदाननुमापकत्वात् । वामदेव-सौभ-
रिप्रभृतीनां कायव्यूहश्रवणात्तत्त्वज्ञानेन कायव्यूह-
मुत्पाद्य भोगद्वारा कर्मक्षय इति चेत् । न । तपः-
प्रभावादेव तत्त्वज्ञानानुत्पादेऽपि कायव्यूहसम्भवात् ।
भोगजननार्थञ्च कर्मभिरवश्यं तत्तत्कायनिष्पादन-
मिति न तत्र तत्त्वज्ञानोपयोगः, यौगपद्यञ्च कायानां
तज्जनककर्मस्वभावात् तपःस्वभावाद्वा^(१) । न च ज्ञानं
भोगद्वारा कर्मनाशकं इत्युक्तम् । एतेनागमयोः पर-
स्परविरोधात् अनिर्णये विमतिपदं कर्म भोगनाश्रयं
प्रायश्चित्ताद्यनाश्रयत्वे सति कर्मत्वात् भुक्त-भुज्यमान-
कर्मवदित्यनुमानान्निर्णय इत्यपास्तम् । ज्ञानस्य प्राय-
श्चित्ततुल्यत्वेनाप्रयोजकत्वात् श्रुतिबाधितत्वाच्च शब्द-
बाधितनाशकानाश्रयत्वस्योपाधित्वाच्च अकृतप्रधानेन

(१) तज्जनककर्मस्वभावात् तपःप्रभावादेति ख० ।

कृतप्रधानेन चाङ्गापूर्वेण व्यभिचाराच्च तस्य प्रधान-
यागादिनाशकत्वात् । न च तस्यापि यागस्यैव स्वर्ग-
फलकत्वमिति तन्नाशकत्वमेव अधिहताधिकारेऽपि
स्वर्गकामस्याधिकारात् अन्यथा निष्फलेऽप्रवृत्तेरिति
वाच्यम् । स्वर्गफलत्वेऽङ्गत्वविरोधात् । प्रवृत्तिश्च फल-
वद्यागर्थितया । तदुक्तम्, “प्रधाने रागादङ्गे वैधीति ।
ननु “तावदेवास्य चिरं यावन्न विमोक्षः अथ सम्प-
त्स्यते कैवल्येन” इति श्रुतेः तावदेवास्योत्पन्नतत्त्व-
ज्ञानस्य चिरं विलम्बः यावन्नोत्पन्नकर्मणोविमोक्षः
अथ सम्पत्स्यते कैवल्येनेत्यथ भोगेन क्षययित्वा इति
शेषः । न च शेषे मानाभावः, सत्यपि विज्ञाने कर्मा-
वस्थाने कृतसामर्थ्यस्य भोगस्यैव नाशकत्वेनाशेषादिति
चेत् । न । तत्त्वज्ञाने सति तत्त्वज्ञानदशायां न मोक्षः
किन्तु तदग्रिमक्षय इत्यर्थत्वेनाप्युपपत्तेः ।

यत्तु अकृतप्रधानाङ्गापूर्वाभिप्रायमेतत् “ज्ञानाग्निः
सर्वकर्माखीत्यादि तेषां कार्याणां नाशकान्तराभावा-
दिति । तन्न । प्रधानार्थितया कृतानां तदभावे तत्सा-
मग्रसिद्धेः तत्सत्त्वेऽपि सर्वकर्मपदस्य कर्मान्तरपरिग्रा-
हकस्य सङ्कोचे मानाभावात् । यद्यपि भस्मसात्करणा-
दिना फलाजनकत्वमुच्यते तत्त्वज्ञानात्कृतमपि विहितं

कर्म न फलायेति । तथाच श्रुतिः, तद्यथा “पुष्कर-
पलाशेनापः क्षिद्यन्ते” इत्यादि । तदपि न । न हि
भस्मसात्करणं क्षयश्चानुत्पत्तिरुच्यते । न च लक्षणा,
मुख्ये बाधकाभावादिति । उच्यते । कर्मणो भोगना-
श्रयत्वेऽपि ज्ञानस्य कर्मनाशकत्वम् भोगस्य तत्त्वज्ञान-
व्यापारत्वात् । न च भोगमात्रस्यैव कर्मनाशे साम-
र्थ्यात्तत्त्वज्ञानव्यभिचारः, कर्मप्रागभावासहृत्तिकर्म-
नाशे युगपत्कर्मभोगे वाऽव्यभिचारात् । अत एवानु-
मानेनागमबाधाप्रयोजकत्वेन च श्रुतिवाक्यश्लेषे माना-
भावः । उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्यापवर्गविलम्बोपपादनार्थं
उक्तरीत्या भोगस्यैवाश्लेषादिति, तदस्यापवर्गस्य परम-
पुरुषार्थस्य श्रुतिसिद्धं कारणमनुमानमिति विविक्तम् ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय-श्रीगङ्गेशविरचिते^(१) तत्त्व-
चिन्तामणौ अनुमानाख्य-द्वितीयखण्डे ईश्वरानुमानं ।

समाप्तञ्च द्वितीयमनुमानखण्डं ॥

(१) श्रीगङ्गेश्वरविरचित इति कश्चिद्भित्त-पुस्तकपाठेन तत्त्वचिन्तामणि-
प्रणेता गङ्गेशेतिनाम्नेव गङ्गेशेतिनामसमानार्थकगङ्गेश्वरेतिनाम्नापि
प्रसिद्ध आसीदित्यहं सम्भावयामिति ।

